

2012

SZÁZAD V. É. C.

KOMMUNIKÁCIÓ

Sziclák, levelek, e-mailek és közösségi szájtok: a társadalmi szereplők és cselekvések szempontjából nincsen átjárhatatlanság vagy lényegi különbség a közvetlenül adottnak tekintett fizikai világunk és a korábban virtuálisnak nevezett új mediális, avagy között. Az e-mailek vésbé teszi e leveleket számára tartalmassá és és jelentőségteljessé –, tinta az írógéppel vagy

66

digitális tartományok képernyő-léte nem ke-a címzettjeik s feladókik fontossá – jelentésessé mint tette a papír és a kézzel írt társaikat.

DOMSCHITZ Mátyás (1953, Mosonmagyaróvár) kommunikáció kutató, szervezetfejlesztő, a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Kommunikációs Tanszékének oktatója, egyetemi docens. Kutatási területe: szervezeti kommunikáció, kommunikatív tőke, szervezeti tudás, szervezetfejlesztés. Legutóbbi publikációi: Társadalmi tőke a kommunikáció participációs modelljében. In Bajnok Andrea et al. (szerk.) 2012: *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók Horányi Özséb 70. születésnapjára*. Budapest, Typotex. Hogyan alakul át a munka világa és a vezetés a tudásintenzív szervezetekben? Konferencia-előadás. Apáczai-konferencia, 2012.

FEHÉR Katalin PhD (1974, Dunaújváros) újmédia-kutató, a Budapesti Gazdasági Főiskola Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa, a Digital Identity Agency Magyarország kutatás-fejlesztési vezetője, többek között a European Communication Research and Education Association, az MTA köztestületi és a Magyar Kommunikációtudományi Társaság tagja. Kutatási területe: digitálismédia-trendek, hálózatosodás és mobilizáció, közösségi média és digitális identitás. Legutóbbi publikációja: Vállalati digitális identitás. In Bauer András – Horváth Dóra (szerk.) 2013: *Marketingkommunikáció*. Budapest, Akadémiai. 120–130. További részletek: www.feherkatalin.hu

FRÖHLICH Johanna (1984, Kerepestarcsa) jogász, az Alkotmánybíróság tanácsadója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának, a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszékének, valamint korábban a Mathias Corvinus Collegium megbízott oktatója. Kutatási területe: az alkotmányértelmezés elmélete, az alkotmányelmélet és az alkotmánybíráskodás, valamint a különböző érvelési módszerek. Legutóbbi publikációi: (Csink Lóránttal) 2012: *Egy alkotmány margójára. Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről*. Gondolat, Budapest; Az örökkévalósági klauzulák dilemmája. In Drinóczi Tímea – Jakab András (szerk.) 2013: *Alkotmányozás Magyarországon*. Budapest–Pécs, Pázmány. 31–44; (Csink Lóránttal): Topics of Hungarian Constitutionalism [A magyar alkotmányosság témái]. *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, 2012/4., 424–439.

SZÁZAD V. É. G.

—• ÚJ FOLYAM 66. SZÁM 2012. 4. •—

—• KOMMUNIKÁCIÓ •—

Fehér Katalin: Az internettől az új médiáig • 3

Pólya Tamás: Goffman online. Mediatizált dramaturgiai szerepek és közönségek az új mediális (digitális) személyközi kommunikációban • 19

Pete Krisztián: A nyelvi kommunikáció alapvető normái • 51

P. Szilczl Dóra: Túl a szavakon – a dialógus-kommunikációról • 75

Domschitz Máttyás: Kommunikatív tőke • 52

Fröhlich Johanna: A nyelvfilozófia és az alkotmányértelmezés összefüggései – a szöveg korlátai és lehetőségei • 129

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PAPP Z. ATTILA • PÓCZA KÁLMÁN • ZUH DEODÁTH

A Kommunikáció szám vendégszerkesztője: PETE KRISZTIÁN

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csíte András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösnéyi András • Kövér György • Ságghi Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösnéyi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY
FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSNÉYI ANDRÁS • KÖVECSES ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

Kiadó: *Századvég Kiadó*

A szerkesztőség címe:

*Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkuti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • Fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu*

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*

Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*

Nyomdai munkálatok: *Robinco Kft. – Felelős vezető: Gembela Zsolt*

Honlapunk: www.szazadveg.hu/szazadveg
Keressen minket a facebookon is.

Fehér Katalin

Az internettől az új médiáig

Absztrakt

az internet nem web, a web nem az új média. Az új média kiterjesztés a web és a digitális eszközkészlet szinergiájában. Ebben a dinamikusan változó környezetben folyamatokról, párhuzamosságokról, átfedésekről, átmenetiségről van szó, ahol a felhajtóerő az új média üzleti modelljeinek keresése – ami kölcsönhatásban van az új média közönségével, pontosabban hálózataival, alulról jövő kezdeményezéseivel. A folyamatosan átalakuló strukturálási és részvételi lehetőségek, valamint az üzleti modellek beválása vagy likvidálása határozza meg az elkövetkező jelenségeket, címkéket és médiametaforákat. A hangsúly a változáson van: azon az átalakuláson, ahogyan a valóság virtualizálódik, s újrarahuzalozza a valóságos és a lehetséges hálózatokat. Az írás célja az internet–web–új média ív összefoglalása.

Bevezetés

Mi történik az új médiában az írás időpontjában? Legfeljebb egy metaszetre tudunk ránézni, mely gyorsan változó képet mutat folyamatos egymásutánban. Álljon itt tehát egy példa, mely demonstrál. Nem is olyan régen még a web 2.0 trendkifejezésként jelent meg számos tudományos és szakmai konferencián. Ma már több fórumon is óvatosan ejtik ki, vagy megkérdézik, lehet-e még ilyet mondani. Nem lett web 3.0. Vagy legalábbis ilyen címke nem jelent meg egyelőre. Sőt, az 1.0 változatot nem is határozták meg a 2.0 előtt külön.

Óvatosak az elemzők, s egyre inkább az éves trendmutatók kifejezéseit használják a dinamikusan változó IT/ICT környezetben: folyamatról, párhuzamosságokról, átfedésekről, átmenetiségről van szó, ahol a felhajtóerő az új média üzleti modelljeinek keresése – ami kölcsönhatásban áll az új média közönségével, pontosabban hálózataival, alulról jövő kezdeményezéseivel. A folyamatosan átalakuló strukturálási és részvételi lehetőségek, valamint az üzleti modellek beválása vagy likvidálása határozza meg az elkövetkező verziószámokat, címkeket és médiametaforákat.

Ebben a helyzetben a szerző dilemmája: az egyes webtrendek és webesetek már evidenciák lehetnek az olvasók egy részének, másoknak ugyanezek újdonságként jelennek meg – egyszerűen akár az érdeklődésnek megfelelően szegmentált források alapján. Azzal a megoldással próbálkozom tehát, hogy az internet logikájától és történetétől eljutok a webig és az új média logikáig, rávilágítva a fent említett folyamat-szemlélet jelentőségére, illetve a bemutatott jelenségek társadalmi, kulturális és üzleti beágyazottságára.

Az internet nem a web

Mert valahol elkezdődött valami más a digitális hálózatokban. Ez pedig a kiterjedés – adott technológia mentén. Ahogyan a hangrögzítés vagy mozgókép-jeltovábbítás alapgondolata és bizonyos technológiai rész-megoldásai is már elérhetőek voltak hosszú évekkel a konkrét megjelenés és elterjedés előtt, úgy az internet első évtizedei sem globálisan zajlottak: a médium, pontosabban a fejlesztők szétszórta/diaszporikusan, egymással párhuzamosan sorra keresték az átfogóbb megoldásokat a digitális hálózat hatékony eléréséhez, használatához, kiaknázásához.

A képlet egyszerű és lényegbe vágó: az internet nem azonos a webbel (aki pontosan érti a mondatot, két bekezdést máris ugorhat – mert ez a téma épp ilyen, ahogyan azt fent is jeleztem a bevezetésben). Az *internet* vagy röviden *net* egyszerűen a világháló, illetve hálózati infrastruktúra, a *world wide web* (www), röviden *web* pedig egy erre épülő információ-megosztó szolgáltatás vagy protokoll. A *felhasználók*, illetve magyarul is elterjedt nevükön *userek* kevés ilyen protokollt használnak. Amennyiben nem leveleznek (SMTP protokoll) vagy nem adatátvitelt valósítanak meg (leginkább az FTP protokollon vagy P2P [peer-to-peer] hálózaton keresztül), hanem például keresnek, képeket osztanak meg, akkor elsősorban és egyszerűen webhasználók.

Kezdetben ugyanis volt a számítógép. Illetve több számítógép. Az összekapcsolhatóság benne rejlő lehetőségével. A hidegháborúnak köszönhetően alapvető érdeké vált az információáramlás alternatív csomópontokon keresztül történő megvalósítása egy esetleges (atom) támadás esetén. Az ezután bekövetkezett tudományos, majd a földrészek közötti, egyre több célt szolgáló hálózatosodás évtizedekig tartott, miközben létrejött a TCP/IP szabvány a hálózati különbségek elrejtésére.

A globális elterjedést mindeközben gátolta az, hogy az összekapcsolt gépek nem beszéltek mindig egy nyelvet. A konvertálások sora pedig olyan idő- és energiabefektetés volt, ami nem mindig térült meg. Nem véletlen, hogy épp az adatok nagyobb nyalábjaikat mozgató tudományos központban, a svájci részecskekutató CERN-ben merült fel az igény és a lehetőség egyszerre a megoldás keresésére. Az itt dolgozó Tim Berners-Lee fejében született meg az ötlet a megoldásra a linkeken keresztül összekapcsolható dokumentumok rendszerére, így jött létre a *world wide web*, melynek kidolgozása 1989-ben indult, s 1993-tól vált *szabadon felhasználhatóvá*. A hálózat elszabadult, mindenki számára elérhetővé vált. Az üzleti felhasználás számára is, mely mérhetetlen potenciált látott benne, s mely potenciál első körben gyorsan kipukkadt a tőzsdéken (lásd dotkom luft). Ezek után az üzleti megoldások újradefiniálták a lehetőségeket, s ezzel előkészítették a web második korszakát.

A sikertörténetből sokszor hiányzik az a háttér, mely minden nagyobb kommunikációtechnológiai találmányében ott rejlik: párhuzamosan számos fejlesztés zajlott, melyek a korábbi lehetőségekre építve determinálták a hálózati kommunikáció paradigmaváltását. Kiemelhető példái ebben az esetben a Gopher és a Mosaic: az előbbi egy általánosan használt, menürendszeren keresztüli kommunikációs lehetőség volt az adatok kezelésére és tárolására számítógépek és hálózatok között, az utóbbi a Gopher és egy böngésző ötvözet volt először Linux környezetben, majd szintén 1993-tól Macintosh- és Windows-telepítéssel is. A *world wide web* (a továbbiakban *web*) előretörése a versenytársakhoz képest egyszerű okra vezethető vissza: forráskódját 1993-tól szabadon elérhetővé tették. Innentől eldőlt az a verseny, melyben például a Gopher licenccíjhoz kívánta kötni a felhasználást. Máig meghatározó, hogy mely alkalmazásnak nyitottak a forráskódjai, s melyeknek nem.

A web széles körű elterjedését további két lehetőség gyorsította fel: a grafikus megjelenés és az adott nyelvekre lefordított parancsok és párbeszédablakok. Ezzel olyan felhasználók számára is használhatóvá, érdekessé és hasznossá vált a hálózat, akik nem beszéltek angolul vagy programozói nyelven. Nem volt tehát már szükség speciális kompetenciákra, bárkiből felhasználható lehetett, elkezdődött a web

első korszaka. A cél a globális kommunikáció volt, melynek keretében 1994-ben létrejött a szabványosítás, illetve a folyamatos iránymutatás az ajánlások kibocsátásával. Központi szervezete a W3C, azaz a World Wide Web Consortium a CERN, az MIT, a DARPA (korábban ARPA) és az Európai Bizottság együttműködésével, ez a mai napig a web „hátszága”.

A statikusból dinamikus web lett: élő (*live*) web, közösségi média, a digitális média kiterjesztésének lehetősége, azaz a valóság virtualizálásának lehetősége. A hagyományos médiából vett hasonlattal a szokványos beszélgetőshow keveredik a *reality show*-kkal. A mennyiségi növekedés minőségi változást eredményezett: az elszaporodó oldalak a releváns elérést és a keresést bonyolították, így a szegmentáció helyett például a gyűjtőoldalak felé mozdult el a web – a közösségeknek felületet adó oldalaktól a megosztó/linkgyűjtő oldalakig. A *techie perspektíva* hívószavai ezen belül a webszolgáltatások, az interaktív és közösségi megoldások: alkalmazások és architektúrák. Az *antropológiai perspektíva* a komplikált kód nélkül *elérhető* tartalmakra, a megosztásra, a kollaborációra, a blogoszférára, a kulcsszavas szűrésre, a közösségi médiára utal. Üzleti vagy gazdasági szempontból pedig monetizáció a hálózati hatásokért, illetve a felhasználói kapcsolatépítés és értékteremtés kapitalizációja.

Ebben az üzleti meghatározottságban jelen időben a következő törekvések jellemzőek (Shuen 2008, 157):

1. könnyen kezelhető, kollektív módon használható felületek létrehozása;
2. aktivált hálózati hatások kialakítása és mérése;
3. nagyobb közösségek elérése szorosabb és erősebb kapcsolatokkal, aktivitással;
4. dinamikusan tömörített kompetenciák, nyitott remixelési/összekapcsolási lehetőség;
5. újrakombinált innovációk.

Hálózatból hálózatba történik tehát a konverzió: felhasználók és szerverek hálózatának kölcsönhatásaiban, algoritmusok hálózatba fűzésével. A gondolkodás hálózati tereként (Rigby 2008, 170) a tranzakciók és relációk, a tartalmak különböző hitelességi minősítéssel vagy a nélkül érhetőek el. A felhasználók ebben az összetettségben keresik az adott tartalmat, linket, vagy a másik(ak)at, szűrnek jelenlegi lehetőségeik szerint. A keresés két módon is történhet: keresőmotorokkal/-szolgáltatásokkal vagy olyan „kapuőrökkel”, akik az adott témában publikálnak például online enciklopédián, híroldalakon, (mikro) blogokon, fórumokon, Wikipédián, avagy kód szerint szűrnek.

A szűrők az *aggregátorok* (Kelley 2008): lehetnek mainstream aggregátorok, például véleményformáló bloggerek egy híroldalon keresztül; és lehetnek információs és promóciós aggregátorok (*niche aggregators*), akik meghatározott szempontok alapján szűrnek, akár egy egyszerű programként is.

A weben a mozgatórugók a *megosztás*, az *interaktivitás* és a *nyitottság*. Az alulról jövő kezdeményezések és kompetenciák (melyet ma folkszónómiának neveznek) vagy az azokból építkező, felülről jövő célok végül egyaránt tömegesen terjedhetnek. A megosztás jelszava alatt már lényegtelen, pontosan mi történik (illegális bitTorrent például filmletöltésnél vagy egy link elküldése egy vírusvideóról) – a lényeges maga az online jelenlét. Az alkalmazások pedig a tartalmakat és keretrendszerüket is interakcióba hozzák, és ezzel újabb minőségeket teremthetnek a weben. Ebben a folyamatban felhőkben, azaz külső virtuális tárhelyeken reprodukálódnak az előállított tartalmak, a metaadatok pedig olyan további adatokkal látják el a tartalmakat, ami a gépek és tárhelyek közötti olvasási lehetőséget biztosítják. Az interfész mint kapcsolódási lehetőség tehát a gép-gép közötti kommunikációban éppúgy létrejön és fejleszthető, ahogyan az ember-gép kommunikáció is egyre szofisztikáltabbá tehető kognitív észlelésünk szerint. Ilyen interfész lehet a webdizájn, melyen sok esetben eldől egy oldal használhatósága, ezen keresztül a tartalom elérése vagy lehetetlensége.

Kérdés mindeközben, hogy van-e olyan, hogy web, vagy a webbel kapcsolatos újabb és újabb jelenségek már más médiumot jelentenek, mint a kilencvenes évek elején. Az adatáramlás részben átalakult, a közösségi média, a vertikális és horizontális keresés, az alkalmazások megjelenése, a platformok differenciálódása újabb „színt” hozott az online kommunikációba.

De mielőtt ennyire előre mennénk...

Hogyan lett a webből új média?

Négy fogalom írja le a web logikáját: decentralizáció, demokratizálódás, demokratizáció, deregularizáció. Az úgynevezett 4D-ben összefoglalhatók azok a technikai és társadalmi változások, melyek az új média megjelenéséhez (Fehér 2007), és ezen belül a web (korai) alkalmazásaihoz kapcsolódnak. A *digitalizáció* és *deregularizáció* Terje Rasmussen Az új és a régi média kapcsolatai című tanulmányában (Rasmussen 2000), a decentralizáció és a demokratizálódás fogalmai pedig Terry Flew megközelítésében hangsúlyosak (Flew 2005). Rasmussen szerint a

digitalizáció a diszkrét jelekkel történő továbbítás, feldolgozás és tárolás révén megváltoztatta az adatáramlási és -elosztási rendszereket, illetve ezzel lehetővé tette, hogy a régi média szabályozott tartalomszórása helyett egy deregularizált, azaz a korábbi gyakorlat szerint nem szabályozható kommunikációs forma jöjjön létre, melyben bárki ráállhat a maga „hordójára” és elmondhatja véleményét nyilvánosan. A Flew-féle megközelítést alapul véve ez a *demokratizálódás* eszméjének kiteljesedését teszi lehetővé. Végül a negyedik D, a *decentralizáció* a fenti történeti alapokkal a csomópontokon keresztüli, alternatív útvonalas kommunikációt nevezi meg.

A 4D együtt azt jelenti, hogy a felhasználó alternatív útvonalakon és felületeken terjesztheti üzeneteit, s ebben a folyamatban alapvetően nem korlátozható. A kontrollt maguk a felhasználók gyakorolják az adatcsere során, ami „radikálisan megváltozott tartalmú viselkedést és beállítódást követel meg, illetve feltételez” (Szakadát 2007, 266). Angelusz Róbert megfogalmazásában: relativizálódnak a nyilvánosság központi fórumai, és ezzel párhuzamosan megoszlik a figyelem a többszatornás média hatására (Angelusz 1998). Az alulról építkezés, az azonali és tömeges terjesztés lehetősége, az aktivizálható társadalmi/közöségi szerepvállalás, a globális szabályozás lehetetlensége és az elérhető tartalmak ellenőrizhetőségének, minőségének témakörei ragadhatók meg ezen keresztül.

A penetráció, a participáció és a promóció 3P-je szintén összefüggő fogalomhalmaz ebben a megközelítésben. A *penetráció* kérdése, hogy mennyiben hatja át a társadalmat az adott médium. Mindaddig, amíg például az adott ágensek halmazán belül az elterjedtség nem éri el a populáció egynegyedét, illetve a tömeges elterjedés akadályokba ütközik, gyakran úgynevezett digitális szakadék alakul ki azok között, akik hozzáférnek, illetve akik nem. S ez éppígy alakul a platformhozzáférések, a legfrissebb alkalmazások elérése szerint is.

A penetrációhoz ilyen értelemben a *promóció*, illetve a marketing-kommunikáció szorosan kapcsolható: egy célcsoport annyiban érhető el az adott csatornán keresztül, amennyiben hozzáféréssel rendelkezik. Ha elérhető, akkor viszont különböző paraméterek mentén is vizsgálható (például webes statisztikai adatokkal, online viselkedésmódok megfigyelésével és elemzésével), s így a promóciós célok direktebb kommunikációt eredményezhetnek.

A *participáció*, vagyis a felhasználói részvétel így magát a promóciót erősítheti: a hozzáférés és felhasználás egyben jelenthet olyan aktivitást, mellyel a felhasználó nemcsak létrehoz és nyilvánossá tesz, publikál tartalmakat, hanem ezzel egyidejűleg interakcióba is lép – egy másik ágenssel vagy tartalommal.

Mindehhez szorosan kapcsolódik a fokozatosan láthatóvá váló végtelen kínálat. Chris Anderson (2007) a *hosszú farkok (long tail)* teoretikusaként azt hangsúlyozza, hogy a globális kommunikációnak köszönhetően a végtelen kínálattal az aktuális slágertermékek és a népszerű termékek összeforgalma együttesen nem tudja meghaladni az „egyéb”, külön-külön ritkábban keresett vagy egyedi, szubkulturális stb. termékek és szolgáltatások forgalmát. Korábban a 80-20 százalékos szabály volt érvényes a hagyományos (médiá)fogyasztásban: például a slágerlisták a 80 százalékos befogadást feltételezték, és kisebbségben maradtak az ehhez képest rétegenét fogyasztók. Az arány az elmúlt évek során megfordult, s a weben valamennyi felhasználó egyéni ízlés és igények mentén kereshet.

Végül a *médiakonvergencia* fogalma került középpontba a web sokoldalú felhasználási lehetőségeivel, a weben kívüli eszközök és tartalmak integrálásával. A web és más digitális/mobil alkalmazások megjelenésével a technológiai (például a televízió képernyője és a számítógép), majd műfaji konvergenciákról (például tanulmány + fórumbejegyzés – a kettő helyett: szakmai blog) szóltak az elméleti megállapítások. Henry Jenkins (2006) *kulturális konvergenciaként* foglalta össze azt a szemléletet, mely a régi és az új média változásainak kontextusát egészében értelmezi technológiai, társadalmi, gazdasági, esztétikai, organikus és globális szempontból, illetve a felhasználóra és a tartalmi változásokra összpontosít.

A kulturális konvergenciában a médiakonvergencia, a részvételi vagy közösségi média és a kollektív intelligencia ideája együttesen jelenik meg: a médiaipar és közönsége konvergál, mely a fentről le- és lentől felfelé érvényesülő kommunikációs csatornák cirkularitását megváltoztatja a hagyományos médiumok meghatározottságához képest, s egy olyan kulturális logikát eredményez, mely ezen cirkularitás kölcsönhatásaiból következik. Az elv, mondhatni, Marshall McLuhanig és a világhálón keresztül megvalósuló globális falu metaforájáig megy vissza (McLuhan 2001, 45) – nem véletlenül nevezik Jenkinst a XXI. századi McLuhannek.

A web evolúciója vizuálisan is jól követhető folyamat az első összefoglaló ábrázolásoktól, vizuális definícióktól a ma jellemző megoldásokig. Egy-egy példa kiemelésével ezt mutatja be az 1–3. ábrásor.

1. ábra. A web vizuális definíciója – kilencvenes évek

Forrás: <http://el-pablog.blogspot.hu/2009/08/botones-88x31.html>

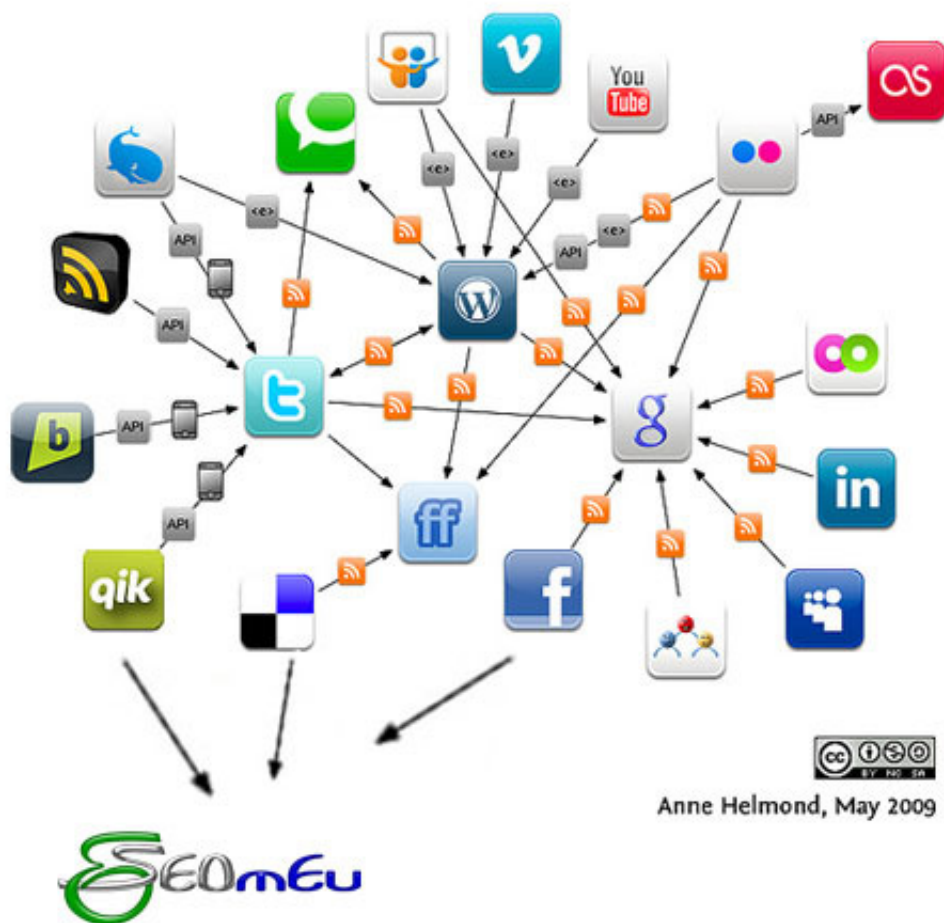
2. ábra. A web vizuális definíciója a 2000-es évek első felében

Forrás: http://www.rossdawsonblog.com/weblog/archives/2007/05/launching_the_w.html

3. ábra. A webikonok hálózati ábrázolása

Forrás: <http://www.myallenmedia.com/>

Az új média mint a web kiterjesztése

A web kiterjedt. Hálózati logikája már önmagán túlra mutat. A csomópontok nemcsak szerverek, szerverfarmok, hanem algoritmusok, tartalmak, vállalati vagy márkaidentitások, személyes identitások, további ágensek és sokan mások. Mindig a hálózat adott nézőpontja szerint. A nem online virtualizálódik, a nem web alternatív útvonal – többek között alkalmazások formájában.

A világon elérhető adatok 90 százaléka fiatalabb két évnél az írás időpontjában. Ez az úgynevezett *big data*, azaz a hatalmas adattömeg vagy -robbanás,¹ ami hatványozottan nő az új eszközök és platformok terjedésével. Az információmenedzsment és -elemzés iparági becslések szerint 100 milliárd dollárnál többet érnek jelenleg, és évente 10 százalékos növekedést mutatnak.² A *big data* párhuzamos következménye az *adatszivárgás*, melynek eredménye lehet akár (nem etikus vagy etikus) *hackelés*, *reputációmenedzsment*, *identitáslopás* és más *változások*. Az adatszivárgási kockázat mérésére is léteznek megoldások – a változó környezetben folyamatos újratervezéssel, a tárolás, a kimenet vagy végpont, illetve a hálózat értékelési pontjai szerint. Mérnöki megoldások kommunikációs és jogi kontextusban a sérülékenység csökkentése érdekében.³ Az adatbiztonság a web alapjait érinti, még ha különböző szenzorok vagy műholdas jeltovábbítók is éppen az adatforrások. Az adatforgalom valahol átfut a neten, megérkezik oda, mentik vagy törlik.

A megfigyelhetőség (*surveillance*) és az adatrobbanás intenzitása, a *big data* kezelhetősége új kihívást jelent a technológia és az emberi intelligencia számára egyaránt. Ezzel együtt megjelent a *sousveillance* fogalma is: amikor a megfigyelt rögzíti az őt megfigyelőt, azaz ő maga is megfigyeli az őt megfigyelőt (Mann 2005). A *big data* kezelése, ellenőrzése ezzel párhuzamosan stratégiai kérdéssé vált a társadalmi és gazdasági funkciókban.

A web egy része láthatatlan. A keresők, így a *userek* jelentős része számára is láthatatlan. Az indexelés hiánya, a jelszóval védett megoldások, a *metatagekkel* korlátozott elérés, a nem látható technikai megoldások sora adja a mély webet. Ugyanígy az írás születésekor virágzó közösségi média egy része is láthatatlan – a fenti okok vagy az illegális tartalmak *peer-to-peer* megoldásai miatt. A látható web elsősorban a *mainstream* web. Megosztás, hálózatok, közösségek, *freemium* modellben működő

¹ Forrás: <http://www-01.ibm.com>, utolsó letöltés: 2009. december 21.

² Forrás: www.economist.com, utolsó letöltés: 2009. december 21.

³ Forrás: <http://www.symantec.com>, utolsó letöltés: 2009. december 21.

szolgáltatások. Ez jelenti a web kisebb arányát. Láthatósága viszont folyamatosan megerősítést nyer olyan alkalmazásokon keresztül, melyek könnyen és gyorsan elérhetővé tesznek akár egy-egy funkcióhoz tartozó információkat is. Az azonos idejű online tartalomfogyasztás adja a webdinamika hátszelét.

Az új média folyamatos hozzáférést jelent a hálózatokban alulról vagy felülről szerveződő tartalmakhoz bárhol és bármikor, bármilyen digitális eszközön keresztül, interaktivitással, azonos idejű megoldásokkal. Fő forrása a web. Ezenkívül alkalmazások, multimédia-eszközök, konzolok és más adathordozók terjesztik ki/hálózják be. Lev Manovich szerint (2003) az új média kulturális értelmezés: azokra a kulturális javakra utal, amelyek a digitális technológián keresztül kerülnek forgalomba. Az új média ebben a megközelítésben *metamédia*: a keresőmotorok, a hipermédia, az adatkészletek a hagyományos vagy konzervatív médiához képest eltérő információ-hozzáférést, -manipulációt tesznek lehetővé.

S mindezzel együtt az új média sűrű *vizuális szövedék*, *multitasking* és *képernyőmánia*. Az interfész jellemzően vizuális platform, a felhasználói élmény elvárás, az intuitív megoldások a színtalpak mögé rejtik a kódolást, a web ide vezető evolúcióját és a hálózati elemeket. Csak a „lényeg” és csak „látszik”.

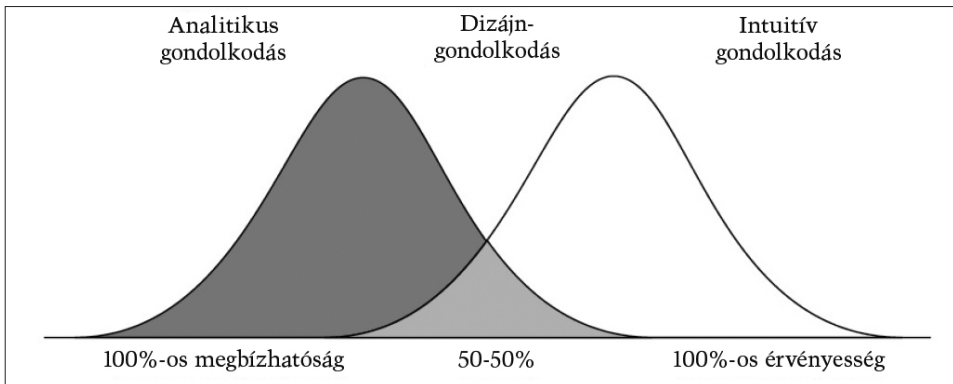
Új média: képernyőmánia

Forrás: <http://entertainmentdesigner.com/category/news/page/11/>

Az új média dizájngondolkodás. A technológiai újítások és a tartalomfejlesztés esetén is tervezői gondolkodásra van szükség. Az újmedia-dizájnner a megvalósíthatóság és az üzleti megtérülés kettős szemléletét használja: a megbízhatóság, az érvényesség, a tudomány és a művészet, az analízis és az intuíció, a felhasználás és a felfedezés dinamikus egyensúlyba kerül (Martin 2010, lásd 1. ábra). Lényege az abduktív gondolkodás, mely először a nem működőre mutat rá, és keresi a magyarázatot: miért nem működik tehát az adott dolog a valóságos és az ideális közötti tengelyen. Így juthat el egy innovatív megoldásig és egyben a kockázatvállalásig. Az innováció ugyanis önmagában még nem piacképes és a már bevált heurisztikákkal éppúgy versenybe kell szállnia, mint más, parallel innovációkkal. Az új média platformjai a dizájngondolkodásra építenek (lásd 4. ábra).

4. ábra. A dizájngondolkodás mint a megbízhatóság és az érvényesség egyensúlya

Forrás: Martin 2010

Az új média *remedializáció* (Bolter–Grusin, 2000): egymásrarétegződéseket hoz létre, remixel, birtokba vesz más médiumokat és reflektál rájuk s ezzel egyidejűleg saját magára is. Kulcsfogalmai az *intermédia*, a *transzmédia* és a *crossmedia*, ahol az intermédia a kevert (mixed) ábrázolási és kifejezési módokra, a transzmédia a más médiumokra történő kiterjesztésre, a crossmedia pedig az egymást keresztező médiaeszközökre, -műfajokra utal. „A remedializációban műfajok és eszközök, narrációk és történetek, csatornák és platformok találkoznak. A tér- és időbeli körülmények egymásra rendeződnek (konvergencia) vagy egymástól elválnak, azokon túlmutatnak, szelektálódnak és szerkesztődnek. Létrejön a részt vevő ágensek integráltsága, az események esetleges nyilvánossága, létrehozva a remedializáció színtereit, megerősítve azok digitális kontextusait.” (Fehér 2012, 406.)

Zárás

Számos kérdésről nem szó az internet–web–új média íven – a vonatkozó összeesküvés-elméletektől a hálózati társadalomig. A hangsúly a változáson volt és van: azon az átalakuláson, melyet eddig a webbel kapcsolatban tapasztalhattunk, ahogyan a valóság virtualizálódik (Castells 2005) és újrarahuzalozza a valóságos és a lehetséges hálózatokat. A strukturáltság, az üzleti modellek, a felhasználói aktivitás együtt lélegzik benne. Ahogyan Jan van Dijk (2005) megfogalmazta: társadalmi és médiahálózatot alkotunk egyszerre, ahol egyén, csoport, intézmény különböző bonyolultságban szerveződik. Metaforája *a társadalom idegrendszer*e, melyben a tartalmak interakciója egyre inkább megvalósul. A „hogyan lett a netből új média?” kérdésre a válasz lehet teoretikus, vizuális vagy metaforikus. Ami mindezekből következik, hogy a média = ők típusú hagyományos médiamodellhez képest hangsúlyosabbá vált a média = mi egyenlete, ahol a „mi” újra- és újradefiniálódik a hálózati nézőponttól függően. Valójában tehát a hangsúlyok, a struktúrák, a minőség és mennyiség arányai változnak. Ahogyan a kilencvenes évek végén jósolt szintetikus világ máshogy lett „jelen”, mint ahogyan az arról a pontról látható volt: a képernyőket nem közvetlenül a szemünk elé szereltük, hanem megérintjük, beszélünk hozzá, augmentáljuk. Egyelőre.

Irodalom

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, Verso.
- Anderson, Chris 2007: *Hosszú farkok* (ford. Darnyik Judit). *A végtelen választék átírja az üzlet szabályait*. Budapest, HVG.
- Angelusz Róbert 1998: A referáló sajtótól az internetig. In Vásárhelyi Mária – Halmai Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest, Új Mandátum. 193–210.
- Barabási Albert-László 2003: *Behálózza*. Budapest, MKK.
- Bolter, Jay David – Grusin, Richard 2009: *Remediation. Understanding New Media*. Cambridge, MIT Press.
- Castells, Manuel 2005: *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat–Infónia.
- Deare, Steven 2007: Cisco CEO sings praises of Web 2.0 future. *ZDNet Australia*, 2007. április 27. <http://www.zdnet.com.au/news/software/soa/Cisco-CEO-sings-praises-of-Web-2-0-future/0,130061733,339275139,00.htm>, utolsó letöltés: 2009. február 17.
- Dijk, Jan van 2005: *The Network Society*. London, Sage.
- Fehér Katalin 2007: Az új és a régi média. In uő. (szerk.): *Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből*. Budapest, L'Harmattan. 250–264.

- Fehér Katalin 2012: A remedializációról. Intermédia, transzmédia, crossmedia. In Bajnok Andrea et al. (szerk.): *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest, Typotex. 401–407.
- Frank, Betsy 2004: Changing Media, Changing Audiences. *MIT Communication Forum*. 2004. április 1. http://web.mit.edu/comm-forum/forums/changing_audiences.html, utolsó letöltés: 2009. február 1.
- Flew, Terry 2005: *New Media*. Oxford, Oxford University Press.
- Jenkins, Henry 2006: *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York, New York University Press.
- Jones, Steven G. (szerk.) 2002: *Virtual Culture. Identity and communication in cyber-society*. London, Sage.
- Kelley, Martin 2008: *Web 2.0 Mashups and Niche Aggregators*. Sebastopol (CA), O'Reilly Media.
- Mann, Steve 2005: *Sousveillance and Cyborglogs: A 30-Year Empirical Voyage through Ethical, Legal, and Policy Issue*. Toronto, Department of Electrical and Computer Engineering, University of Toronto.
- Manovich, Lev 2003: New Media from Borges to HTML. In Wardrip-Fruin, Noah – Montfort, Nick (szerk.): *The New Media Reader*. Cambridge (MA), MIT Press. 16–23.
- Martin, Roger 2010: *Designgondolkodás. A garantált versenylőny* (ford. Költő András). Budapest, Akadémiai.
- McLuhan, Marshall 2001: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté*. Budapest, Trezor.
- Mitra, Sramana 2007: Web 3.0 = (4C + P + VS). 2007. február 14. <http://www.sramanamitra.com/2007/02/14/web-30-4c-p-vs/>, utolsó letöltés: 2008. október 12.
- Rasmussen, Terje 2000: Az új és a régi média kapcsolatai (Oczella Anett, Kiss Gábor). *Magyar Felsőoktatás*, 2000/7., 33–36.
- Rigby, Ben 2008: *Mobilizing Generation 2.0*. Hoboken (NJ), Wiley.
- Ropolyi László 2006: *Az internet természete*. Budapest, Typotex.
- Steiglitz, Ken 2007: *Snipers, Shills & Sharks*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Tapscott, Don – Williams, Anthony D. 2007: *Wikinómia*. Budapest, HVG.
- Schuler, Douglas 1996: *New community networks*. New York, ACM.
- Shuen, Amy 2008: *Web 2.0: A Strategy Guide*. Sebastopol (CA), O'Reilly Media.
- Szakadát István 2007: *Egyben az egész. Egytől egyig*. Budapest, Typotex.
- Winder, Davey 2008: *Being Virtual. Who you really online*. Hoboken (NJ), Wiley.
- Valamint a Neo Interactive konferenciakiadványai: *Digitális média. Tények könyve*. 2009-től 2012-ig. <http://mediapedia.hu/digitalis-media-tenyek-konyve>, utolsó letöltés: 2013. január 12.

Online források

<http://flowingdata.com/>
<http://henryjenkins.org>
<http://journalofwebsemantics.blogspot.com>
<http://mashable.com>
<http://oreilly.com>, <http://radar.oreilly.com>
<http://www.buzzmachine.com>
<http://www.c-i-a.com>
<http://www.paulgraham.com>
<http://www.turtleweb.com>

Pólya Tamás

Goffman online^{*}

*Mediatizált dramaturgiai szerepek
és közönségek az új mediális (digitális)
személyközi kommunikációban*

A digitális paradigmaváltás

a digitális médiumok, avagy a XX. század végének „új médiája” (a különféle számítógépek, okostelefonok és a széles sávú internet) használatában az ezredforduló után *paradigmaváltás* következett be a mindennapi személyközi kommunikáció terén, főként a fejlett nyugati világban. Amíg a hetvenes-nyolcvanas években a számítástechnikai eszközökön és szoftvereken alapuló telekommunikáció elsősorban felsőoktatási és kereskedelmi környezetben folyt, a 2000-es évek elejére a digitalitás elsöprő erővel zúdult be a magánfelhasználók életébe. Magyarországon 2011-ben a kisiskolásoktól a nyugdíjasokig már szinte mindenkinek volt mobiltelefonja (2010-ben 10,8 millió magyarországi előfizetés – Koi 2010), és a háztartások internetelérési aránya is magas (2012-ben 65 százalék körüli, lásd Internet World Stats 2012).

Kommunikációelméleti szempontból az egyik fontos kérdés az, hogy ez a paradigmaváltás, a digitális médiumok nagyarányú térfoglalása és mindennapos használatuk vezetett-e, s ha igen, milyen változásokhoz a személyközi kommunikációs szokásainkban és gyakorlatunkban. E kérdés egyik lehetséges megválaszolási módja a korábbi személyközi kommunikációs elméletek felülvizsgálata és alkalmazása az új mediális kommunikációra. Természetesen csak részleges választ remélve, de

* A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) *IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés* címet viselő, TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosítószámú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

erre törekszem e tanulmányban: az Erving Goffman-féle dramaturgiai szerepelméletet igyekszem kiterjeszteni az offline, nem mediáltnak tekintett közvetlen emberi kommunikáció terepéről (például Goffman 1981a, 2000) a digitális személyközi kommunikáció világára.

A tanulmány alapfeltevése (lásd *Offline és online valóságok* rész), hogy az online valóságok olyan mértékben beélhetővé váltak, hogy az offline és online valóságok egyenértékűségéről beszélhetünk, amennyiben az emberi cselekvés és viselkedés a kommunikálók számára mindkét közegben egyező mértékben képes jelentéseket és jelentőséget hordozni, szimbolikus és nem szimbolikus, illetve igaz és hamis tartalmakat megjeleníteni. A továbbiakban felidézem a goffmani dramaturgiai elmélet néhány alapvetését a kommunikációs színjáték kapcsán (3. rész), majd bemutatok néhány médiumelméleti megfontolást a mediális korlátok kommunikációs jelentőségére vonatkozóan (4. rész), s végül igyekszem áttekinteni – anélkül, hogy a teljességre törekedhetnék – a goffmani dramaturgiai elmélet néhány kulcstételét a digitális személyközi kommunikáció perspektívájából.

Offline és online valóságok

Minden létezik, minden valóságos

A kulturálisan megélt világokban minden létezik, amit a társadalmi szereplők valóságosnak fogadnak el, legyen az fizikális vagy szimbolikus létező. Ahogy Clifford Geertz kulturális antropológus a *Sűrű leírás* című tanulmányában a szimbolikus cselekvések és a kulturálisan fenntartott világok kapcsán kiemeli, a társadalmi jelentés – hozzátehetnénk, az emberi kommunikáció – kutatója számára nem az a kérdés, hogy a kultúra valamiféle mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet, esetleg mind a kettő egyszerre:

„A kifigurázott kacsintás vagy az álnyájrablás esetében nem ontológiai státusuk iránt kell érdeklődnünk. Sziklák és álmok – mindegyik ehhez a világhoz tartozik.” (Geertz 2001, 202.)

A tele- és tömegkommunikációs eszközök révén – ide értve az analóg és digitális technikán alapuló berendezéseket is – élénk álló jelenségek, „közvetítések” sajátos, köztes helyet foglalnak el a külső anyagi világ és a lelki vagy tudati, belső tartományok létezői között. Egy a villódzó

képernyőn látható kép, egy a telefon hangszóróján felcsendülő hang alig kézzel foghatóbb az álmoknál, és alig elvontabb a szikláknál.

A virtuálisnak is mondott digitális világok e tekintetben nem hoznak újdonságot a legelterjedtebb korábbi telekommunikációs eszközök-höz (rádió, televízió, vezetékes telefon) képest. A modern nyugati világ bennszülöttjei számára álm- és sziklaszerűen valósnak tűnnek mindazok a tartalmak, amelyeket az internet vagy egyéb, részben digitális hálózatok hoznak és tárnak eléjük, köztük a webkamera segítségével rögzített és közvetített arcok képét, az internetes fórumozók rajzolt *avatar*ját a szöveglapok szélén, az online videojátékok ember vezérelte figuráit vagy éppen az SMS-ek karaktersorait.

Észrevehetjük, hogy Geertz a kultúra, a szimbolikusan előállított jelentések tanulmányozása érdekében ennyire engedékeny az ontológia tekintetében. S ha a kommunikációt, az egyik legmélyebben kulturális és legjellegzetesebben jelentésteremtő emberi viselkedési formát vizsgáljuk, szükségképpen ugyanilyen engedékenyek kell legyünk, hogy vizsgálni és kezelni tudjuk a kommunikáció szinte éterinek tűnő, a résztvevők által mégis valóságosnak tekintett jelenségeit.

A digitális („virtuális”) tartományok nem különálló világok

Sziklák, levelek, e-mailek és közösségi oldalak: a társadalmi szereplők és cselekvések szempontjából nincsen átjárhatatlanság vagy lényegi különbség a közvetlenül adottnak tekintett fizikai világunk és a korábban virtuálisnak nevezett új mediális, avagy digitális tartományok között (vö. Ropolyi 2006). Az e-mailek képernyő- (memória-, merevlemez-...) léte nem kevésbé teszi e leveleket a címzettjeik s feladók számára tartalmassá és fontossá – jelentéssé és jelentőségteljessé –, mint tette a papír és a tinta az írógéppel vagy kézzel írt társaikat.

Az online és offline lét összefonódását jól példázhatja az a könnyedség, amellyel a kommunikálók át- és visszalépnek az offline kommunikációs környezetből a digitálisba (például a szemtől szembeni társalgás közben egy mobiltelefonos online keresés lebonyolítása vagy reagálás egy a számítógép-monitoron feltűnő chatüzenetre). Még szorosabb összekapcsolódásról árulkodnak a 2000-es évek közepétől rohamtempóban növekvő közösségi oldalak (*social networking sites*) felhasználóinak kapcsolatépítési szokásai. Anekdotikus megfigyelésekkel és empirikus vizsgálatokkal is alátámasztható, hogy a felhasználók a közösségi médiumok biztosította digitális térben is tartják a kapcsolatot az offline ismerőseikkel, s főként a barátaikkal, rokonaikkal. Sőt, leggyakrabban

az offline már létező baráti és ismerősi körök integrálódnak az online térbe (Zhao–Grasmuck–Martin 2008). De az offline közeg gravitációs erejét az is mutatja, hogy tartósabb, rendszeres online érintkezés esetén a felhasználók a digitális környezetből kilépve, személyesen is igyekeznek találkozni a virtuálisan megismert társaikkal (Beer 2008).

A digitális paradigmaváltással, ha úgy tetszik, a „globális falu” Marshall McLuhan-i látomása is beteljesedett (McLuhan 2001a [1962], 2001b [1964]): a digitális technika és technológiák segítségével az emberiség meghaladta a biológiailag adott érzékszervi képességeinek legalábbis némelyikét, s a világ szinte minden távoli szeglete és szereplője közelebbivé, szinte azonnal láthatóvá, hallhatóvá válhatott. Beéltük és birtokba vettük a digitális tereket – Nyugat-Európában a 2000-es évek elejére, Magyarországon néhány évvel később zajlott le ez a folyamat.

A manapság szokásos digitális interakció egyik fő jegye, hogy a globálisan és digitálisan szerteszórt információdarabkák tetszés szerint egy helyre könnyen összegyűjthetők, ugyanakkor pedig bármely hálózati ágens információs kiindulóponttá válhat, és tölcészerűen terítheti, sugározhatja a saját médiatartalmait (vö. *spam*, Twitter, blogposztok). A globális falu másik fő tulajdonsága pedig az, hogy nem statikus jellegű, s nem csak kommunikációs értelemben nem az. A virtuális tartalmak és üzenetek dinamikus áramlása mellett ide-oda közlekedik, használójával együtt vándorol a tartalmak áramlását biztosító, hordozható digitális eszközök nagy része is. Csak a globális hálózat állandó, a háló pontjai mobilisak, de legalábbis ki-be kapcsolhatóak. A digitális falu méhrajyszerűen áramló és zsebongó gyűlése ez, amelynek zümmögése szüntelenül szüremlik kifelé az okostelefonok és más digitális eszközök membránjain. S ennek a zsebongásnak a digitalitáshoz szoktatott ember csak nagy akarattal és ritkán tud ellenállni.

A dramaturgiai interakció: az én (szelf) és az igaz/hamis maszkok

Mégsem minden új a digitális nap alatt, vélhetően a kommunikációs mintázatok alapjellemzői sem. Ezért érdemes elővenni Erving Goffman dramaturgiai elméletét és alkalmazni próbálni a digitális kommunikáció leírásakor.

Goffman a szemtől szembeni emberi interakciót a színházi előadás-hoz hasonlítja, de azzal nem azonosítja egyértelműen (Goffman 1981a, 2000). *Az én bemutatása a mindennapi életben* című kötetben (uó. 2000) kirajzolódó kommunikátor sajátos szerepjátszó, akinek énje

szinte eltűnik azok mögött a társadalmilag elfogadott maszkok (szerepek, perszónák, homlokzat) „mögött”, amelyeket a sikeres benyomáskeltés érdekében a többi emberrel folytatott interakcióiban magára ölt vagy bemutat. Szerinte a kommunikáló alany az „igazi” énjéhez (*self*, szelf) képest részben igaz, részben fiktív vagy hamis perszónákat mutat fel, hogy általuk az érdekeinek megfelelő benyomásokat érvényesítse úgy, hogy közben cselekvései és szavai a különböző közönségek elvárásainak is megfeleljenek. A kommunikálók a saját maguk felkínálta arcokat vagy szerepeket óvó mechanizmusokkal próbálják fenntartani (emiatt nem jelenthetnek be akármilyen szerepre igényt), s mintegy cserébe elvárják a többiektől a bejelentett szerepük iránti tapintatot. Így a goffmani kommunikáló nyilvános szerepeinek kialakítása és fenntartása, azaz a *személyközi benyomáskeltés folyamata* ide-oda ringással, előre- s visszafele hullámzással zajlik, egyfelől a kommunikáló érdekeinek és igényeinek, másfelől a mindenkori társadalmi és dramaturgiai mozgásternek és a bejelentett szerepek társadalmi érvényesíthetőségének függvényében.

Goffman elmélete a szerepjátszó énről sokféleképpen, de két szélsőséges álláspontot felvéve *cinikusan*, illetve *bizakodóan* mindenképpen értelmezhető. A cinikus olvasat egy kiábrándult én- és kommunikációs teóriát látta, amely szerint a társadalmi interakciókban kötelezően viselendő maszkok mögött nem fedezhető fel kerek, egységes én; a sok részleges s ezért részben vagy egészében hamis interakciós álarc rései között egy széttöredezett, darabokra hullott szelf romhalmaza sejlik fel. Ugyanez az elmélet egy biztatóbb, derűlátóbb olvasatban azt állítaná, hogy a társadalmi interakciók során a szelf a sokszínűségében, a változatos társadalmi mozgásformáiban, az egymásnak akár ellentmondó pluralitásaiban és sokrétűségében, a cselekvési és színjátszási lehetőségei miriádjában létezik és bontakozik ki, ám mégiscsak egygyökerű s egy pontra visszavezethető; s ekképpen Goffman a különböző szerepeiben kiteljesedő én kommunikatív elméletét tárja elénk.

Bármelyik megközelítést választjuk is, a kommunikatív helyzetekben egymásnak feszülő, egymással kiegyező két erővel kapcsolatban, vagyis az *én komplexumát* és a *társadalmi elvárásokat* illetően is feltehetünk néhány lényegbe vágó kérdést. Az egyik kérdésfeltevés – belülről, a szelf felől indulva – a *szerepek közötti kohézióra* vonatkozik: van-e, s ha igen, mekkora e kohézió, szükséges-e, hogy az én viselt szerepeit tekintve koherens legyen? S ha némi diszkordanciát megengedünk, akkor a szelfben a széttartó szerepeket összekötő-összefűző húrokat meddig lehet feszíteni a szerepjátékok során? A másik kérdésfeltevés – kívülről, a társadalom felől közelítve – az *én mozgásterét* firtatja: mekkora viselkedési szabadságot kaphat, mekkora változatosságot

mutathat a szelf? Milyen mértékű sokszínűséget és mekkora szerepki-
lengéseket fogadnak el az embertársak szűkebb és tágabb körei (a csa-
lád, a barátok, a távoli ismerősök; a munkahely, a jogrend) mint eti-
kus, konzekvens, kezelhető és elviselhető éndarabkák és énmetszetek
gyűjteményét? Ezekre a cseppet sem érdektelen, az én és az identitás
lényegét érintő súlyos kérdésekre sem az 1959-es (magyarul: Goffman
2000), sem későbbi munkáiban nem ad választ (lásd még Goffman 1961;
magyarul uő. 1981a, 9–102; Tseëlon 1992; Smith 2006). Holott e kérdé-
sek és válaszok a digitális, sokszor anonim, olykor névvel vállalt kom-
munikációval kapcsolatban is kulcsfontosságúak volnának.

Médiumelméleti megfontolások: a mediális korlátok és lehetőségek súlya a kommuniká- cióban

A goffmani dramaturgiai elmélet által feltételezett kommunikatív sze-
repjáték tekintetében nem látni lényegi különbséget az emberi kom-
munikáció során használatos különféle technikai és nem technikai
médiumok között, a levegőtől a CB-rádióig át az online személyközi
kommunikációig. Úgy tűnik, hogy a kommunikáció során a maszkok
vagy szerepek felöltése *emberi állandó*, szükségszerű emberi sajátos-
ság, s *nem médiumfüggő*, nem a használt jelrendszertől függő jelenség
(Pólya 2011).

Ha – ahogy a goffmani dramaturgiai elmélet megállapítja – a teljes
őszinteség vagy hitelesség, a szelfnek a kommunikációs aktusokon
történő „igaz” vagy „hű” áttetszése már a szemtől szembeni kommu-
nikációban sem valósul meg, akkor még inkább feltételezhetjük ezt a
digitális interakciókban, ahol minden üzenet technikai közvetítőkön
keresztül, áttételesen jut el a címzettekhez. Nemcsak az élőszóbeli
kommunikációs szerepjáték tud kevésbé őszinte – szépítő, túlzó, tapin-
tatos, kihagyásos, manipulatív, hazug... – lenni például a pletykálgodás
esetében, de a papíralapú levelek vagy a személyes, kézzel írt naplók
is. Ez utóbbiak jól észlelhetően áttételes, közvetített, azaz *mediatizált*
narratív közegét szoros rokonság fűzi az e-mailek, chatüzenetek,
blogposztok vagy éppen a közösségi médiumokon közzétett önbemuta-
tások és üzenetek világához.

Sőt, mivel mindenfajta kommunikációs aktus előfeltétele egy közve-
títő csatorna – azaz minden kommunikáció mediált vagy mediatizált –,
ebből következik, hogy *minden kommunikációs típus* ki van szolgál-

tatva az általa használt csatorna (médium, közvetítő közeg) kínálta *lehetőségeknek* és a csatorna szabta *korlátoknak*. Egy-egy közvetítő közeg a sajátosságainak megfelelően „üt lyukat” az anyagi valóság „tömbjén” vagy „falán”, így biztosítva jobb-rosszabb üzenetátviteli lehetőséget. Például a földi levegő „szállítja” a képet, hangot is, azaz átengedi magán a szilárd testekről visszacsapódó fotonokat és közvetíti a gázmolekulák rezgését. A telefon az akusztikus csatornát „nyitja meg” (bár átkódolja a légrezgést az elektromos feszültség változásaira), a videotelefon-hívás a vizuális csatornát is (de a háttérben szintén az elektromos áramot hívja segítségül). S legalábbis egyelőre egyik távkommunikációs médium sem nyitja meg a tapintás vagy szaglás csatornáját a kommunikáló felek között (a tapintás átvitelével kapcsolatos fejleményekről és elképzelésekről lásd McLaughlin et al. 2008).

Empirikus kérdés, hogy a különféle csatornákat képező és különféle üzenetátviteli lehetőségeket/korlátokat kínáló médiumok – melyek eltérhetnek időtállóságban, a megmunkálás vagy az üzenetbevitel nehézségében, hordozhatóságban stb. – befolyásolják-e a kommunikáció folyamatát, például az üzenetváltások gyakoriságát, az üzenetek hosszát, tartalmát, vagyis általában a kommunikációs szokásokat és gyakorlatot. A közvetítő médiumok befolyásoló, eltérő kommunikációs mintázatokat kiváltó hatásában hittek a technológiai determinizmus képviselői (például Innis 1950, McLuhan 2001a, b; McLuhan kapcsán lásd *Replika*, 2011/3.), s felfogásukat vitte tovább (s tompította) a „médiumelmélet” analitikusabb és könnyebben elfogadható keretében Neil Postman (1985) és Joshua Meyrowitz (1985, 2003 [1994]; az újabb fejleményekről: Pólya 2011).

A médiumelmélet észjárását követve és a használt médiumok részéről nem ellenállhatatlanul erős determináló hatást feltételezve úgy is fogalmazhatnánk, ha a mindenkori közvetítő médiumnak és az interfészeinek sajátosságai befolyásolják (*elősegítik*, illetve *korlátozzák*) a segítségükkel folyó kommunikáció különböző fajtáit, akkor az új média tekintetében az az egyik fő kérdés, hogy a digitális eszközökkel folytatott kommunikáció során *mit könnyebb* és *mit nehezebb* végrehajtani a különféle médiumok által kínált vagy nélkülözött lehetőségek közül (vö. Yzer–Southwell 2008, Kalyanaraman–Sundar 2008). Végére is a földi levegőt és a chatprogramokat is ugyanazok az emberek használják közvetítő közegként a maguk *eredendően meglévő* kommunikációs igényeiknek és általában vett lelki-biológiai hajlamaiknak és késztetéseiknek megfelelően (Pólya 2011). Semmi okunk nincs azt hinni, hogy a digitális kommunikációs eszközök jelentős mértékben felgyorsították volna az evolúciós változás folyamatát az emberi faj elmúlt két-három generációja alatt, s hogy ne volna semmiféle közös eredő a digitális és

predigitális kommunikációs mintázatok mögött (Dunbar 2002, Roberts–Dunbar 2011). De azt sem tagadhatjuk, hogy a különféle predigitális és a digitális kommunikációs médiumok köré részben eltérő kommunikációs gyakorlatok és szokások alakultak ki.

A goffmani dramaturgiai szerepjáték az új mediális kommunikációban

A különféle médiumok befolyását a személyközi kommunikációra a multimediálisan biztosított vagy épp nélkülözött verbális és nem verbális csatornákra szokás visszavezetni. A nem verbális dimenzió hiányosságaira utalva beszélnek kutatók például a szöveges elektronikus kommunikációnak a szemtől szembeni kommunikációhoz képest hiperszemélyes jellegéről, tudniillik hogy fokozott érzelmi töltés, túlzó bensőségesség és az apró jelek alapján felnagyított benyomások kialakítása jellemzi (Walther 1996); vagy arról, hogy az anonim online közösségekben az erős csoportnorma-konformitás a vizuális megjelenítés csökevényességéből fakadhat (Postmes–Spears–Lea 1998; Wallace 2006).

Nem ismertethetem itt részletesen a digitális média és kommunikáció különféle elméleteit. Pusztán a goffmani interakciós dramaturgia néhány alapvető tételét veszem fontolóra, és megvizsgálom, miképp fogalmazhatjuk át a goffmani megállapításokat a digitális kommunikáció eseteire *a médiumelméleti szempontokat is figyelembe véve*. A vizsgálódást vezető kérdésünk az lesz, hogy az interakciós dramaturgia szemszögéből nézve miben áll a különbség a digitális eszközökkel folytatott, illetve a nem technikailag közvetített, szemtől szembeni személyközi kommunikáció között. A vizsgálódásra okot adhat, hogy Goffman szinte kizárólagosan a szemtől szembeni interakciót tanulmányozta, s munkáiban csak nagy ritkán említ olyan távközlési eszközt, mint a telefon vagy a rádió (Goffman 1981b).

Előrebocsátom, a szemtől szembeni és a digitálisan közvetített személyközi kommunikációs formák közötti fő eltéréseket a dramaturgiai szerepek fenntartásának költségeiben és néhány dramaturgiatechnikai lehetőség különbségében találom majd, de néhány goffmani tételt a digitális berendezések, interfészeik és az általuk kínált kommunikációs lehetőségek spektrumszerű sokféleségéhez szükséges majd igazítanunk (lazítanunk). Előzetesen megjegyezhetjük azt is, hogy bár elméletileg és történetileg fontos (volt) a tisztán szöveges, előre definiált karaktertáblákon alapuló digitális kommunikáció – az angol nyelvű szakirodalomban ezt szokás számítógéppel közvetített kommunikáció-

nak (*computer-mediated communication, CMC*) nevezni –, napjainkra *a digitális kommunikáció tisztán szöveges korszaka lezárult*. A mai, hang- és képközvetítést is lehetővé tevő digitális telekommunikációs eszközök a legritkább esetben *kényszerítik* arra a felhasználókat, hogy tisztán szöveges kommunikációs formát válasszanak, így a szöveges üzenetátadás korlátai már nem jelentős tényezők a kommunikáció alakításában és az üzenetformálásban. Ezáltal – az elérhető audiovizuális csatornák tekintetében és a növekvő csatornkapacitásnak köszönhetően – a digitális kommunikáció elvileg és a legtöbb esetben *a gyakorlatban is* majdnem olyan *áttetszővé vált*, mint a szemtől szembeni kommunikáció; nehezen leküzdhető és markáns különbségekről e két kommunikációs szintéren már nem beszélhetünk.

A kommunikációs interfészek jelentősége

A digitális médiumok interfészei és szoftverei jelentősen befolyásolják a különböző formátumú üzenetek előállításának (bekódolásának) a nehézségét

A multimediális közvetítés képességével ellátott digitális kommunikációs eszközök sokféleségének megfelelően az egyik legrelevánsabb kommunikációs tényezőnek tekinthetjük az üzenetek bevitelére, illetve felvételére szolgáló digitális interfészeket és szoftvereket. Például egy szöveges elektronikus üzenet előállításakor nem mellékes körülmény, hogy miféle billentyűzeten dolgozik a kommunikáló: hogy az ujjaihoz képest mekkorák a billentyűk, s hány ujjal gépelhet rajta (kisebb-nagyobb méretű mobiltelefon, netbook vagy asztali számítógép billentyűzete); hogy a billentyűzet tartalmazza-e a használt természetes nyelv minden karakterét (angol vagy magyar ékezetes billentyűzet); hogy mennyire nehéz benyomni a billentyűket vagy működtetni az érintőképernyőt; hogy milyen érzékenyen és gyorsan reagál a beviteli szoftver és így tovább.

Az üzenetek bekódolására vonatkozó tényezők befolyásolhatják az adott digitális médiumban továbbított üzenetek hosszát és gyakoriságát – sokkal inkább, mint az adatátviteli kapacitás, amely a legtöbb mai kommunikációs helyzetben irreleváns. Például a mobiltelefonos SMS-ek jellemző rövidegsége a bepötyögés fáradtságosságából és nehézségéből (esetleg a küldés magas árából) fakad, nem pedig abból, hogy hány darab SMS-ként továbbítja a telefon a szöveget. Még inkább így van ez az elektronikus leveleknél, amelyek szövege rendszerint nem azért hosszabb az SMS-ekénél, mert az elektronikus levél ingyenesen küldhető, hanem azért, mert az e-maileket az SMS-eknél lényegesen

kisebb erőfeszítéssel meg lehet írni, azaz az üzenetet sokkal kisebb fáradsággal be lehet kódolni a digitális telekommunikációs médiumba. Sajátos példa erre a „bippelés” (rátelefonálás valakire az első kicsörgésig, majd vonalbontás), amelyet ingyenessége miatt kedvelnek például a kispénzű szerelemesek, hiszen emlékeztető vagy flörtölési funkcióval – s kommunikációs minimáleseményként – kitűnően használható.

A hangbevitel többé-kevésbé ugyanolyan egyszerűen történik az összes mai digitális eszközön, de a mozgóképes üzenetek esetében már adódnak figyelemre méltó kommunikációs különbségek. Nem elsősorban a vizuális adatátviteli sáv szélességre gondolunk, mert a kommunikáció fenntartása szempontjából majdnem mindegy a videotelefonálóknak, hogy kisebb vagy nagyobb (például 640×480-as vagy HD, 1920×1080) felbontásban közvetíti-e a képet a mobiltelefon- vagy webkamera, jóllehet az adatátvitel akadozása, a szaggatott képfolyam elveheti a felhasználók kedvét a videohívástól. Relevánsabb tényező, hogy a mozgóképátvitelhez szükséges kamera a használt eszközhöz képest hol helyezkedik el és mozgatható-e. Például létezik olyan mobiltelefon, amelynek a képernyője és a kamerája a telefon *átellenes* oldalán helyezkedik el. Így hívás közben vagy a hívott felet nézi a telefon tulajdonosa, vagy a hívót veszi fel a telefon kamerája, s közvetíti a digitális képét a hívott fél felé. Ez a technikai sajátosság a kétoldali folyamatos képközvetítést megtöri, körülményessé és aszinkronná teszi a videohívást. Ezért várható, hogy egy ilyen eszközön ritkábban fognak videohívást kezdeményezni, mint azokon, amelyeknek a képernyővel egyező oldalán (is) van kamera.

A videohívás speciális válfaját biztosítják azok a kamerára és mozgásfelismerésre épülő audiovizuális digitális kommunikációs rendszerek – ilyen a Microsoft Kinect –, amelyek a billentyűzetet mint interfészt teljes mértékben nélkülözik, viszont képileg közvetíteni képesek a gép kamerájával szemben álló felhasználó teljes testének mozdulatait (a hangközvetítés mellett). E rendszerekre médiumelméleti szemmel tekintve megállapíthatjuk, hogy a verbális és nem verbális viselkedés közvetítésének szempontjából újratерemtik a szemtől szembeni kommunikációban használatos földi levegő mediális áttetszőségét, s ezzel vélhetően a hang- és képátvitelen alapuló kommunikációra *ösztökélik* a felhasználókat. Másfelől viszont – éppen a fizikális billentyűzet hiánya miatt – *csökkentik* a szöveges üzenetek előállításának könnyűségét, s így a szöveges kommunikálás kezdeményezésének a valószínűségét.

Általánosságban: minél nehezkesebb, minél körülményesebb egy adott digitális kommunikációs eszköz adott interfészsein bekódolni egy bizonyos formátumú üzenetet (vö. a szöveges és/vagy hangis és/vagy képi formátumok), annál valószínűbb, hogy a kommunikálók az ilyen

formátumú üzeneteket ritkábban és rövidebb formában használják az adott médiumban.

A goffmani interakciós szerepeket könnyebben, kisebb költséggel fenn lehet tartani a digitális kommunikációban

A goffmani dramaturgiai elmélet egyik alapmeglátása, hogy az interakció során a kommunikáló felek igyekeznek a maguk választotta szerepet fenntartani, egy adott „vonalat vinni” (Goffman 2008, 2000), amíg annak hitelességét a többi résztvevő határozottan meg nem kérdőjelezi. A szerep fenntartásának, a szerephez illő testi és nyelvi viselkedés biztosításának természetesen *kognitív és érzelmi költségei vannak*. S minél folyamatosabb a szerepjáték, annál nagyobb a szerep fenntartásának a költsége. Ha emellett figyelembe vesszük az előző pontban mondottakat, hogy a bekódolás nehézkességével ritkulnak és rövidülnek az adott médiumban folyó kommunikációs üzenetek, akkor következtethetünk arra, hogy a digitális kommunikálás során *könnyebb fenntartani* az interakciós szerepeket. Hiszen minél nehézkesebb az üzenetek előállítása, s ebből fakadóan minél rövidebbek és ritkábban következnek be a kommunikációs aktusok, annál kevesebb és rövidebb alkalommal lesz szükséges a megfelelő szerepet alakítania a kommunikátornak.

Ellenben egy szemtől szembeni kommunikációs helyzet folyamatos szerepjátszást igényel a sikeres benyomáskeltéshez, s ekkor egy pillanatra sem ajánlatos kiesni az interakciós szerepből. A digitális kommunikáció kihagyásos, szaggatott üzenetsorozatai (jellemzően a szöveges formátumok, például az e-mail, chat; de nem ilyen a megszakítatlan videohívás) lehetővé teszik az időnként fellángoló, majd alábbhagyó szerepjátszási erőfeszítést is, hiszen a szerep fenntartásához elegendő, ha a kommunikáló csak a digitálisan közvetített üzeneteiben és a közvetítések alatt viszi a vállalt szerephez illő vonalat. A digitális kommunikáló az „adásszünetben”, az üzenetek közé eső szakaszokban eltérhet a játéktól, sőt kieshet a vállalt szerepe megkövetelte játékból. Az adáscsöndek beütemezését elősegíti, hogy a digitális kommunikáció során a feladó szerepjátékát figyelő befogadó részéről sincsen igény a szerepjáték folyamatos közvetítésére, már csak azért sem, mert ő maga is kihagyásosan játssza a saját szerepét. Azaz a közönség is elfogadja, sőt természetesnek tekinti a szerepjáték kihagyásos jellegét.

A szerepjátszó erőfeszítéseinek mértéke még akkor is sokkal alacsonyabb lesz a szemtől szembeni interakció által megkövetelt folyamatos szerepjátékban tapasztalhatótnál, ha a digitális kommunikálás sűrű, de különálló impulzusok folyamából áll (például üzenőfalon, online fórumon, chaten). A szöveges vagy hangüzenetek esetén a szerepjáték nem

terjed ki a vizuális jegyekre (nem verbális viselkedés, testi jegyek, öltözék, kiegészítők), így azokat a szerepjátszónak nem kell uralnia, s ennyivel is kisebb számára a kommunikálás költsége. Audiovizuális közvetítésnél pedig csak az üzenetek továbbítása közben szükséges ellenőrzése alatt tartania a releváns vizuális jegyeket (például megfésülködik vagy kihúzza magát a székében, mielőtt videotelefonálni kezd).

Ha a digitális kommunikáló hosszú, ezáltal költségesebb üzeneteket készít, például oldalakra rúgó szöveges üzeneteket ír, a létrehozás megnövekedett költségét ellensúlyozza az üzenet *szerkeszthetősége*, „kézben tarthatósága” (manipulálhatósága), azaz *nagyfokú uralhatósága*, ami a kommunikálás hatékonyságát növelő és – az összképet tekintve – arányosan költségcsökkentő tényező.

A fenti gondolatmenetből következik, hogy minél nagyobb mértékben teremti újra egy digitális médium a szemtől szembeni kommunikáció folyamatosságát és képi-hangi üzenátvitelét (vö. Kinect rendszer), *annál inkább kiegyenlíti* a szemtől szembeni interakció és az adott digitális kommunikációs fajta közötti kommunikációs költségeket, mert annál inkább *megfosztja* a felhasználót a kihagyásos, illetve csatornaszegény szerepjátszás olcsóságától. Ezért nem meglepő, hogy a telekommunikálás előnyei (mások gyors elérése helyváltoztatás nélkül) ellenére sem jellemző felhasználók nagy tömegeire, hogy számos egymást követő, hosszú videohívást bonyolítsanak le.

A sokcsatornás és gazdag üzenátvitel itt feltételezett magas költségeiről a videotelefonálás viszonylagos népszerűtlensége is árulkodni látszik. Hiába, hogy manapság a digitális eszközök és hálózatok megenyedik, a videohívások viszonylag kis részét teszik ki a teljes online kommunikációs forgalomnak. 2008-as becslések szerint a Skype internetes beszélgetőprogram akkor mintegy 40 milliós nemzetközi felhasználói táborának a 15–25 százaléka használt videoközvetítést az írás vagy a beszéd mellett (Skype-statisztika 2008). A brit Nemzeti Statisztikai Hivatal felmérése 2009-ben 21, 2010-ben pedig 23 százalékos arányát mutatta ki az alkalmanként webkamerát is bevonó internetes VoIP-hívásoknak az angliai internetezők körében (a pusztán hangalapú, illetve képátvitelt is használó online telefonálást nem különböztették meg; Office for National Statistics 2009, 2010). Hasonlóképp, 2010-ben az egyesült államokbeli internethasználók 23 százaléka kezdeményezett videohívást (2009 áprilisában ez az arány 20 százalékos volt), míg a mobiltelefon-használóknak csak a 7 százaléka videotelefonált (Rainie-Zickuhr 2010). Egy másik 2010-es amerikai elemzés azt jósolta, hogy 2015-ben a mobiltelefonálóknak még mindig kevesebb mint a 10 százaléka fogja kihasználni a videohívás lehetőségét, részben a mobiltelefon-szoftverek egymás közti kompatibilitási problémái miatt (Juniper

2010). A szoftverproblémák ellenére igaz lehet, hogy a digitális kommunikációban az írásos és/vagy vokális kommunikációs mód azért népszerűbb, mert dramaturgiai értelemben költségkímélő: a vizuális csatorna hiánya megkíméli a kommunikátort a szerepe fenntartását célzó nem verbális erőfeszítésektől.

Ezzel párhuzamosan feltételezhetjük, hogy mennél kevésbé érez *kényszert* a kommunikátor a költséges kommunikációs alakításra, annál inkább fogja alkalmazni az információban gazdag kommunikációs módokat (vö. szűk családi körben vagy jól ismert, visszatérő partnerrel). Ilyenkor a videohívás ideális választás, hiszen a szerepjáték nem növeli tetemesen a költségeket, viszont a jelátviteli gazdagsága fokozhatja a bensőségesség érzetét, és érzelmi többletet nyújthat. Emellett a sajátos felhasználói igények is felülírhatják a költséghatékonysági és dramaturgiai megfontolásokat. Az üzleti életben a telekonferencia gyors, olcsó és információgazdag kommunikációt tesz lehetővé, így a magasabb dramaturgiai költségek kevésbé számítanak. Hasonlóképpen, a siketek jelnyelvi telekommunikációjához elengedhetetlenül fontos a videohívás bevezetése, és teljesen mellékesek a dramaturgiai költségek (például Kentucky School for the Deaf 2010).

A szerepjátszó teste

A digitális felhasználói nevek és avatarok olyan digitális testhelyettesítők, amelyek egy vagy több dramaturgiai szerep (perszóna, maszk) közvetítőjeként is szolgálhatnak

A mobil- vagy videotelefonálás egy-egy konkrét offline személyhez kötődik, s az ilyen kommunikációs helyzetekben a résztvevőket a saját hangjuk/arcuk és anyakönyvi nevük azonosítja. Ez a specifikáló mozzanat hiányzik az egyik nagyon hasonló, becenevekkel élő predigitális kommunikációs forma, az amatőr CB-rádiózás esetében, illetve azokban a digitális kommunikációs helyzetekben, ahol egy szolgáltatás vagy szoftver használata (honlapok, fórumok, online világok stb.) felhasználói bejelentkezéshez kötött. Ilyenkor a használat egy – rendszerint szabadon választható – digitális felhasználónevet (*nick*) igényel, és sokszor lehetővé teszi egy felhasználói kép vagy karakter (2D, 3D *avatar*) használatát a kommunikáció során. A választott digitális nevek és *avatarok* használata több releváns kérdést is felvet: hányféle digitális nevet használ egy digitális kommunikáló, ugyanazt a nevet használja-e különböző online szolgáltatások igénybevételekor, s miért; egy adott digitális név egy egységes perszónának felel-e meg, vagy használata során különböző interakciós szerepekbe bújik a felhasználó?

Elméleti szempontból talán az a legfontosabb kérdés, hogy a digitális választott neveket egy az egyben azonosíthatjuk-e az interakció megkívánta dramaturgiai szerepekkel. Az igenlő válasz csábító, de félrevezető. A digitális *nickek* sajátos, a kommunikálók offline identitásától némi távolságra tolt *digitális személyiséghegyek*, avagy *testhelyettesítők*, amelyek a velük tett kommunikációs aktusok révén csak részben töltődnek fel a szerepjátszó offline énjével. A digitális neveket és *avatarokat* a dramaturgiai elmélet szempontjából olyan digitális ényűjtőhelyeknek érdemes tekinteni, mint amilyen az offline szerepjátszó teste. A digitális nevek – Goffman (2000) metaforájára utalva – olyan fogások, amelyeket a szerepjátszók szükségszerűen használnak, de amelyek önmagukban nem határozzák meg, hogy az interakció résztvevői hány és milyen szerepruhát, milyen maszkokat öltsenek magukra. Azaz a digitális nevek és *avatarok* az offline interakció szerepjátszóinak testéhez hasonlóan arra szolgálnak, hogy a kommunikáció terében olyan *kapcsolódási pontot* képezzenek, amelyhez a különféle szerepjátszói viselkedéseket az interakció többi résztvevője (a címzettek, a szemlélők, az értelmezők, a közönség) *perceptuálisan és szimbolikusan lehorgonyozhatja*. E horgonyzás szempontjából nincs különösebb jelentősége, hogy a digitális nevek általában jelentések, sokszor humorosak, polgárpukkasztóak vagy feltűnősködők. Az online interakcióban a *nickek* jelentése ritkán kap szerepet (például lehetséges élcelődni rajtuk), de ha kap is, az elsődleges és állandó funkció a dramaturgiai szerep horgonyaként való működés.

Az offline világban egy-egy anyakönyvi vagy becenév viszonylag pontosan azonosítja megnevezettjét, s normálkörülmények között az illető élete során nem vagy csak egyszer változik. Az adott nevű személy a szemtől szembeni kommunikáció során mégis sokféle szerepet játszhat, sőt a dramaturgiai felfogás szerint szükségszerű, hogy sokféle szerepet is játsszék. Ugyanígy váltogathatók a szerepek egyazon digitális felhasználói név használata során is. Fontos különbség, hogy a digitális nevek maguk is lecserélhetők, illetve szolgáltatásról szolgáltatásra különbözhetnek, s egy esetleges digitális névváltással a személy elveszt egy olyan digitális horgonyt, amelyhez más online kommunikálók viszonyulni, kötődni tudtak: például honnan tudhatnánk, hogy egy bizonyos online fórumon ugyanaz az offline személy szólal-e meg a „Trebitch” és „Az igazi Trebitch” *nickje* mögött, s hogy egyébként még milyen más *nickeket* használ? A digitális nevekből akárhányat birtokolhatunk, de szaporításuknak szélsőséges esete lenne, ha egy valós személy minden egyes, a digitális interakciókban alakítandó dramaturgiai szerepéhez külön-külön digitális nevet és identitást öltene magára. Vélhetően sokkal gyakoribb, hogy egy offline személy egyazon digitális név alatt

többféle perszónát is alakít a különböző interakciós kontextusokban, s így egy *tágabb digitális identitásmezőt* alakít ki, nagyon hasonlóan az offline identitásához és kommunikációs gyakorlatához.

Minderről a médiumelméleti megközelítésben az alábbi két, fokozatszerű összefüggést tudjuk megfogalmazni. Minél több digitális felhasználói nevet birtokol a kommunikáló alany, és minél sűrűbben használja is ezeket a digitális neveit a különféle kommunikációs helyzetekben ténylegesen, annál valószínűbb, hogy egy-egy szerep rátelepszik, kötődni kezd egy-egy digitális névhez. Így például előfordulhat, hogy a személy egy bizonyos digitális néven nyilvánul meg politikai témákban, egy másik néven szól hozzá a kedvenc autós honlapjának cikkeihez, s egy harmadik becenév alatt nyit fiókot egy online ismerkedési honlapon. Szélsőséges esetben előfordulhat, hogy ugyanaz a személy egy-egy felhasználói név alatt teljes és elkülönült személyiségeket alakít, bár ez gyaníthatóan ritkán történik így. S fordítva, minél kevesebb, esetleg egyetlen digitális nevet használ egy személy az online interakciók során, annál valószínűbb, hogy egy-egy digitális neve alatt ténykedvén több különböző interakciós szerepet jelenít majd meg, hiszen a szerepjáték, a perszónák váltogatása fel nem függeszthető interakciós követelmény. A digitális felhasználói nevek – mint horgonyzási pontok, mint szerepfogasok – ez utóbbi használata (egy név, több szerep) emlékeztet leginkább a szemtől szembeni offline kommunikáció gyakorlatára.

A szerepjátszó őszintesége

A Goffman feltételezte interakciós dramaturgia egyik morális kulcsmozzanata – s ez tompítja az elmélet látszólagos cinizmusát – *az elvárt őszinteség elve*, tudniillik a szerepjátszók elvárják egymástól, hogy mindegyikük annak vallja magát az interakció során, aki ő valójában. Az őszinte alakítást azért kell(ene) felkínálnia a kommunikálónak, hogy cserébe ő maga igényt tarthasson a közönsége általi elfogadásra és a felkínált szerepéhez illő bánásmódra (Goffman 2000, 1. fejezet). Általában a digitális, de főként az online kommunikáció kapcsán is rákérdezhetünk, vajon mennyire őszinték a digitálisan megjelenített perszónák, mennyire érvényesül az elvárt őszinteség elve a digitálisan közvetített interakciók során.

Az alakító őszintesége nagy kilengésű a digitális kommunikációban is

A vizuális csatornát nélkülöző digitális interakciókban a mimika, a testtartás és általában a nem verbális visszajelzés részlegessége, illetve teljes hiánya miatt a kommunikáló viszonylag kis erőfeszítéssel kínálhat kisebb-nagyobb, akár teljes mértékben hamis alakítást a közönségének (hangközvetítésnél megmaradnak a vokális jegyek, de szöveges kommunikálásnál azok sem). Más szemszögből tekintve: a digitálisan megszólított közönség könnyen becsapható. A kisebb új mediális családokra számtalan anekdotikus és ártatlan példát találni, de léteznek igen ártalmas esetei is (például a gyermekeket behálózni igyekvő pedofilok, Baracsi 2012).

Az őszinteségi skála túlsó végéről, a kendőzetlen és sokszor kéretlen kitarulkozásról is számtalan digitális kommunikációs példát hozhatunk. A túlzott mértékű őszinteség régóta ismert és gyakori jellemzője a tisztán szöveges online kommunikációnak (Wallace 2006). A fokozott önellenőrzést gyakorló, kevésbé őszinte szerepjáttékkal szemben itt az elvárt szerep kereteiből való kiáradás, a szerepzubony szétfeszítése történik, és éppen a nem verbális csatorna hiánya az, amely az efféle alakítást elősegíti. Ilyen esetekben a kommunikációs zavar abból keletkezik, hogy a közönség visszajelzése korlátozott, s a kommunikáló elveszti szerepjátszási gátlásait, mert nem kap azonnali és önkéntelen nem verbális visszacsatolást az elvárt szerepjátszási őszinteségi fokkal kapcsolatban (Kiesler–Siegler–McGuire 1984; Walther 1996; Wallace 2006, 2. és 3. fejezet).

Feltűnő, hogy a kevésbé őszinte és az őszinte digitális szerepjáték esetében is ugyanaz a mediális sajátosság, a nem verbális csatorna hiánya segíti elő a szerepjátékos kibillenését az egyik vagy másik irányba. Hamis szerepet játszani, illetve a legbelsőbb tartalmakat feltárni is *könnyebb* a szűkebbre szabott digitális kommunikációs csatornákon, mint az olyan interakcióban, ahol szinkron és kétoldali nem verbális jeláramlás is történik.

A szerepjátékos őszintesége a későbbiekben várható interakciók függvénye is

A felvállalt kommunikátori őszinteség (vagy hiánya) mértékébe számos tényező belejátszhat, például a személyiségvonások, de az biztosan befolyásolja, hogy a kommunikáló mikor és milyen gyakori *további* interakcióra számít az adott kommunikációs partnerrel. Így van ez a szemtől szembeni és a predigitális telekommunikációs helyzetekben is. A digitális kommunikálás során szintén sokat nyom a latban, hogy

a kommunikáló tervez-e további interakciót a másik féllel: egyáltalán *számít-e* további, esetleg tartós kapcsolatra a másik féllel online vagy offline módon.

Mint a legtöbb kommunikációs tevékenységnél, itt is fokozatokat találunk. Például online ismerkedési honlapokon a felhasználók – hacsak nem sekély érdeklődésből vannak jelen – komolyan számítanak további és potenciálisan tartós, sőt mély kapcsolatra a szolgáltatás többi felhasználójával, legalábbis közülük néhányal. Itt a valódi személynevet elrejtő digitális név használatának is csak addig lehet értelme, amíg a felek offline találkoztól nem terveznek. E körülmény, a tartósabb kapcsolat reménye inkább az őszinte, átélt, kitárulkozó, mintsem a hamis, felvett, visszahúzódó szerepek alakítása felé ösztökéli e szolgáltatások használóit.

Az online piacereken (például *eBay*, *Vatera*) történő vásárláskor az ügyfelek *esetleg* számítanak további interakciókra (például akkor, ha a vevő személyesen veszi át az árut), de csak röpké, valószínűleg nem ismétlődő személyes találkozóra, ezért az efféle fórumokon nem szükséges, hogy nagyfokú őszinteség jellemezze az alakításokat. Kivéve természetesen az „eladó” és „vevő” szerepeit, a velük történő visszaélést – például a valótlan árleírást vagy a fizetés elmaradását – e piacerek és a felhasználók rendszerint negatív pontozással, kitiltással, esetleg perbe fogással büntetik.

Még kevésbé serkentik őszinte alakításra az interakcióban részt vevőket a „futó”, azaz tudottan és várhatóan egyszeri, valamint a tisztán, kiszámíthatóan online közegben maradó találkozók – például, amikor a felhasználók a véletlen folytán csöppennek egy online fórumon folyó vitába, hírportálok cikkeinek, blogposztok kommentárfolyamába. Ilyen digitális színtereken a felek nemigen számítanak további interakciókra a társalkodó partnereikkel, s többnyire egyébként is névtelenségbe burkolózva, álnéven kommunikálnak. Némileg más a helyzet, ha az alanyok gyakran látogatják az adott kommunikációs fórumot és viszonylag jól azonosíthatóak a visszatéréskor, vagy ha az adott néven folytatott korábbi kommunikációs tevékenységük nyilvánosan visszaolvasható. Ilyen esetekben sem szükségszerű, hogy őszintébb lesz az alakítás, de a konzisztens – akár hamis, akár őszinte – szerepjáték, a *következetes dramaturgiai vonalvitel* megjelenésének a valószínűsége megnövekszik.

Közönségek

Goffman szerint a szemtől szembeni kommunikációban sajátos dramaturgoteknikai kihívást jelent a szerepjátszó számára, hogy a különféle perszónáinak megfelelő közönségeket lehetőleg *elkülönítse* egymástól (Goffman 2000, 48). A közönségek elszigetelése azért szükséges, mert a különféle szerepek más és más érzelmi és morális elköteleződéseket, eltérő beszédstílusokat, különböző verbális és nem verbális viselkedést foglalnak magukba, márpedig az efféle különbözőségek nyílt színi megjelenése és kiütközése veszélyeztetheti a külön-külön interakciós szerepek konszenzusosan elfogadott hitelességét. Ezért az interakciós szerepjátszó ideális esetben egyszerre csak egy közönségnek játszik. Ám a fizikális térben könnyen megtörténhet, hogy az adott közönségnek szóló, éppen folyó alakítást megzavarja egy másik közönség betoppánása vagy jelenléte. Ilyenkor a kommunikálónak úgy kell – nagy gondal – kétféle perszónát alakítania, esetleg kihátrálnia az egyik szerepből, hogy közben egyik alakítása hitelességén se essen csorba.

A digitális kommunikáció során a szerepjátszó különféle közönségei jellemzően egymástól elszigeteltek

Mindenféle telekommunikációnak a közvetítettségéből fakadó sajátossága, hogy a szerepjátszó alaphelyzetben (*by default*) el van zárva az *összes lehetséges* telekommunikációs közönségtől, amíg a kommunikációs berendezés nincs működésben, például amikor a potenciális interaktáló nem kapcsolja be a webkamerát, vagy nem indítja el az adott közönség eléréséhez szükséges kommunikációs szoftvert, illetve abban „offline”-ra állítja a státuszát és így tovább.

A régebb óta jelen lévő digitális kommunikációs alkalmazásokban (chat, e-mail, VoIP telefonálóprogramok, privát üzenetküldés) nem túl nehézkesen kezdeményezhető a csoportos üzenetváltás (például konferenciabeszélgetés), ám a legtöbb szoftver esetében az elsődlegesen felkínált és a kevesebb lépésben (kevesebb kattintás, gombnyomás) elérhető alapbeállítás az, hogy a felhasználó egy-egy csatorna megnyitásával egyszerre egy féllal kommunikál. A csoportos beszélgetést a legtöbb digitális interfészen keresztül körülményesebb kezdeményezni. A digitális kommunikációban tehát *alap esetben szeparáltak a szerepjátszó közönségei*, és a technikai közvetítettségnek köszönhetően a szerepjátszó különféle telekommunikációs alakításainak a terébe sem toppanhatnak be véletlenszerűen a különböző közönségek. Több potenciális közönség megjelenése esetén (például több bejövő hívás, több azonnali üzenet érkezése) a digitális környezet egyszerű technikai lehetőségeket

kínál a kommunikálónak a közönségek külön tartására, felváltott kezelésére, azaz izolálására.

A közönségek elkülönítési elvének csak látszólag mondanak ellent az újabban létrejött, tömeges „műsorsugárzást” lehetővé tevő felületek, mint a mikroblogok (Tumblr, Twitter) vagy a Facebook. Hiszen a tömeges üzenetküldés esetében is dramaturgiai feszültséget okoz a különféle közönségek keveredése, s éppen ezt elkerülendő alakított ki a hozzáférési jogok mentén elkülöníthető ismerősi, azaz közönségeköröket a Google+, s követte hasonló megoldás bevezetésével a Facebook.

A digitális infrastruktúra technikai fejlettsége (hordozhatóság, hosszú üzemidő, kiterjedt digitális hálózatok) elősegíti a közönségek kvázi permanenssé válását

A közönségektől való elválasztottságnak némiképp ellentmond a digitális korra jellemző örökös elérhetőség ténye. A hordozható, hosszú üzemidejű digitális eszközök, a kiterjedt mobilhálózatok és a megfizethető internet-hozzáférés a felhasználók és gépeik „örökös bekapcsoltság”-ához (*always-on, always online*) vezetett. A magánszféra összezsugorodását és a nyilvánosság képzetének átalakulását a mobiltelefonok ugrásszerű elterjedése és könnyűvé válása hozta magával körülbelül egy évtizede (Heller 2001, Nyíri 2001, 2002, Ling 2004).

Az örökös bekapcsoltság ugyanakkor nemcsak lehetőség, hanem *kényszer is* a kommunikációban maradásra. Hiszen a digitális kor emberei gyakorlatilag a nap bármely órájában és bárhol tartózkodva elérhetővé váltak a potenciális interakciós közönségeik számára. Vagyis a digitális távközlési eszközök – mint technikai közvetítők s így telekommunikációs kapuk – „zárt” (kikapcsolt) állapotban távol is tarthatnák ugyan a potenciális közönségeket, de a folytonos nyitottság (bekapcsoltság) révén magukhoz vonják, szinte *magukhoz rántják az összes lehetséges kommunikációs felet*, hajszálvékony és áttetsző függönnyé téve azt az elválasztó közeget, amely a felek között az interakció megkezdése előtt fennállt. A folytonos digitális jelenlét világában – kis túlzással – tárva-nyitva áll az a kapu, amelyen a szerepjátszó kilépne a közönsége elé. A korábban csak a vokális és szöveges (SMS) mobiltelefonos kommunikációra jellemző *permanens kommunikációs elérhetőség* állapota mára – a hálózatok és a telefonok fejlődésével – szinte minden digitális interakciós formára kiterjedt (például e-mail, chat, videohívás, közösségi honlapok használata).

Bár léteznek a digitális kommunikálásra vonatkozó illemszabályok, a folytonos digitális bekapcsoltság jóformán felszámolja a társadalmi alanyok önmaguknak fenntartott világát és privát létét, az egyéni

ténykedés vagy tétlenség távkommunikációban elérhetetlen csapásait és tisztásait. A mindig és mindenhol elérhetőség manapság olyanmire magától értetődő, illetve magától értetődőnek tekintett különösen a digitális kommunikátor legbelsőbb (családi, intim kapcsolati partneri) vagy közeli (például céges, üzleti) körei által, hogy az illetőn számon kérhető, ha valamiért mégiscsak elérhetetlennek bizonyul – a kikapcsolt mobiltelefont vagy a néhány napon túl megválaszolatlanul maradt e-mailt furcsának, bosszantónak, esetleg sértőnek találják egyes interakciós felek.

Ugyanakkor a kommunikációs partnereknek az e szakaszban leírt *digitális kvázi leválaszthatatlanságát* célszerű megkülönböztetni attól a kényszerű jelenléttől, amely a fizikálisan jelen lévő környezetet jellemzi.

A digitális médiumok használatakor a felhasználók igyekeznek elszigetelődni a fizikálisan ko-lokált jelenlévőktől

A digitális telekommunikáció sajátossága, hogy a távoli, de digitálisan jelen lévővé tett (ko-prezens) interakciós partner mellett a fizikális környezetben jelen lévő (ko-lokált) vétlen vagy szándékolt közönsége is fül-, illetve szemtanúja lehet az interakciónak, a távoli fél számára nyújtott alakításnak. Ezért a digitális eszköz használója a távkommunikációba történő *belebonyolódási* (például hívás kezdeményezése), illetve – ha az fennállt – az offline kommunikációból történő *kihátrálási rituálékhoz* folyamodik, hogy minimalizálja a közönségek eltéréséből fakadó problémákat, illetve hogy biztosítsa a távkommunikálás magánjellegét (Ling 2004, 6. fejezet). A fizikális térben ko-lokált emberektől történő elkülönülés igyekezete (például elfordulás, odébb húzódás) jól megfigyelhető a mobiltelefonálók és a drót nélküli internetelérést használók között is: a köztereken wifizók igyekeznek a forgalmasabb részektől félrehúzódní, gyakran a fizikális tér egy bizonyos részére tömörülni, sokszor öntudatlanul cselekedve és mélyen a digitális világokba temetkezve (Hampton–Livio–Goulet 2010).

A színpalak előtti és mögötti terület

Az interakciós szerepjáték tere funkcionálisan – olykor csak szimbolikusan, olykor fizikálisan is – két régióra oszlik: a színpalak szempontjából ellenőrzött homlokzati térre (színpalak előtti tér), illetve a színpalak mögötti területre, a hátsó traktusra, amelyben a szerepjátékos fesztelenül próbálgathatja szerepeit, vagy a szerepjátékos kötelezvényeitől megsza-

badulva elengedheti magát (Goffman 2000, 3. fejezet). Így mondhatjuk, hogy a homlokzati térben tartózkodik és nagy gonddal szerepet játszik a csábításra törekvő nő a kiszemelt férfi közelében, vagy a beosztottjai előtt megjelenő igazgató, vagy a vendégek asztalai között ügyesen lavírozó és edényeket hordozó pincér. A hátsó traktusban a melegítőbe bújt, smink nélküli nőt találjuk, aki a pormacsskákat szedegeti, az irodájában a nyakkendőjét meglazító s a vele egyenrangúakkal viccelődő vezetőt, és a pincért, aki a konyhába érve végre megvakarhatja az orrát és leszólhatja a vendégeket.

A homlokzati tér és a színfalak mögötti terület *viszonyfogalmak*, amennyiben e régiók mindig csak az adott alakítás vonatkozásában, funkcionálisan léteznek: ugyanaz a fizikális tér más és más alakítások szempontjából lehet homlokzati tér, illetve színfalak mögötti területként. Egy iroda alkalmas az ügyfelek fogadására (homlokzati tér), vagy szolgálhat az ott dolgozók pletykálgatásának színterül (színfalak mögötti terület); s az egyik fajta terület mindig átminősülhet a másik fajtává a másik térhez illő tevékenység kezdeményezésével. A homlokzati térben a formális, a hátsó területen az informális viselkedés dívik, ez utóbbira példa a hanyagság, lazaság, egymás ugratása, a fütyörészés, a szellentés, bőfögés s általában a hasonlóan szerepidegen, kontrollálatlan vagy egyetlen viselkedések (Goffman 2000, 106–107).

A digitális interakciós közegekben is kialakulnak homlokzati terek és színfalak mögötti területek

Az új mediális kommunikáció tereiben is képződhetnek színfalak előtti és mögötti régiók annak megfelelően, hogy a kommunikáló alanyok hogyan s mire használják az adott megnyilvánulási felületet. Minél formálisabb hangütés és viselkedés jellemez egy digitális fórumot, üzenetet vagy megnyilvánulást, annál inkább mondhatjuk, hogy a kommunikáló alany(ok) homlokzati régiónak tekinti(k) az adott digitális csatornát vagy helyszínt. De egy VoIP-hívás, egy SMS, egy online hozzászólás vagy egy elektronikus levél éppúgy lehet alaposan átgondolt alakítás, mint a legkövetlenebb színfalak mögötti interakció terepe is.

Érdekes példa a színfalak mögötti digitális térre a londoni taxisofőrjelöltek önszervező internetes fóruma (Ross 2007). Itt a felhasználók a nagyon nehezen teljesíthető londoni taxisvizsgával és a vizsgáztatókkal kapcsolatban osztják meg tapasztalataikat, ötleteiket, olykor kevésbé hízelgő személyes véleményüket vagy kritikájukat – mintha csak a vizsgabizottság háta mögött, a „folyosón”, azaz a vizsga keretében előadandó alakításhoz képest a színfalak mögötti területen beszélgetnének. Ugyanakkor ugyanez a fórum a résztvevők egymás közötti, a vizsgá-

tól független online interakciói számára (például barátkozás, flörtölés) homlokzati térként is funkcionálhat.

Az efféle online terepek kapcsán még arra érdemes figyelniük, hogy az internet teljes és nem válogatott közönségétől való digitális leválasztottság – például egy fórumhoz regisztrációval, jelszóval, esetleg kizárólag személyre szóló meghívás útján történő hozzáférés – elősegíti a színpalak mögötti tér képzetének kialakulását és megerősödését azokban a résztvevőkben, akik az adott digitális terepen interakciót folytathatnak.

A digitális telekommunikáció esetén is megkettőződhet a homlokzati és a színpalak mögötti terület

Emellett az új mediális kommunikációra – mint minden telekommunikációs helyzetre – jellemző, hogy a homlokzati és a színpalak mögötti tér megkettőződhet. Adott egy hús-vér személy, aki egyfelől fizikai mivoltában van jelen egy adott térrészben, ahol szemtől szembeni interakciót folytathat a ko-lokált, fizikálisan jelen lévő társaival. Ugyanez a személy emellett használja a digitális telekommunikációs eszközöket (például számítógép, mobiltelefon), s így belép egy mediatizált térbe is, amelyben a fizikálisan távol lévő, mégis ko-prezens társaival folytathat interakciót. A dramaturgiai logika alapján szükségszerű, hogy a reális és a digitális közegben bemutatott perszónának is legyen homlokzati és színpalak mögötti tere; és még fontosabb, hogy az alanynak mindkét szerep alakítójaként van *igénye* is e kétféle régió kialakítására és használatára.

A megkettőződést legtisztábban a mobiltelefonálás szemléltetheti: amikor egy a fizikális térben interakciót folytató fél telefonhívást fogad (s ezzel egy újabb interakciós térbe lép, a digitálisba), akkor félbeszakítja a szemtől szembeni interakciót. Ilyenkor megteheti, hogy a szemtől szembeni interakció közegében a színpalak mögé vonul (vagy oda igyekszik visszahúzódn), a digitális interakció közegében pedig a homlokzati térbe lép, s ott alakításba kezd. Ha a telefonhívás közben olyan megnyilatkozással szeretne a fizikálisan jelen lévő partneréhez fordulni, amely a távoli kommunikációs félre nem tartozik, megszólalása közben a mobiltelefon mikrofonját letakarhatja, s ezzel a digitális interakció szempontjából a színpalak mögötti térbe lép vissza – adott esetben a szemtől szembeni interakció homlokzati terébe. Természetesen a kétféle interakció homlokzati tere egybe is nyitható, például a telefon kihangosításával vagy a szemtől szembeni kommunikációs partnernek is szóló megjegyzések tételével, azaz a fizikális és a távoli partner *egy közönséggé* olvasztásával. Az is lehetséges, s gyakran meg is történik,

hogy a szerepjátszó a távoli kommunikációs partner tudta nélkül lép vissza a szemtől szembeni interakció homlokzati terébe, például arcki-fejezéssel vagy kézmozdulatokkal jelez a szemtől szembeni partner felé, miközben a távoli partner felé nem szakítja meg a vokális alakítást, azaz bent marad a telekommunikációs szerepjáték homlokzati terében is. A homlokzati tér és a színfalak mögötti terület megkettőződése ugyanígy előállhat másféle digitális telekommunikációs eszköz használatakor, amennyiben a kommunikáló fizikális környezetében található egy potenciális vagy tényleges interakciós közönség.

Az új mediális kommunikáció során könnyebb visszavonulni a színfalak mögötti területre, mint a szemtől szembeni kommunikációban

A homlokzati tér és a színfalak mögötti terület közötti váltás szempontjából némi, de nem lényegi változatosságot csak a szinkron és aszinkron telekommunikációs eszközök használata jelent. Ugyanis az aszinkron telekommunikációs tevékenységek (például chat, e-mail megválaszolása, kommentárok fűzése egy blogbejegyzéshez) éppen a kihagyásos, meg-megszakított jellegük révén *könnyebbé teszik* a szerepjátszó számára a digitális alakítás homlokzati tere és az ahhoz képesti színfalak mögötti terület közötti ide-oda lépdelést, mint amennyire azt a szinkron digitális interakció (például videohívás) megengedik. A szerepjátszónak ugyanis a kommunikációs szünetek, a kihagyások idején – értelemszerűen – nem kell, sőt nem is lehetséges folytatnia az alakítást.

E régióváltás tekintetében a digitális interakció általában is szembeállítható a közvetlen emberi interakcióval. A fizikálisan jelen lévő közönség felé kínált alakítás vonatkozásában ugyanis *mindig* körülményesebb a területváltás, az alakításból a színfalak mögé lépés, majd a visszatérés az aktív régióba. Ennek oka, hogy a digitális kommunikációt segítő interfészek nem automatikusan közvetítik a jelértékű emberi viselkedést, ellentétben a szemtől szembeni kommunikációban közvetítő közegként funkcionáló földfelszíni levegővel. A digitális kommunikáció folyamatába iktatott interfészek manipulálásával, ki-be kapcsolásával szabályozható a szignálok áramlása, míg a földi levegőt nem lehet kikapcsolni. Egy szemtől szemben folytatott interakció terétől fizikálisan is ajánlatos eltávolodni (látó- és hallótávolságon kívül), ha az alany szüneteltetné a szerepbemutatót, vagy expliciten le kell zárja az alakítást, hogy az adott féllel folytatott interakció szempontjából a színfalak mögé vonulhasson. Ezzel szemben a digitális kommunikációs környezet megengedi, hogy az alakító például hang- vagy videotelefonálás közben kikapcsolja a mikrofonját vagy a webkameráját, s ezzel észre-

vétlenül (mikrofon) vagy észrevehetően (webkamera) visszavonuljon a színpalak mögötti területre, például egy az alakításhoz nem illő, zavaró megnyilvánulás (tüsszentés, szitkozódás) vagy a csak fizikálisan jelen lévő társaknak szóló megjegyzések idejére (vö. Walther 2007, 2541).

Általánosságban igaz tehát, hogy a digitális környezetekben a szerepjátszó igen kis erőfeszítéssel, jellemzően egy-két gombnyomással el tudja szigetelni magát a közönségtől, valamint a különböző közönségeket egymástól, s így gördülékenyebben, kevesebb nyílt interakciós megszakítást felvállalva váltogathatja a színpalak előtti és mögötti területeken való jelenlétét.

Az alakításhoz nem illő események, dramaturgiai hibák

A goffmani szerepjátszó alakítása, az interakciós benyomáskeltés meglehetősen kényes, törekeny és vesződséges folyamat, amelynek során a közönségben kialakítandó és formálódó benyomást igen csekély alakítói melléfogások is szétzilálhatják. Ennek oka, hogy az interakciós szerepek a különféle kommunikációs helyzetekben jellemzően a szerepjátszó „bejelentése”, mintegy önbevallás alapján vállalódnak, nem pedig formális, jogi úton. Az interakciós szereplő eldöntheti, hogy adott kommunikációs helyzetben a rendelkezésére álló perszónák közül melyiket adja elő, s éppen dzsesszrajongóként, hobbihorgászként vagy valamely fontos ügyért aggódó értelmiségiként lép fel adott közönsége előtt. A külső ráhatás nélkül felvállalt szerep hitelességéért a kommunikáló alany az alakítás viszonylagos hibátlanságával és gördülékenységgel felel. Ha alakítása kisiklik, ha a maszkja (homlokzata) megreped vagy lehullik, azaz ha előadása közben dramaturgiai bakikat követ el, vagy tőle független interakciós malőrök következnek be, akkor benyomáskeltési zavar áll elő, s a közönség elbizonytalanodik: a szerep hitelességét kétségbe vonja, az alakító pedig könnyen kieshet a játékból.

Goffman az alakítás során felmerülhető hibáknak, a nem odaillo eseményeknek háromféle típusát különbözteti meg (Goffman 2000, 51). Egyfelől az alakító vonatkozásában kialakulhat a *tehetetlenség vagy illetlenség látszata*, ha az elveszti a teste és alkalmazott díszletei feletti uralmát – például, ha előadása közben megbotlik, elesik, elszédül, feldől a székével, véletlenül bőfög, szellent és így tovább. Másodsorban előfordulhat, hogy a szerepjátszó *rosszul formálja* alakítását, s mondjuk azt a benyomást kelti, hogy túlságosan is vagy túl kevésbé érdeklődik az interakció, esetleg idegesnek, büntudattal terheltnek, feltűnően magabiztosnak, öntudatosnak vagy komolytalannak tűnhet a közönsége számára. Harmadsorban pedig a drámai hatást ellaposíthatják vagy elnyomhatják

a *nem megfelelő dramaturgiai megoldások*, úgymint a nem megfelelő interakciós környezet vagy a rosszul megválasztott közönség, egy az alakítást félbeszakító, váratlan külső esemény (például elromlik a hangosítás), és általában az üresjáratok, esetleg a szerepjátszó rossz ütemben érkezése vagy távozása.

Az új mediális interakcióra jellemző dramaturgiai hibák az adott digitális kommunikációs típus és a használt digitális médium technikai sajátosságai szerint jelentkeznek

Megvizsgálhatjuk, hogy a fenti dramaturgiai vagy interakciós hibák miként jelennek meg a digitális kommunikációban, milyen típusaik léteznek, s mennyire egyszerű elkerülni azokat. Elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy Goffman a dramaturgiai elméletét a szemtől szembeni kommunikációra dolgozta ki, tehát az interakciós hibák fajtáit is *egy szinkron kétoldalú kommunikációs helyzetípust* szem előtt tartva vette sorra. A digitális telekommunikáció bizonyos esetei ilyenek, másféle eseteire viszont az aszinkron és/vagy egyoldalú interakció jellemző. Nem várhatjuk, hogy a szinkron kétoldalú kommunikációra jellemző dramaturgiai hibák fajtái teljes mértékben megegyezzenek a nem szinkron s nem kétoldalú helyzetekben jelentkező típusokkal.

Másfelől figyelembe veendő, hogy a szemtől szembeni emberi interakcióban a szagok és az érintés mellett a hangzó és látható verbális és nem verbális viselkedés, a kiegészítők és a környezeti elemek szolgálhatnak szignálként. A médiumelméleti szempontunkat érvényesítve kiemelhetjük, hogy minél inkább visszaadja a digitális kommunikációs környezet a szemtől szembeni információátvitel gazdagságát, azaz minél többféle csatorna (akusztikus, vizuális, esetleg taktilis) és minél nagyobb sávszélesség kínálata jellemez egy adott digitális közeget, annál inkább hasonlítani fognak az e médiumban bekövetkező interakciós hibák a szemtől szembeni kommunikációban bekövetkezőkre. Hiszen az információátviteli bővülés révén a digitális kommunikálás egyre közelebb kerül ahhoz, hogy egyenrangúvá és azonossá váljék a szemtől szembeni interakcióval.

Ha a szinkron kétoldalú digitális interakciókat tekintjük, valóban megtaláljuk azokat a fajta balszerencsés eseményeket, amelyek a szemtől szembeni interakcióban is előfordulhatnak. Goffman kategorizálása alapján, sorban: a tehetetlenség vagy illetlenség látszata (gyűrött arccal folytatott videobeszélgetés; nyelvbotlás), a szerepjátszó rosszul formált alakítása (óvatlan vihogás mobiltelefonálás közben; túljátszott mimika egy videohívás alatt) s az akadozó vagy helytelen dramaturgiai megoldások (alkalmatlan időben kezdeményezett üzenet vagy túlságosan sokára

adott válasz; a hívott fél figyelmét elterelő más esemény bekövetkezése a „vonal” túlsó végén). Feltételezhetjük, hogy a szinkron digitális interakció során az interakciós hibák ugyanolyan könnyen előállhatnak, mint a közvetlen kommunikációs helyzetekben, s könnyebben, mint az aszinkron digitális helyzetekben, hiszen az aszinkron kommunikálás során (például e-mail, blogposzt mellé kommentálás) mindig nagyobb a szerepjátszónak az üzenetformálás feletti ellenőrzése, mint az azonnali visszacsatolású szinkron szituációkban.

Ugyanakkor, ahogy utaltam már rá, a közbeiktatott technikai közvetítőrendszernek köszönhetően a szinkron digitális kommunikálást zavaró tényezők egy része könnyen kiiktatható a digitális üzenetfolyamból: például a beszélő alany kikapcsolhatja a mikrofont vagy a webkamerát a tüsszentése vagy egyéb zavaró esemény idejére. Általában is igaz, hogy a tehetetlenség vagy illetlenség látszatából fakadó interakciós hibák viszonylag egyszerűen kiküszöbölhetőek a szinkron kommunikációs esetekben is, mert ezeket a digitális szerepjátszó a kommunikációs csatorna időleges lezárásával el tudja rejteni a közönsége elől. Ráadásul a digitális szerepjátszás során folytatott testjáték és általában a nem verbális kommunikáció lényegesen szerényebb mértékű, mint a szemtől szembeni interakcióban. A digitális interakció vagy eleve kizárja a vizuális csatornát (gyakoribb a hang- és/vagy szövegalapú interakció), vagy ha látják is egymást a felek, akkor is csak a testük egy kis részét (arc, felsőtest), esetleg a kommunikáló mögötti fizikális tér szűk szegletét a web- vagy telefonkamera látószögének megfelelően. Mivel a digitális kommunikálás – különösen az asztali számítógépekkel, táblagépekkel vagy laptopokkal végzett online interakció – résztvevői általában ülnek vagy egy helyben állnak, aligha tudnak megbotlani, mozgás közben feldönteni valamit, nekimenni valakinek, s ebből aztán dramaturgiai fennakadás sem adódhat. Természetesen a mozgó digitális kommunikálók (például a mobiltelefonálók egy része ilyen) nagyobb mértékben ki vannak téve annak a veszélynek, hogy elvesztik a testük felett az uralmat.

A másik két interakciós hibatípus – a szerepjátszó rosszul formált alakítása, illetve az akadozó vagy helytelen dramaturgiai megoldások – a médium digitalitásától függetlenül jelentkezhet, és kiiktatásuk vagy javításuk éppen akkora erőfeszítést igényel a szerepjátszó részéről, mint a szemtől szembeni interakcióban.

S végül a digitális kommunikáció sajátosságaként szükséges számba vennünk azokat a *médiámspecifikus hibákat*, amelyek a különféle közvetítő közegek használata során jelentkezhetnek, s amelyek elkerülését a kommunikátoroknak külön-külön, az adott hardver és szoftver kezelése közben kell megtanulniuk. Még a predigitális, technikailag közve-

tített kommunikáció kapcsán (rádiós, televíziós felvétel) maga Goffman említi a véletlenül bekapcsolva maradt mikrofon problémáját (Goffman 2000, 100), ami a színpalak mögötti mondandót észrevétlenül közvetíti a színpalak elé – ugyanez a melléfogás jelentkezhet az online hang- vagy videohívások során is. Hasonló interakciós hiba, amikor a mobiltelefon-beszélgetésbe szándékolatlanul és zavaróan behallatszik a háttérből egy ko-lokált kommunikációs partner szava vagy ténykedésének zaja.

A digitális interfészek ügyetlen kezeléséből vagy tökéletlen működéséből is számos hiba adódhat, például ha az alany a mobiltelefon- vagy videohívás esetében nem a megfelelő billentyűt nyomja le, s ezzel a fogadni kívánt hívást véletlenül elutasítja vagy a folyamatban lévő megszakítja. Az online kommunikációban az efféle gondok széltebenhosszában jelentkeznek: megeshet, hogy egy chat- vagy üzenőprogram használata közben az alany a több nyitott ablak közül nem a szándékolt mezőbe (nem a szándékolt címzettnek, rossz csatornába) gépeli az üzenetét; vagy egy e-mailt nem a kívánt recipienseknek küld ki, mert helytelenül írja be az e-mail címet, esetleg mellé a cím gyorskeresőből történő kiválasztásánál. Az elektronikus levelezés – sokáig s talán még ma is a leggyakoribb online kommunikációs forma – viszonylag összetett interfésze és sokféle opciója révén számtalan technikai alapú dramaturgiai hibára ad lehetőséget: a feladó rossz címzési sorba írva nem titkos (bcc), hanem nyilvános másolatban (cc) küld el egy e-levelet egy titokban tartani akart címzettnek, vagy egy rossz billentyűkombinációnak köszönhetően félkész levelet küld el, vagy az internetkapcsolat akadozása, a program tökéletlensége, esetleg a saját ügyetlensége révén többször is elküldi ugyanazt a levelet ugyanannak a címzettnek. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy a technikai alapú dramaturgiai hibafélék minden olyan digitális kommunikációs eszköz használata során előállhatnak, amelyeknél könnyen összekeverhető vagy eltéveszthető vezérlési műveletekkel (például billentyűparancsok, valahova klikkelés az egérrel) lehet választani az eltérő üzenetformálási és -küldési opciók közül.

Összegzés

E tanulmányban Erving Goffmannak a szemtől szembeni kommunikációs helyzetre kidolgozott dramaturgiai interakció-elméletét alkalmaztam a digitálisan közvetített emberi kommunikáció különféle formáira. Ahol szükségesnek látszott, a dramaturgiai teóriát médiumelméleti meglátásokkal egészítettem ki. A dolgozatban amellet érvel-

tem, hogy az új mediális kommunikáció hétköznapivá válása (számottevő internet- és mobiltelefon-elterjedtség) és a digitális technika gyors iramú fejlődése (hordozhatóság, olcsóság, széles sávú adatforgalom) lehetővé tette, hogy a technikailag közvetített online és/vagy mobiltelefonos kommunikáció hatékonysága és gyakorisága megközelítse – sőt, a távolban élő ismerősök vonatkozásában meg is haladja – a szemtől szembeni kommunikációt.

Goffman számos érzékeny és találó megállapítást tett a szemtől szembeni kommunikáció dramaturgiai „táncrendjére”, azaz a közvetlen emberi interakció koreográfiájára és az ennek során szükségszerűen alkalmazandó szerepjátékra vonatkozóan. A goffmani elmélet vonalai mentén továbbhaladva az alábbiakat állapítottam meg a digitálisan közvetített személyközi kommunikációról:

- a digitális médiumok interfészei és szoftverei jelentősen befolyásolják a különféle formátumú üzenetek előállításának (bekódolásának) a nehézségét;
- a goffmani interakciós szerepeket könnyebben, kisebb költséggel fenn lehet tartani a digitális kommunikációban;
- a digitális felhasználói nevek és *avatarok* olyan digitális testhelyettesítők, amelyek egy vagy több dramaturgiai szerep közvetítőjeként is szolgálhatnak;
- az alakító őszinteségenagykilengésű digitális kommunikációban is;
- a szerepjátszó felvállalt őszintesége a későbbiekben várható interakciók függvénye is;
- a digitális kommunikáció során a szerepjátszó különféle közönségei jellemzően egymástól elszigeteltek;
- a digitális infrastruktúra technikai fejlettsége (hordozhatóság, hosszú üzemidő, kiterjedt digitális hálózatok) elősegíti a közönségek kvázi permanenssé válását;
- a digitális médiumok használatakor a felhasználók igyekeznek elszigetelődni a fizikálisan ko-lokált jelenlévőktől;
- a digitális interakciós közegekben is kialakulnak homlokzati terek és színpalak mögötti területek, s ezek meg is kettőződhetnek;
- az új mediális kommunikáció során könnyebb visszavonulni a színpalak mögötti területre, mint a szemtől szembeni kommunikációban;
- az új mediális interakcióra jellemző dramaturgiai hibák az adott digitális kommunikációs típus és a használt médium technikai sajátosságai szerint jelentkeznek.

A fenti gondolatsorból kitűnhet, hogy a digitálisan közvetített emberi interakciókban a különféle kommunikációtípusok (szinkron, aszinkron; kétoldalú, egyoldalú; szöveg- és/vagy hang- és/vagy képalapú for-

mák) megvalósítása és a technikai lehetőségek változatossága oda vezet, hogy a goffmani dramaturgiai elmélet eredeti tételei változatosan, olykor egymásnak is ellentmondóan megsokszorozódnak. Egyúttal – metaelméleti szempontból – világossá válik az is, hogy Goffman kitűnő érzékkel korlátozta elméletét *egyfajta* kommunikációtechnikai környezetre, a szemtől szembeni interakcióra, ahol a száj és a test mint interfész közvetíti a verbális és nem verbális üzeneteket a földi levegő médiumában.

Az offline személyközi kommunikációhoz képest a *digitális kommunikáció sokszínűbb, tagoltabb és többértű terep*: a multimediális információátvitel lehetőségei (különböző csatornák) ötvöződnek benne a jelbevitel (különböző interfészek) technikai és ergonómiai lehetőségeinek sokaságával. Ugyanakkor az interakciós szerepjáték, a maszkok fel- s levételének koreográfiája megmarad, még ha a mindenkori digitális környezethez idomul is. Ezért állíthatjuk, hogy az interakciós szerepelmélet – kiegészülve a médiumelméleti gondolkodásmóddal – segít eligazodni a digitális kommunikáció kavalkádjában is: szempontjai mentén talán jobban érthetővé válik a digitalitásában is mélyen és megmásíthatatlanul emberinek megmaradó kommunikációs színjáték és tevékenység.

Irodalom

- Baracsi Katalin 2012: Internetbiztonság Magyarországon és az Európai Unióban. *Polgári Szemle*, 7., 2012/5–6. (február), http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view-v_article&ID-478, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Beer, David 2008: Social network(ing) sites. Revisiting the story so far: A response to danah boyd & Nicole Ellison. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13., 2008/2., 516–529.
- Dunbar, Robin 2002: Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. http://21st.century.phil-inst.hu/2002_konf/hn3_kot/dunbar.pdf, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Geertz, Clifford 2001: *Az értelmezés hatalma* (ford. Berényi Gábor et al.). Budapest, Osiris.
- Goffman, Erving 2000 [1959]: *Az én bemutatása a mindennapi életben* (ford. Berényi Gábor). Budapest, Pólya – Thalassa Alapítvány.
- Goffman, Erving 1961: *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction – Fun in Games & Role Distance*. Indianapolis, Bobbs-Merrill.
- Goffman, Erving 1981a: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája* (ford. Habermann M. Gusztáv, Berényi Gábor). Budapest, Gondolat.

- Goffman, Erving 1981b: *Forms of Talk*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Goffman, Erving 2008: A homlokzatról (ford. Síklaki István). In Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II*. Budapest, Typotex. 11–16.
- Hampton, Keith N. – Livio, Oren – Goulet, Lauren Sessions 2010: The Social Life of Wireless Urban Spaces: Internet Use, Social Networks, and the Public Realm. *Journal of Communication*, 60., 2010/4., 701–722.
- Heller Mária 2001: Új kommunikációs helyzetek és szükségletek: a hierarchikus nyilvánosságok kialakulása. In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete, http://21st.century.phil-inst.hu/2001_marc/brosura_htm/heller.htm, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Innis, Harold A. 1950: *Empire and Communications*. Oxford, Oxford University Press.
- Internet World Stats 2012: *Internet Usage in the European Union*. <http://www.internetworldstats.com/stats9.htm#eu>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Juniper Research 2010: *Next Generation Smartphones. Strategic Opportunities & Markets 2010–2015*. <http://juniperresearch.com/viewpressrelease.php?pr=209>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Kalyanaraman, Sriram – Sundar, S. Shyam 2008: Impression formation effects in online mediated communication. In Konijn, Elly A. et al. (szerk.): *Mediated Interpersonal Communication*. New York – London, Routledge. 217–233.
- Kentucky School for the Deaf 2010: *DEAFinitely Connected: Bridging the Language Divide with Telecommunications*. <http://cwhonors.org/viewCaseStudy2010.asp?NominationID=215&Username=ksdvcop>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Kiesler, Sara – Siegel, Jane – McGuire, Timothy W. 1984: Social psychological aspects of computer-mediated communication. *American Psychologist*, 39., 1984/10., 1123–1134.
- Koi Tamás 2010: Húsz éves a magyar mobiltelefon. *HWSW*, 2010. október 15., <http://www.hsw.hu/hirek/45472/mobil-mobiltelefon-mobiltelefonia-westel-450-900-pannon-gsm-vodafone-telenor.html>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Ling, Rich 2004: *The Mobile Connection. The Cell Phone's Impact on Society*. Amsterdam, Morgan Kaufmann.
- McLaughlin, Margaret et al. 2008: Touch in computer-mediated communication. In Konijn, Elly A. et al. (szerk.): *Mediated Interpersonal Communication*. New York – London, Routledge. 158–176.
- McLuhan, Marshall 2001a [1962]: *A Gutenberg-galaxis: a tipográfiai ember létrejötte* (ford. Kristó Nagy István). Budapest, Trezor.
- McLuhan, Marshall 2001b [1964]: *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York – London, Routledge.
- Meyrowitz, Joshua 1985: *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behaviour*. Oxford, Oxford University Press.
- Meyrowitz, Joshua 2003 [1994]: Médiumelmélet (ford.). In Kondor Zsuzsanna – Fábri György (szerk.): *Az információs társadalom és a kommunikáció-technológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest, Századvég. 205–232.

- Nyíri Kristóf (szerk.) 2001: *Mobil információs társadalom: Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete, http://21st.century.phil-inst.hu/2001_marc/brosura_htm/tartalom.htm, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Nyíri Kristóf (szerk.) 2002: *Mobilközösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete, http://21st.century.phil-inst.hu/2002_konf/hn3_kot/tart.htm, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Office for National Statistics 2009: *Internet Access. Households and Individuals 2009*. <http://www.statistics.gov.uk/pdffdir/iahi0809.pdf>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Office for National Statistics 2010: *Internet Access 2010. Households and individuals*. <http://www.statistics.gov.uk/pdffdir/iahi0810.pdf>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Rainie, Lee – Zickuhr, Kathryn 2010: Video calling and video chat. *Pew Internet & American Life Project*, 2010. október 13. <http://pewinternet.org/Reports/2010/Video-chat.aspx>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Postman, Neil 1985: *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. London, Penguin.
- Postmes, Tom – Spears, Russell – Lea, Martin 1998: Breaching or building social boundaries? SIDE-effects of computer-mediated communication. *Communication Research*, 25., 1998/6., 689–715.
- Pólya Tamás 2011: A médium mint cselekvési közeg. Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika*, 21. évf., 2011/3., 76. szám, 51–73.
- Roberts, Sam G. B. – Dunbar, Robin I. M. 2011: Communication in social networks: effects of kinship, network size and emotional closeness. *Personal Relationships*, 18., 2011/3., 439–452.
- Ropolyi László 2006: *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Budapest, Typotex.
- Ross, Drew A. R. 2007: Backstage with the Knowledge Boys and Girls: Goffman and Distributed Agency in an Organic Online Community. *Organization Studies*, 28., 2007/3., 307–325.
- Skype-statisztika 2008: *Skype usage statistics for voice and video*. <http://forum.skype.com/index.php?showtopic=210991>, utolsó letöltés: 2012. december 17.
- Smith, Greg 2006: *Erving Goffman*. London, Routledge.
- Tseëlon, Efrat 1992: Is the presented self sincere? Goffman, impression management, and the postmodern self. *Theory, Culture & Society*, 9., 1992/2., 115–128.
- Yzer, Marco C. – Southwell, Brian G. 2008: New Communication Technologies, Old Questions. *American Behavioral Scientist*, 52., 2008/1., 8–20.
- Wallace, Patricia 2006: *Az internet pszichológiája* (ford. Krajcsi Attila). Budapest, Osiris.
- Walther, Joseph B. 1996: Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal, and hyperpersonal interaction. *Communication Research*, 23., 1996/1., 3–43.
- Walther, Joseph B. 2007: Selective self-presentation in computer-mediated communication: Hyperpersonal dimensions of technology, language, and cognition.

Computers in Human Behavior, 23., 2007/5., 2538–2557.

Zhao, Shanyang – Grasmuck, Sherri – Martin, Jason 2008: Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior*, 24., 2008/5., 1816–1836.

Pete Krisztián

A nyelvi kommunikáció alapvető normái

bár a kommunikációnak számos formája van, ezek közül az egyik kiemelkedő fontosságú, mégpedig a verbális, nemcsak azért, mert ennek segítségével fejezünk ki elsődleges – azaz nem a kommunikációra, illetve a kommunikációs feltételekre vonatkozó – információkat, hanem azért is, mert a nyelv használata egyfajta szabály- vagy kódrendszer elsajátítását előfeltételezi. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen természetűek azok a szabályok, amik a nyelvi kommunikációt irányítják.

Kiindulópontom (és egyben végpont is) Lewis azon híres/hírhedt kijelentése, miszerint „Közhely – melynek tagadásáról csak egy filozófus álmodik –, hogy léteznek nyelvi konvenciók, bár nem könnyű pontosan megmondani, hogy mik ezek.” (Lewis 1983a, 166.) Maga válaszol a kérdésre, melyben a társadalmi konvenciókról adott elméletét a nyelvre specifikálva megnevezi az igazsághűség és bizalom konvencióját, melyet a nyelvhasználat tulajdonképpeni konvenciójának tekint. Azonban számos bírálóat fogalmazódott meg mind a Lewis-féle általános konvencióelmélettel, mind pedig kifejezetten a nyelvi konvenciókról alkotott elképzelésével szemben, így a konvenciók természetét illetően feltehetően más utat kell járnunk. Egy korábbi tanulmányomban¹ annak a véleményemnek adtam hangot, hogy míg a lewisi elképzelés a nyelvet kifejezetten kódrendszerként fogja fel, addig a Herbert Paul Grice-i pragmatikai elképzelés továbbvivői inkább a konvenciókban fellelhető szándék szerepét kidomborítva, nem a kódrendszerek közötti válasz-

¹ Pete 2012. Persze a tanulmány kiindulópontja elég speciálisnak tekinthető, ugyanis arra kerestem választ, hogy az uralkodó nyelvfilozófiai konvencióelméletek közül melyik és miért illeszkedik jobban a Horányi Özséb-féle participációs kommunikációfelfogáshoz. Ennek ellenére az ott megfogalmazott vélemény önmagában is értelmezhető.

tást magyarázzák konvenciókkal, hanem csak egy konvencionális keretet adnak, amibe minden egyes szó/mondat/megnyilatkozás jelentést be lehet illeszteni. Ilyen, szellemiségében lewisi/hume-i, ugyanakkor grice-i indíttatású felfogást képvisel például Stephen Schiffer. Miközben ezen elképzeléseknek is megvannak a maguk problémái, általánosságuk, kölcsönös tudásra építésük, túlzott inferencializmusuk és az, hogy Lewishoz hasonlóan nem képesek elszámolni a nyelvi konvenciók fokozatiságával, sebezhetővé is teszi őket. A dilemma, amivel ekkor szembesülünk, az, hogy élünk a Davidson által felkínált lehetőséggel és elvetjük a nyelv konvencionalitását illető intuíciónkat, vagy a kétségtelenül meglévő intuíciónkhoz ragaszkodva megkísérlünk másféle felfogást kialakítani a nyelvi konvenciókról.

Újabbban Marmor (2009) javasolt egy olyan konvenciófelfogást, amely igazságot kíván tenni a Lewis által hivatkozott közhely, a davidsoni visszautasítás és a nyelv konvencionalitását illető intuíciónk között. Az elképzelés lényege, hogy többféle konvencionalitást megkülönböztetve a nyelvi kommunikációt egyfajta társadalmi viselkedésként értelmezve úgy láthassuk konvencionálisnak, hogy ezzel ne kelljen magát a nyelvi jelentést is konvenciófüggőnek tekinteni. Persze egy ilyen megközelítés is osztozik abban a hagyományosnak nevezhető felfogásban, hogy a kommunikálás során alapvetően jelentéseket fejezünk ki, és ezek már megfogalmazódnak a verbális viselkedés előtt, ugyanakkor az elgondolás nagy előnye, hogy a szó szerinti jelentés fogalmának differenciálásával lehetőséget teremt arra is, hogy a szó szerinti jelentésben megmutatkozó eltéréseket ne csak pszichológiai szinten, de konvenciókra hivatkozva is magyarázhatjuk. Úgy vélem, a szó szerinti jelentés ilyen elmélete számos előnnyel jár a korábbi elképzelésekkel szemben, például egyrészt nem ró különösebb kényszereket a jelentés természetére nézve, másrészt lehetővé teszi azt, hogy a kidolgozandó jelentésselmélet meg tudjon felelni a kompozicionalitás kívánalmainak is.

A nyelvi konvenciók hagyományos felfogása: Lewis és Schiffer

Ebben a részben először David Lewisnak az elgondolását mutatom be, majd röviden kitérek egy paradigmaticus neogrice-ánus elméletre is, melynek sikere azonban – bár képes választ adni a Lewiszal szemben felhozott ellenvetések többségére – szintén kétséges. Míg Lewis elgondolása, úgy tűnik, több sebből vérzik, addig az alapvetően grice-i indít-

atású elméleteknek is szembe kell nézniük két megoldhatatlannak látszó nehézséggel.

Lewis társadalmi konvenciókról alkotott általános felfogását és annak bírálatait egy másik írásomban már részletesen tárgyaltam (Pete 2008), így itt most csak Lewis nyelvi konvenciókról szóló elemzését vizsgálom, illetve a kifejezetten az *e* variánst érő kritikákkal foglalkozom. A felfogás a már említett közhelyből indul ki, és erre a kérdésre adott válaszként rekonstruálható: „Miért és hogyan van az, hogy ugyanazt a nyelvet beszéljük (például a magyart) egy közösségen (a magyarul beszélők közösségén) belül?”

A válasz egyszerre tűnik természetesnek és sokat ígérőnek. Lewis ugyanis a nyelveket „olyan függvényekként fogja fel, melyek hangok és jelzések sorozataiból lehetséges világok halmazaira képeznek le” (1969, 177), ennek alapján pedig megadhatja „a pszichológiai és társadalmi tényeknek azon leírását, aminél fogva” (1983b, 190) egy közösség egy bizonyos nyelvet használ, mégpedig úgy, hogy meghatározza azokat a konvenciókat, melyek e közösséget a tényeknek ezen halmazához köti. A válasz legfontosabb eleme tehát az, hogy konvencionalitáson nem a nyelvi elemek egyenkénti konvencionális meghatározását érti, hanem a nyelvnek mint egésznek a konvencionális meghatározottságát. A nyelv ugyanis nem más, mint egy rettentő bonyolult függvény, a konvenciók pedig nem arra adnak választ Lewiséknél, hogy a „kutya” miért hordozza a kutya jelentést, még csak nem is arra, hogy „a kutya ugat” miért épp azzal a propozícióval áll kapcsolatban, hogy a kutya ugat. Sokkal inkább arra: miért van az, hogy mi, magyarok mindannyian magyarul beszélünk. Végül soron tehát a konvenció azt biztosítja, hogy mindannyiunknak, akik fogalmilag autonómnak vagyunk tekinthetők – azaz pusztán önkényes választásunk, hogy milyen szavakat rendelünk hozzá ideáinkhoz (John Locke) –, érdekünkben álljon ugyanúgy beszélni.

A megoldás tehát Lewis szerint egy konvenció, mely összeköti az általa függvényként meghatározott *nyelveket* és a *nyelvet*, amelyet „racionális, konvencióvezérelt, társas emberi tevékenység”-ként definiál. Ez a konvenció pedig a következő:

Javaslatom az, hogy a konvenció, aminek folytán *K* közösség \mathcal{L} -t használja, az \mathcal{L} -ben való *igazsághűség* és *bizalom* konvenciója. \mathcal{L} -ben igazsághűnek lenni azonos egy bizonyos módon való cselekvéssel: megpróbáljuk nem kimondani egyetlen olyan mondatát sem \mathcal{L} -nek, mely nem igaz \mathcal{L} -ben. Ennélfogva el kell kerülnünk \mathcal{L} mondatainak kimondását, hacsak nem hisszük, hogy azok igazak \mathcal{L} -ben. \mathcal{L} -ben bizalommal lenni azonos egy bizonyos hitkialakítási móddal: \mathcal{L} -ben való szavahihetőséget tulajdonítunk a többieknek, és ezáltal hajla-

mosak vagyunk \mathcal{L} valamely mondatának mások általi kimondására azzal válaszolni, hogy elhisszük, a kimondott mondat igaz \mathcal{L} -ben. (Lewis 1983a, 167.)

A javaslat egyik legszembetűnőbb vonatkozása, hogy az \mathcal{L} -ben bizalommal és \mathcal{L} -ben igazsághűnek levés terminusaival javasolja áthidalni a nyelvek és nyelv közötti szakadékot, ennek pedig az az oka, hogy Lewis úgy gondolja, az igazság szemantikai fogalom. Mint ilyen nem lehetséges a nyelvtől független használata, és mivel az a feltevésünk, hogy a közösség egy nyelvet (függvényt) használ, a konvenciónak alapot adó igazságfogalmat indexálni kell. Ha ezt elfogadjuk, akkor a kérdéses konvenciót csak az eredeti általános sémába kell behelyettesíteni, hogy megkapjuk a nyelvi konvenciók pontos definícióját, melyben feltételezzük, hogy egy bizonyos K közösség egy bizonyos \mathcal{L} nyelvet használ² (1983b, 167–168):

K közösségen belül elterjedt az \mathcal{L} -igazsághűség és az \mathcal{L} -bizalom egy konvenciója, ha az alábbi feltételek teljesülnek.

1. K -ban elterjedt legalább az \mathcal{L} -igazsághűség és az \mathcal{L} -bizalom egy szabályszerűsége.
2. K tagjai hiszik, hogy az \mathcal{L} -igazsághűség és az \mathcal{L} -bizalom eme szabályszerűsége uralkodik körükben. Mindegyikük ezt hiszi, mint-hogy azt tapasztalta, a többiek \mathcal{L} -igazsághűek és \mathcal{L} -bizalommal lévők voltak a múltban.
3. Az alkalmazkodásra irányuló várakozás általában mindenki számára jó indokot ad az alkalmazkodásra.
4. Létezik K -ban egy általános preferencia az \mathcal{L} -igazsághűség és az \mathcal{L} -bizalom szabályszerűségéhez való teljes körű alkalmazkodásra. Feltéve, hogy a legtöbben alkalmazkodnak, K tagjai mind alkalmazkodni akarnak.
5. Az \mathcal{L} -igazsághűség és az \mathcal{L} -bizalom szabályszerűségének vannak alternatívái.
6. Végül mindezek a tények a közös tudás részét képezik K -ban.

A definíció magáért beszél, csak néhány magyarázatot fűznék hozzá: (1. feltétel) a kérdéses szabályszerűség abban nyilvánul meg, hogy a beszélő egy bizonyos általa igaznak tartott mondat kimondásával bizonyos gondolatot közöl, és a hallgató válasza erre az, hogy ezt a gondolatot meg-

² Az eredeti, az előző idézetben meghagyott kifejezéseket itt módosítottam a jobb érthetőség érdekében: *truthfulness in \mathcal{L}* – \mathcal{L} -igazsághűség; *trust in \mathcal{L}* – \mathcal{L} -bizalom.

erősíti magában; (3. feltétel) a) ha valaki beszélői pozícióban van, akkor azt várja a hallgatótól, hogy legyen \mathbb{L} -bizalommal lévő, ez indok számára arra, hogy \mathbb{L} -igazsághű legyen, azaz olyan mondatokat mondjon ki, melyeket igaznak tart, hiszen számíthat arra, hogy a hallgató \mathbb{L} -bizalommal lévő lesz, vagyis hisz neki; b) ha valaki hallgatói pozícióban van, akkor arra fog számítani, hogy a beszélő \mathbb{L} -igazsághű, és így indoka lesz arra következtetni, hogy a beszélő mondata igaz \mathbb{L} -ben a beszélő hitei szerint; (4. feltétel) Lewis a következő kiegészítéssel él: „[A tagok] megkívánják egymástól az \mathbb{L} -igazsághűséget és az \mathbb{L} -bizalmat, mint ahogyan saját maguktól is. Ezt az általános preferenciát a *kommunikációba vetett közös érdek* tartja életben” (1983a, 168)³; (5. feltétel) az esetlegesség biztosítéka: az alternatíva egy olyan \mathbb{L}' nyelv, mely ugyanolyan jól szolgálja K közösség kommunikációra irányuló igényét, mint az \mathbb{L} nyelv, ám nem lehetséges egyszerre igazsághűnek és bizalommal levőnek lenni \mathbb{L} -ben is és \mathbb{L}' -ben is; (6. feltétel) a kölcsönös tudás feltételét rója ki a közösség tagjaira a konvenció vonatkozásában.

Mivel a nyelvi konvenció meghatározása az általános elmélet formáját ölti, az azzal szemben megfogalmazott bírálatok itt is felhozhatók, azonban az érvelés kedvéért tegyük fel, hogy az említett kritikák mindegyikére van Lewisnak válasza, és vegyük csak azt a háromféle kritikát, amelyek kifejezetten az \mathbb{L} -igazsághűség és az \mathbb{L} -bizalom konvenciójára irányulnak, nézetem szerint bőségesen elegendő indokot szolgáltatnak arra, hogy más utat keressünk a nyelv konvencionálisának biztosítására. A bírálatok által megcélzott pontok: 1. a nyelvhasználó ágensek fogalmi autonómiájából fakadó probléma; 2. a nyelvi konvenció tartalma, vagyis az igazsághűség és bizalom; 3. a konvenció által ellátott feladat, vagyis az aktuális nyelv reláció.

1. Henry Jackman (1999) szerint már rögtön a meghatározás első feltétele problematikus. Kifogásának alapját a jól ismert példa adja. Hilary Putnam felveti, hogy a normális beszélők megkülönböztetési képességei meglehetősen aluldetermináltak lehetnek, sőt az is előfordulhat, hogy teljesen félreazonosítják a dolgot, amiről beszélnek. Ennek az aluldeterminálásnak a tipikus példája az, ahogyan Putnam – saját bevallása sze-

³ A kommunikációba vetett közös érdeken pedig ezt érti Lewis. „Alkalomadtán mindenki át akar adni helyes hiteket, végre akar hajtani másokkal megfelelő cselekvéseket, mégpedig hangok és jelek segítségével. Mindenki meg akarja őrizni azt a képességét, hogy mindezeket szándéka szerint végre tudja hajtani. Mindenki képes akar lenni arra, hogy megismerje a világnak azon részeit, melyeket ő maga nem tud megfigyelni, saját megfigyelése helyett azon társainak a hangjait és jeleit megfigyelve, akik jártak ott.” (1983a, 168.)

rint – használja a „szil” és a „bükk” kifejezéseket (Putnam 1997, 226). Miközben nem tudja megkülönböztetni egymástól a szil- és a bükkfát, mi mégis úgy vesszük, hogy a „szil” és „bükk” kifejezések extenziója a szilek és bükkök halmaza. Putnam a nyelvi munkamegosztás bevezetését javasolja megoldásként az aluldeterminálás problémájára, de itt most inkább a példa azon jellege fontos, hogy a beszélők nem feltétlenül tudják mindig, miről beszélnek. Ha ezt átvisszük a fenti definícióra, akkor azt kapjuk, hogy a fogalmi autonómiából következően nem állapítható meg, a tagok £-igazsághűség és -bizalom konvenciójához igazodnak, vagy esetleg az £*-igazsághűség és -bizalom konvenciójához. A dolgok, amiket Putnam fel tud sorolni a szilfákról, lehetnek mind igazak az angolban, de lehetnek igazak abban a nyelvben is, mely teljesen olyan, mint az angol, csak épp a „bükk” kifejezés a szilre, a „szil” pedig a bükkre referál benne. Ennek eredményeként azt kellene mondanunk róla, hogy mind az angolban, mind a másik nyelvben igazodik az igazsághűség és bizalom konvenciójához.⁴ A megoldás többretű lehet. Egyrészt mondhatjuk azt, felhasználva az eredeti lewisi megfogalmazást, hogy csak próbálkozni kell az £-igazsághűséggel, azaz meg kell tennünk mindent annak érdekében, hogy ne mondjunk olyat, amiről azt hisszük, hogy nem igaz £-ben. Magyarán szólva, olyan mondatokat kell mondanunk, amikről azt hisszük, hogy igazak £-ben, és nem olyanokat, amelyek ténylegesen is azok. Ennél a megoldásnál azonban több probléma is adódik, egyrészt az, hogy vannak példák, melyekben nincs jelen egy ilyen episztemikus bizonytalanság, például Tyler Burge *arthritis* és *tharthritis* példája, másrészt léteznek olyan esetek, melyekben a szakértők is tévedhetnek⁵.

2. A konvenció tartalmára vonatkozóan két ellenvetést hoznék fel. Először is, „az igazsághűség egyszerűen nem konvenció kérdése” (Davis 2003, 289). Ez sokkal inkább morális kérdés Wayne A. Davis szerint, bár persze tagadhatatlan előnyökkel jár az igazat mondás cselekvése (mint ahogyan a hazugságé is). Az igazsághűség és a bizalom nem olyasmi, ami konvenciótól, de még kevésbé olyasmi, ami nyelvtől függ. Ám még ha el is fogadjuk azt, hogy így van, akkor is fenntarthatjuk – és fenn is kell tartanunk véleményem szerint –, hogy az £-igazsághűség és £-bizalom konvenciója nem szükséges ahhoz, hogy valamit termé-

⁴ A példa hasonlít egy Lewis által tárgyalt ellenvetéshez, ahol is a közösséget olyanok alkotják, akik többet hazudnak, mint igazat mondanak £-ben. Egy ilyen közösség tagja hiheti azt, hogy egy £-t használó közösség tagja, de valójában ezt tévesen hiszi, és az £-t használó közösség csak képzeletében létezik (Lewis 1983a, 182).

⁵ Nem kell feltétlenül az ikerföldi vízre gondolni itt, elegendő, mondjuk, a flogisztonra vagy számtalan egyéb esetre, melyben kiderült, a szakértők tévedtek.

szetes nyelvnek tekinthessünk. Az angol nyelvnek semmi köze nincs ahhoz, hogy valaki milyen ember, mint ahogyan azt a hazugok közösségének lewisi példája mutatja: nem elképzelhetetlen, hogy valaki hazugságra, esetleg kizárólag hazugságra használja az angol nyelvet.

Lewis szerint „Egy ember, aki walesiül hazudik, a walesi nyelvet használja, de megsérti annak konvencióját” (1969, 51). Megsért egyet a walesi nyelvhez társított konvenciók közül, hogy pontosabban fogalmazzunk. De van számos egyéb konvenció, amelyekhez igazodik – úgy használja a szavakat, kifejezéseket, mondatokat és szerkezeteket, hogy azok azt jelentsék, amit jelentenek walesiül. És ezek a konvenciók határozzák meg, hogyan kell helyesen használni a walesit. Az ember, aki walesiül hazudik, talán nem megfelelően viselkedik, de nem kell nem megfelelően beszélnie a walesit. Tehát a konvenció, amit megsért, nem lényegi a walesi nyelv létezését vagy természetét illetően. Azok a lényegiek, melyeknek az igazsághű és a nem igazsághű megnyilatkozások egyaránt megfelelnek. Igazsághűnek lenni nem ilyen. (Davis 2003, 290.)

Max Kölbel (1998) szerint egy Lewis-féle konvenció – vagyis az igazsághűség és bizalom egy nyelvben –, mely a lehetséges nyelvek közül az aktuálisához való viszonyulást rögzíti, sokkal jobban is elláthatná a feladatát, ha a természetes nyelvi viselkedéshez jobban illene, mondjuk, képes lenne megbirkózni azokkal a nyelvi cselekvésekkel, melyeket Davis bírál. Annak illusztrálására, hogy mi lenne az igazsághűség és bizalom konvenciójánál jobb jelölt, egy kis nyelvet vezet be, melynek a szerelembeszéd (*lovetalk*) nevet adja. A szerelembeszéd egy olyan függvény – vagyis kielégíti Lewis feltételeit –, mely minden mondatához egy kontextustól függő igazságfeltételt rendel. A két mondat: a „*ti amo*”, mely igaz akkor és csak akkor, ha a megnyilatkozást tevő szereti a megnyilatkozás címzettjét; és a „*ti odio*”, mely igaz akkor és csak akkor, ha a megnyilatkozást tevő utálja a megnyilatkozás címzettjét. Lewis meghatározása szerint egy közösség akkor használja a szerelembeszédet, ha a közösségen belül érvényben van az *igazsághűség és bizalom a szerelembeszédben* konvenciója. Vagyis meg kell próbálnunk soha nem mondani olyat, ami nem igaz a szerelembeszédben, és hajlamosnak kell lennünk a szerelembeszéd bármely elhangzott mondatára úgy válaszolni, hogy azt hisszük, a kérdéses mondat igaz a szerelembeszédben. Kölbel szerint azonban legalább kétféle módon érthetjük az igazsághűség és bizalom egy L nyelven belüli konvencióját: 1. *megbízhatóság és bizakodás (reliability and reliance) L-ben* – megbízható módon csak L-ben igaz L-mondatokat mondunk ki, és ráhagyatkozunk a hallott

L-mondatok L-ben való igazságára; 2. *őszinteség és bizalom (sincerity and trust)* L-ben – csak akkor mondjunk ki valamit, ha L-ben igaznak hisszük, úgy válaszoljunk a megnyilatkozásokra, hogy azt higgyük, a kimondójuk L-ben igaznak hiszi őket. E hipotetikus felállás mellett arra hoz meggyőző érveket, hogy az igazsághűség nem minden kontextusban kívánatos társadalmilag, és egyes esetekben inkább az őszinteség, más esetekben a megbízhatóság, megint máskor például a ravaszság konvenciójához kell alkalmazkodnunk. Ennek következtében Kölbel egy módosított, diszjunktív definíciót javasol (1998, 311):

Egy *P* közösség akkor használ egy *L* nyelvet, ha a közösségben érvényben van az (*s1* L-ben vagy *s2* L-ben vagy *s3* L-ben ... vagy *sn* L-ben)-hez igazodás konvenciója *L* mondatainak kimondásában, illetve a (*h1* L-ben vagy *h2* L-ben vagy *h3* L-ben ... vagy *hn* L-ben)-hez igazodás konvenciója az *L* mondatainak kimondására való válaszadásban.

Ahol is az *s1*, *s2*, *s3*, *sn*, illetve *h1*, *h2*, *h3*, *hn* a fenti értelemben értendő egyrészt a beszélők, másrészt a hallgatók konvencionális magatartására. Kölbel tehát nem tagadja az igazsághűség és bizalom konvenciójának érvényesülését, amennyiben azt az őszinteség és bizalom konvenciójaként értelmezzük, ám azért jobb egy ilyen diszjunktív definíció, mert számos olyan jelenséggel is el tud számolni, amivel az eredeti nem. Azonban ez a definíció sem kerülheti el a kölcsönös (vagy közös) tudással kapcsolatos ellenvetéseket, sőt növeli is ezeket a nehézségeket, ugyanis már nemcsak az igazsághűség és bizalom konvenciójának fennállásáról és követéséről kell tudnia minden kommunikálónak, hanem a diszjunktív konvenció tartalmáról is, ami meg sincs határozva. Mindenesetre arra rávilágít, hogy az igazsághűség és bizalom konvenciója csak nagyon korlátozottan értelmezhető a természetes nyelvek használói körében.

3. Az aktuális nyelv reláció problémája sokkal súlyosabban érinti Lewis elméletét, mint az előző kétfajta ellenvetés. Az aktuális nyelv reláció az eredeti lewisi intenciókból meríti erejét, abból tudniillik, hogy a nyelvek – olyan függvények, melyek a mondatokról a propozíciókra képeznek le – absztrakt entitások, olyan eszközök, melyek akkor is pontosan ugyanúgy funkcionálnának, ha nem használná őket senki, és csak esetleges, hogy az összes lehetséges nyelv közül egy közösség éppen azt használja, amelyiket – ez az aktuális nyelv, amely az összes potenciális közül egyedülként tartozik a közösséghez. Egy így felállított színpadon természetesen adódik a kérdés: pontosan milyen viszonyban kell állnia a közösségnek a nyelvvel ahhoz, hogy az a nyelv

a közösség (aktuális) nyelve legyen? Erre a relációra adja meg saját jelöltjeként Lewis az igazsághűség és bizalom L-ben konvencióját, ahol az L a közösség aktuális nyelve. Az első komoly felvetést az aktuális nyelv problémájával kapcsolatban épp maga Lewis teszi meg, a következő lehetséges ellenvetést tárgyalva a *Languages and Language* című tanulmányában (1983a, 187):

Ellenvetés: Legyen \mathcal{L} K -nak a nyelve; vagyis az a nyelv, amit a K által használt legtágabb nyelvnek kell tekintenünk. (Feltéve, hogy K nyelvileg homogén.) Legyen \mathcal{L}^+ egy olyan nyelv, amit \mathcal{L} -ből kapunk némi hulladék, olyan extra mondatok hozzáadásával, amelyek túl hosszúak és bonyolultak ahhoz, hogy bárki is kimondja őket, és ezért soha nem is mondták ki őket K -ban, amely mondatokhoz esetlegesen megválasztott \mathcal{L}^+ -beli jelentést társítunk. Ekkor úgy tűnik, hogy \mathcal{L}^+ egy K által használt nyelv, ami abszurd.

Egy mondat, amit még soha nem mondtak ki, *a fortiori* soha nem mondták ki nem igazsághűen. Így az „ \mathcal{L} -igazsághűség szokás szerint” plusz az „igazsághűség hallgatás által” a hulladék mondatokra vonatkozóan együtt kiad egyfajta \mathcal{L}^+ -igazsághűséget; s az erre vonatkozó elvárás alkotja az \mathcal{L}^+ -bizalommal levést. Következésképp megkapjuk az \mathcal{L}^+ -igazsághűség és \mathcal{L}^+ -bizalom egy fennálló szabályszerűségét. Ez a szabályszerűség olyan konvenciónak minősíthető K -ban, melyet a kommunikációs érdek tart életben.

A válaszban követett stratégia pedig az, hogy nem az igazsághűségre, hanem inkább a bizalommal levésre kell helyezni a hangsúlyt. Azt készséggel elismeri, hogy az „igazsághűség hallgatás által” igazsághűség, és az erre vonatkozó elvárás az igazsághűségre vonatkozó elvárás, azt azonban tagadja, hogy az „igazsághűség hallgatás által”-ra vonatkozó elvárás bizalom lenne. Ezzel tulajdonképpen ki is húzza a méregfogát az ellenvetésnek, ugyanis ha ez igaz, akkor az \mathcal{L}^+ -ban nincs benne a bizalom konvenciója, legalábbis a hulladéokra vonatkozóan, következésképpen nem áll fenn az igazsághűség és bizalom \mathcal{L}^+ -ban, és ezért \mathcal{L}^+ nem a közösség által használt nyelv. Nem lenne szabad azonban nagyon örülni ennek a frappáns válasznak, ugyanis az „igazsághűség hallgatás által” problémája csak a jéghegy csúcsa, ugyanis a kérdéses probléma a nyelvi produktivitással függ össze.

Az *Actual-Language Relations* című tanulmányában Schiffer (1993) az aktuális nyelv relációt lényegében azzal a problémával azonosítja, hogy a szükségszerűen korlátozott nyelvhasználat nem tudja meghatározni azt, hogy melyik végtelen nyelvet használjuk aktuálisan. Bármiféle lewisi megoldást is válasszunk, konvencióink csak véges

számú mondatra vonatkozhatnak, azaz legfeljebb csak egy töredékét tudjuk a végtelen nyelvnek aktuálisként megjelölni, ami azt hordozza magában, hogy még mindig végtelen különböző, mindössze töredékében egymást átfedő nyelvről beszélhetünk. Az aktuális nyelv probléma fő kérdése tehát: „Egy nyelv használatban lévő töredéke miként képes egyedülálló módon hozzákapcsolni minket nyelvünk nem használt részéhez?” A kérdés megválaszolásának nehézsége abban rejlik, hogy ki kell terjesztenünk a használt mondatok jelentését és szerkezetét ugyanennek a nyelvnek a nem használt részére. Lewisnak az „igazsághűség hallgatás által” problémájára adott válasza itt nem érvényesül, ugyanis most nem egy *ad hoc* nehézséggel állunk szemben, hanem egy valódi, általános, az elmélet alapjait érintő problémával. A Lewis által felállított keret pedig nem megfelelő kapacitású a kérdés megválaszolására.

Ám ha ennyi gond van a lewisi nyelvi konvenciókkal, akkor nem lenne-e helyesebb egy grice-iánus vagy neogrice-iánus megoldást választani. Hiszen Grice maga is több helyen ír a konvencionális jelentésről, és egészen biztos, hogy nem úgy érti a nyelvi konvenciókat, mint Lewis. Azonban ez a „nem úgy” nem túl nagy segítség, ugyanis maga Grice egyrészt nemigen részletezi a konvencionális szójelentés kérdését, másrészt pedig meglehetősen szkeptikus a szó szerinti jelentés konvencionális elméletének megadhatósága tekintetében. Vannak azonban olyan neogrice-iánusok, akik nemhogy nem osztják ezt a szkepticismust, hanem egyenesen a szó szerinti jelentés konvencionális elméletének kidolgozásán munkálkodnak. Elsősorban Schiffer (1972) és Davis (2003) nevét kell megemlítenünk, akik a grice-i intencionális alapú szemantikákat gyúríják össze egy Lewis-féle konvencióelmélettel.

Az intencionális alapú szemantikáról számunkra most elég annyi, hogy a jelentést arra a kommunikatív jelentésre alapozzák, amit a kommunikáló felek ki akarnak fejezni, vagyis nem az igazsághűségekre vagy bizalomra alapoznak, hanem egy kifejezni kívánt gondolati tartalomra. Amikor kommunikálni akarunk valamit valakinek, akkor már rendelkezünk a kommunikálni kívánt tartalommal, és ehhez választjuk ki a megfelelő megnyilatkozást. Vagyis ki kell tudnunk választani a megfelelő eszközt a kifejezni kívánt tartalom kommunikálására. Ebben pedig a konvenciók lesznek segítségünkre, mégpedig oly módon, hogy olyan hangsort választunk a kifejezni kívánt tartalom kommunikálására, amit az a közösség, amiben a kommunikáció megtörténik, konvencionálisan ennek a kifejezni kívánt tartalomnak a kifejezésére használ. A nyelvi konvenciók tehát nem azt szabják meg, hogy melyik nyelvet választjuk (mint ahogyan ez a Lewis-féle igazsághűség és bizalom konvencióinak esetében történe), hanem azt, hogy mely kifejezéseket használják a közösségben a kérdéses tartalom kifejezésére. Annak magyarázatához

azonban, hogy ezek a konvenciók milyen természetűek, mind Schiffer, mind pedig Davis a lewisi konvencióelméletet használja fel, legfeljebb minimális változtatásokkal. A neogrice-iánus nyelvi konvencióknak tehát nem kell szembenézniük az aktuális nyelv reláció problémájával, de az összes többi, Lewiszal szemben felhozott ellenvetésre válaszolniuk kell.⁶ Ezek közül a kölcsönös tudás problémája továbbra is megmarad, sőt, mivel az elgondolások a szándékok felismertetését is beveszik e tudásba, ezt is kölcsönösen megkövetelik a nyitott kommunikációhoz. Ezenfelül a lewisi definíció formalitása miatt a megnyilatkozásokhoz/szavakhoz konkrét tartalmakat kell rendelniük, vagyis a kifejezett szó szerinti jelentés mindig egyértelműen helyes vagy helytelen lesz (részben ehhez kapcsolódik a Jackman által említett putnami szil/bükk példa is).

Tehát a neogrice-iánusok a nyelv konvencionalitására voksolnak, de nem a Lewis által megfogalmazott nyelvi konvenciókat használják ennek alátámasztására, hanem inkább az eredeti társadalmi konvenciókról alkotott lewisi elgondolást fogalmazzák újra. Míg Lewis az igazságosság és bizalom konvencióit azonosítva a nyelvi konvenciókkal, egy – egyébként absztrakt és lehatárolt entitásként létező – nyelv egészének választását teszi konvenciók által irányítotttnak, addig Grice követői szerint a konvenciók azt határozzák meg, hogy a kifejezni kívánt tartalmainkhoz milyen szavakat és megnyilatkozásokat választunk. Mindazonáltal mindkét elképzelés a Lewis-féle társadalmi konvenciók elméletére épít.⁷ Arról nem is beszélve, hogy egyes filozófusok szerint a szándékok és a konvenciók egybegyúrása sem oldja meg a szó szerinti jelentés problémáját:

A szó szerinti és a szándékolt szó szerinti jelentésnek egybe kell esnie, hogy egyáltalán szó szerinti jelentésről beszélhessünk. De ez a tény, bár igaz és fontos, nem nyújt semmilyen közvetlen segítséget a szó szerinti jelentés fogalmának megértésében, mert a döntő jelentőségű szándé-

⁶ Sőt többre is, hiszen Schiffer a konvenciódefiníciójában expliciten hivatkozik a felismertetni kívánt szándékokra vonatkozó kölcsönös tudásra, melynek kölcsönössége regresszust hord magában. Bár Schiffer állítása szerint ez egy ártatlan regresszus, efelől nincs mindenki meggyőződve. Davis pedig inkább azt a taktikát követi, hogy a konvenciók Lewis által beazonosított fő tulajdonságait hangsúlyozva a konvenciók egy elnagyolt és kissé homályos leírását adja, ezáltal próbálva elkerülni a formálissá tett meghatározás nehézségeit.

⁷ Bár a szakasz elején azt írtam, hogy itt csak a nyelvi konvenciókról lesz szó, engedje meg az olvasó, hogy mindenféle érvelés nélkül megjegyezzem, az általános, társadalmi konvenciókról alkotott lewisi elméletnek is vannak megoldatlan problémái. Ezek némelyike előkerül a III. szakaszban, de e problémákat részletesebben is tárgyalja például Demeter 2004 és Pete 2008.

kot a szó szerinti jelentésre hivatkozva kell megadni. A konvenció sem lehet ebben a segítségünkre, ugyanis a konvenciótól azt vártuk, hogy a nem nyelvi célokat szó szerinti jelentésű tevékenységgé változtassa. Az a konvenció, ami a szavak bizonyos szó szerinti jelentéssel való használatára vonatkozó szándékot a szavak szó szerinti jelentésével kapcsolja össze, nem megmagyarázná a szó szerinti jelentés fogalmát, hanem erre támaszkodna (Davidson 1986, 9).

Érvek a nyelvi konvenciókkal szemben: Davidson

Ebben a részben nem általánosan a nyelv konvencionálisával szemben felhozott érveket akarom végigvenni, hanem csak azt a szerényebb – ugyanakkor nézetem szerint hamis – állítást megvizsgálni, hogy a verbális kommunikációhoz nem szükségesek a nyelvi konvenciók. Ugyanis amennyiben a konvencionalista elméletek szerint a nyelveknek konvencionálisnak kell lenniük, azaz nem pusztán esetlegesség, hogy konvencionálisak, akkor már annak az állításnak az igazoltsága is végzetes ezen elméletekre nézve, hogy a nyelvi kommunikációhoz nem szükséges semmiféle konvencióra támaszkodni. Márpedig Donald Davidson pontosan ezt állítja, aki bár osztja a konvencionalista elméletek legtöbb alapfeltevését, mégis úgy látja: jó okunk van arra, hogy úgy gondoljuk, a nyelvi megnyilatkozások megértéséhez és előállításához semmiféle konvencióra nincs szükségünk.

Davidson nem amiatt utasítja el a nyelv szükségszerű konvencionálisát, mert úgy véli, a nyelv létezhet a társas közegek kívül, mintegy privát nyelvként; neki is alapvetése – mint a konvencionalistáknak –, hogy a nyelvhez, illetve a nyelvhasználathoz több ember szükségeltetik, de ennek szerinte nem az az oka, hogy a konvenciók lényegileg társasak, hanem inkább az, hogy a megértés lényegében egy másik ember viselkedésének értelmezése, egy háromszög felállítása a tényszerű körülményekkel és a két kommunikálóval a csúcson, hiszen csak így biztosítható a jelentés objektivitása és a mentális tartalmak tulajdonítása. És azt is elfogadja, hogy egy beszélő nem érthet akármit a szavain, már amennyiben a szó szerinti jelentés kérdését nézzük, de hogy mit érthet rajtuk, azt nem teljes mértékben a konvenciók határozzák meg. Ezenfelül, amikor Davidson azt állítja, hogy a konvenciók nem képesek ellátni azt a funkciót, amit a konvencionalista elméletek elvárnak tőlük, ráadásul nem is szükséges feltételei a kommunikációnak, akkor elsősorban a lewisi tulajdonságokkal rendelkező szabályszerűségekre

gondol konvencióként. Davidson célja azonban nem annak kimutatása, hogy ez a – hat feltételen alapuló – konvenciófelfogás helyes-e, vagy pedig módosítható-e az ellenpéldák fényében. Szerinte mindez nem releváns, ehelyett ez a kérdés fontos: „mennyiben vagy milyen mértékben segít a konvenció elfogadható módon megértenünk a nyelvi kommunikációt?” (Davidson 1984, 13). Érveiben lényegében arra mutat rá, hogy a mindennapi kommunikációban annyira megszokott a radikális értelmezés, hogy a konvenciók nem játszhatnak elengedhetetlen szerepet benne; bár tény, hogy a nyelvi kommunikációban általában érvényesülnek valamilyen viselkedési kódexek.

Így tehát a nyelvi konvenciók ismerete gyakorlati mankó az értelmezéshez, egy olyan mankó, aminek a gyakorlatban való mellőzését nem engedhetjük meg magunknak – de egyben olyan mankó is, amelyet az optimális feltételek közötti kommunikációban végül eldobjhatunk, és amely nélkül elvben a kezdetektől fogva boldogulhattunk volna (Davidson 1984, 16).

Az arra vonatkozó érvet, hogy miért is nem szükségesek a konvenciók a nyelvi kommunikációhoz, egy *modus tollens*ként rekonstruálhatjuk.

1. Ha a konvenciók szükségesek megnyilatkozásaink jelentésének meghatározásához, akkor a fennálló és azonosítható konvenciókhoz nem igazodó megnyilatkozások nem értelmeseek.
2. Léteznek olyan értelmes megnyilatkozások, amik nem felelnek meg a fennálló konvencióknak.
3. Tehát a konvenciók nem szükségesek megnyilatkozásaink jelentésének meghatározásához.

Az érv első premisszája látszólag vitán felül áll: ha az értelmességnek valóban szükséges feltétele a konvencióhoz igazodás, akkor az ahhoz nem igazodó megnyilatkozások értelmetlenek. Épp ezért a második premissza igazolásának vizsgálatára kell helyezni a hangsúlyt. A premissza igazolására Davidson lát egy tapasztalati és egy elméleti utat is, bár a kettő közül az előbbi kapott nagyobb teret.

Empirikusan azzal támaszthatjuk alá a második premisszát, ha tényleges megnyilatkozásokat mutatunk, melyek sikeres kommunikációt tesznek lehetővé, de nem igazodnak semmilyen konvencióhoz. Ilyenek a téves szótalálások vagy malapropizmusok: pl. a „kisebbségi komplexum”, „szuvenir állam”, „eurokomfort” stb. A malapropizmusokban az az érdekes, hogy bár a beszélő tévesen választja ki a kommunikálni kívánt jelentéshez tartozó kifejezést, a hallgatóság a hangalak

hasonlósága miatt pontosan érti, mit akart kifejezni a beszélő. Mivel e malapropizmusok tévesek, így világos, hogy nem igazodnak a nyelvi konvenciókhoz, ugyanakkor, mint arra Davidson rámutat, „tény, hogy mindezekben az esetekben a hallgatónak egyáltalán nem okoz gondot, hogy úgy értse a beszélőt, ahogy azt ő maga szeretne volna” (Davidson 1986, 434). Sőt még csak azt sem kell feltételeznünk, hogy valaki következetesen tévesen használja a szavakat, lehet egyszeri is a téves szóválasztás, és mivel egyedi, definíció szerint nem lehet konvencionális.

Davidson elméleti igazolást is igyekszik tenni a második premiszsa mögé. Az kétségtelennek látszik, hogy a kommunikációnak vannak olyan esetei (például minden új név megtanulása), melyekben ismeretlen szavakat kell megértenünk. Ha az ilyen esetekben sikerrel járunk, akkor az bizonyára nem a számunkra ismert nyelvi konvencióknak köszönhető, hanem egyfajta radikális értelmezésnek, és mivel az értelmezés radikális, nem jellemezheti semmiféle szabályszerűség, így pedig konvenciókkal sem magyarázhatjuk. Minden ilyen kommunikációs helyzetben fellépő értelmezést – Davidson szóhasználatával élve – egy elméletre támaszkodva hajtunk végre. Az elmélet nem más, mint azon elvárások összessége, melyekkel a másik kommunikatív megnyilvánulása felé fordulunk: ezek rendszerint a szituációra, a másakra, a témára és egyéb kontextuális tényezőkre vonatkozó háttértudások. Az igaz ugyan, hogy a hallgató elméletébe nem illeszkedik az, amit a beszélő ténylegesen mond, azonban a hallgató elméletének módosításával képes úgy értelmezni a beszélőt, ahogy a beszélő azt szeretne volna. Davidson számára a fontos tétel az, hogy az értelmezés azon a képességünkön múlik, hogy képesek vagyunk kialakítani és igazítani azokat az elméleteket, melyeket felhasználunk az értelmezés során, márpedig ezt a képességet nem lehet szabályokkal vagy konvenciókkal jellemezni. Világos azonban, hogy a nyelv konvencionalitásában hívó filozófusok sem azt állítják, hogy nem lehetséges kommunikáció konvenciók nélkül. Ők az állítják, hogy nincs nyelvi kommunikáció a nyelvi konvenciókra támaszkodás nélkül.

De mi is történik egy malapropizmus megértése során? És az, hogy képesek vagyunk megérteni egy malapropizmust, milyen következményekkel jár a davidsoni érvre, illetve a malapropizmusok jelentésére? Davidson a következőképp írja le a malapropizmus megértését:

Meglehetősen egyszerű elmagyarázni ezt a jellegzetességet [tudniillik, hogy megértik a malapropizmust elkövető beszélőt] a hallgató felől: a hallgató felismeri, hogy a „standard” értelmezés nem lehet a szándékolt értelmezés; nemtörődomségből, figyelmetlenségből vagy szándékosan a beszélő egy ahhoz hasonlóan hangzó szót hasz-

nált, mint ami „helyesen” fejezné ki a szándékolt jelentést. Annak abszurditása és oda nem illősége, amit a beszélőnek értenie kellene a szavain, ha azokat „standard” értelemben vennénk, figyelmezteti a hallgatót a hibára vagy ferdítésre; a hangzásbeli hasonlóság pedig tippet ad a helyes értelmezésre. Persze számos más módon is kapcsolhat a hallgató; a hangzásbeli hasonlóság nem elengedhetetlen a malapropizmushoz. Sőt, az általános eset még csak azt sem kívánja meg, hogy a beszélő valódi szavakat használjon: „A Gruffacsór”⁸ nagyrészt első hallásra is érthető. (Davidson 1986, 434.)

Ha A Gruffacsór első hallásra való érthetőségének kérdéséről eltekin-tünk, és alaposan megnézzük, mit is ír Davidson a malapropizmus megértéséről, akkor talán felsejlik bennünk, hogy nincs teljesen igaza a malaprop megnyilatkozás jelentését illetően. Ugyanis amellett érvel, hogy egy malaprop megnyilatkozás azt jelenti, amit a beszélő szándé-
kai szerint jelenteni akar, ezt nevezi ő *első jelentésnek*.⁹ Ugyanakkor jó okunk lehet azt is gondolni, hogy a malaprop megnyilatkozás azt jelenti, amit a standard értelmezés szerint jelent, bár implikálhatja azt, amit a beszélő kifejezni szándékozik.

Jó okunk van feltételezni, hogy a malaprop megnyilatkozások olyan társalgási implikatívák, melyeket a standard jelentésből következtetünk ki a Davidson által előzetes elméletnek nevezett háttértudás segítségével. Mivel a társalgási implikatívák a nyilvánvalóan nem konvencionális kontextuális tényezőkön kívül a standard értelmezésre támaszkodnak csak, ezért nyugodtan megkockáztathatjuk, hogy bár a malaprop megnyilatkozás közvetlenül nem konvenciók által meghatározott – máskülönben nem malapropizmus lenne –, de az a standard jelentés, amiből kiszámítjuk, már konvencionális, és így végül is a kommunikáció sikeressége a malapropizmusok esetében is közvetetten konvenciókra támaszkodik. Azonban az sem segítene nekünk, ha elfogadnánk, hogy Davidson álláspontja a helyes, és a malaprop megnyilatkozások azt jelentik, amit a beszélő ért rajtuk – nem pedig azt, ami a konvencionális jelentésük –, ugyanis az érv azt kívánja alátámasztani, hogy a kommunikáció – így a nyelvi kommunikáció – sikerességéhez semmiféle konvencióra nincs szükségünk. A fenti leírásból pedig vilá-

⁸ Lewis Carroll verse.

⁹ Ezen írásban eltekintek az első jelentés fogalmának vizsgálatától, mely egyfajta kifejezés-jelentés, tehát nem beszélő-jelentés, ugyanakkor a beszélő szándékaitól függ. Ez jön elsőként az értelmezés során, már amennyiben a hallgatónak megfelelő nyomok állnak rendelkezésre előzetes elméletében – állítja Davidson. Én azonban kétlem, hogy létezne ilyen első jelentés.

gos, hogy amikor a konvenciók nem elegendőek egy koherens értelmezéshez, akkor hasonlóan hangzó „standard” megnyilatkozásokat keresünk, amik értelmessé teszik a kérdéses megnyilatkozást. Ez azonban csak akkor járható út, ha a malaprop kifejezésen kívül a megnyilatkozás többi része standard, azaz konvencionális. (Davidson esszéjének címe is csak azért érthető, mert hasonló hangalakú, mint egy értelmes kifejezés: „A Nice Derangement of Epitaphs” – „a nice arrangement of epithets”).

A második. premissza elméleti igazolása sem áll biztosabb lábakon, ugyanis Davidson a radikális értelmezés koncepciójának kidolgozása-kor egy fontos feltételhez köti a sikeres értelmezést. Fel kell tételezni, hogy a másik – az értelmezni kívánt fél – nyelvet használ, csak így lehetnek egyáltalán támpontjaim az értelmezéseméletemben arra, hogy mit akar kommunikálni, vagy hogy egyáltalán kommunikálni akar. A valamilyen nyelv használata Davidson számára is elengedhetetlen a racionalitás és a propozicionális attitűdök biztosításához.

Tehát a kommunikáció sikerességéhez valóban nem szükséges, hogy ténylegesen közös konvenciókat kövessünk, de ebből nem következik, hogy a kommunikáció maga nem követeli meg a konvenciókhoz való igazodást. Ahhoz, hogy a kommunikáció sikeres lehessen, az kell, hogy a beszélő mindig ugyanazt értse a szavain, vagyis egyfajta beszédmin-tázatról kell bizonyosságot tennie, melynek konzisztensnek is kell lennie. Ahhoz, hogy sikeres kommunikáció valósulhasson meg, a szavakat ugyanúgy kell használnia, amíg az értelmezés sikeres nem lesz. Mindez pedig igencsak nagy hasonlóságot mutat a konvenciókkal. Azt mutatja, hogy mindenféle nehézsége ellenére jó okunk van elfogadni, hogy a nyelvhasználat konvenciókon nyugszik, hisz még az extrém esetekben is szükségünk van legalább annak feltételezésére, hogy a másik viselkedése valamilyen szabályszerűséget mutat. Jó esély van arra, hogy ez a szabályszerűség konvencionális, azonban ez még csak következtetés a legjobb magyarázatra.

Mély és felszíni konvenciók: Marmor

Bár a radikális értelmezésre vonatkozó megfontolások is azt mutatják, hogy a verbális kommunikációnak – legalább közvetve – szükséges feltétele a konvencionális, mégsem teljesen egyértelmű, hogy pontosan mi is a konvencionális a nyelv esetében, és mi nem. Szókás szerint a nyelv konvencionálisát a jelentés vonatkozásában szokták megfogalmazni, így jár el tulajdonképp Lewis és Schiffer, sőt Davidson is a megértés, azaz a jelentéstulajdonítás tekintetében látja fontosnak

a konvencionalitás vizsgálatát. Az előző részek azt sugallják, hogy a nyelv konvencionalitásának közhelyét a szó szerinti jelentés esetére kell közvetlenül vonatkoztatni, és a jelentés többi esetére közvetetten, mint ami támaszkodik a szó szerintire. Ha a verbális kommunikációs jelentések eseteit megkülönböztetjük egymástól, akkor azt látjuk, hogy a szó szerinti jelentés különbözik a kifejezés kifejezett szemantikai tartalmától, mindkettő különbözik a beszédkontextusban kifejezett pozíciótól vagy állított tartalomtól, és ezektől mind különböznek azok a kommunikatív tartalmak, melyeket elköteleződések, előfeltevések, implikatívák és egyebek segítségével fejezünk ki. Ez utóbbi implikált tartalmakat az vonja maga után, amit mondunk, de egy sor kontextuális és szándékinformációra is építenek. Az implikáció csak akkor sikeres, ha a beszélő szándéka vonatkozik az implikált tartalom felismertetésére, és a hallgató a rendelkezésre álló háttértudás segítségével ki is tudja következtetni a mondott megnyilatkozásból ezt a tartalmat. Maga az implikálás világosan nem konvencionális ügy, még ha Grice maga – tévesen – azt is gondolta, hogy létezik konvencionális implikátúra. Mindazonáltal a korábban megfogalmazott közvetett konvencionalitás fontos része az implikált tartalomnak, ugyanis a megértéshez mozgósítandó háttértudásnak az egyik legfontosabb eleme annak ismerete, hogy a megnyilatkozással mit mondott a beszélő. Az pedig, hogy mit mondott a beszélő, szintén nem tisztán a szó szerinti jelentés kérdése, hiszen az indexikus kifejezéseket tartalmazó megnyilatkozások értelmezéséhez kontextuális információra van szükség. Tulajdonképp ezt a szó szerinti jelentés és a szemantikai tartalom közötti különbséget fogalmazza meg a formális szemantika karakter-tartalom megkülönböztetése. Persze világos, hogy amit mondunk, az maga a szemantikai tartalom, de ennek lényegi része a szó szerinti jelentés, hisz e nélkül nem tudnánk működésbe hozni a szemantikai tartalom beazonosításához szükséges kontextuális információt. Az állított tartalom pedig a szemantikai tartalom egyértelműsítése, vagyis például a strukturális többértelműségetől való megszabadulás („elolvastam Péter könyvét”). Látható, hogy mindegyik fajta jelentésnek elengedhetetlenül fontos része a szó szerinti jelentés, melynek konvencionális voltát legtöbbször elfogadják közhelynek.

Andrei Marmor azonban egy nemrég megjelent munkájában (2009) arra próbál rámutatni, hogy bár valóban közhelynek tűnik a nyelv konvencionalitása, a szó szerinti jelentés mégsem teljesen konvencionális. A tézishoz vezető út egyrészt a Lewis-féle konvenciófelfogás kisebb mértékű módosításán vezet keresztül, másrészt a szó szerinti jelentés fogalmának tisztázásán. Jobban mondva a szó szerinti jelentés fogalmának a jelölésről való leválasztásán. Marmor azt állítja, hogy az,

ami közhelyesen konvencionálisnak tűnik, nem más, mint az értelem-hang viszony, vagyis a jelentések jelölésének módja; nem a KUTYA¹⁰ jelentés konvencionális, hanem az, hogy a „kutya” hangsort használjuk a KUTYA jelentés kifejezésére. Az értelem-hang viszony valóban olyannak tűnik, mint ahogy Lewis lefesti a visszatérő koordinációs problémák megoldásaiként felbukkanó konvenciókat; ki kell fejeznünk A KUTYA UGAT jelentést, és erre „a kutya ugat” hangsort használjuk a viselkedéskoordínáció eszközeként. Attól azonban, hogy a szó szerinti jelentést nem tartja konvencionálisnak, még nem valamiféle természetes jelentésfelfogásban hisz. „Nem gondolom, hogy lenne indokunk kételkedni abban, hogy a szó szerinti jelentés alapvetően normatív, és a nyelv szabályai által konstituált. Az kérdéses, hogy ezek a szabályok vajon mindent összevetve konvenciók-e.” (Marmor 2008, 106.) A konvencionalitás megkívánt feltételei pedig a következők: Ha egy S szabály határozza meg egy P szó jelentését, akkor ehhez az kell, hogy 1. a nyelvhasználók közössége kövesse ezt az S szabályt; 2. indokuk legyen a szabály követésére; 3. létezzen egy olyan S₂ szabály, amelynek követésére az előbb említett indokok elégségesek, és amit mindenki követne, ha mások is követnék. Marmor nem tartja problematikusnak, hogy a természetes nyelvekben a szavak használatát normavezérelt cselekvésnek tekintsük. Azt sem, hogy indokot rakjunk ezen normák követése mögé, még hozzá konkrét indokokat az egyes szavak használatára (például a tulajdonneveket személyekre helyekre stb. való referálásra használjuk): „Általánosan fogalmazva a szavak meglehetősen speciális feladatokat, szükségleteket és célokat látnak el az életünkben, és ezek a feladatok maguk az indokai annak, hogy létezik ez vagy az a szó a nyelvben.” (Uo.) Problémát a harmadik feltétel okoz, ugyanis kétségesnek tűnik – legalábbis némely szó esetében –, hogy lenne releváns alternatívája annak, mit jelent egy szó:

A szavaknak több kategóriája is van, melyek rögtön gyanakvást ébresztenek, logikai konnektívumok, természeti fajta predikátumok, az egyes szám első személyű névmás stb. Mindezekben az esetekben (és sok másban is) létezik egy normánk a szó használatára, ami meghatározza a szó szerinti értelmet/jelentést, de ez még nem látszik megengedni a három feltétel által megkívánt valódi alternatívákat. Például nem úgy áll-e a helyzet, hogy a logika *meghatározza*, mit jelentenek szó szerint a konjunkcióhoz vagy materiális

¹⁰ A kifejezéseket („kutya”) idézőjellel jelölöm, a jelentéseket (KUTYA) pedig nagybetűvel.

implikációhoz hasonló konnektívumok? Nem úgy áll-e a helyzet, hogy amikor egy természeti fajta kifejezést használunk, akkor feltételezzük, a referált dolog valós természete határozza meg, hogy mi az, és ezáltal azt is, hogy a szó mit jelent szó szerint? És valóban fogalmat tudunk alkotni egy olyan egyes szám első személyű névmásról, aminek a használata különbözik a magyar „én” használatától? (Marmor 2009, 88.)

Az elképzelés lényegében a következő: az értelem-hang jelölést irányító normák felszíni konvenciók, azaz olyan szabályok, melyek közvetlenül irányítanak bizonyos viselkedéseket, ezzel paradigmaticus példái a lewisi koordinációs konvencióknak. A kifejezett jelentések azonban maguk nem részei ennek a jelölésnek, ahhoz kívülről járulnak hozzá. De akkor mik ezek a jelentések? Mi a „kutya” kifejezés szó szerinti jelentése? Ha azt az eddig többé-kevésbé impliciten megfogalmazott elképzelést követjük, hogy a kommunikáció során jelentéseket fejezünk ki, akkor azt kell mondanunk, hogy a „kutya” szó dolgok egy kategóriáját nevezi meg. Ám ez azt jelenti-e, hogy a dolgok szóban forgó kategóriáját megnevező szó, a „kutya” jelentése konvencionális?

A csábító válasz természetesen az lenne, hogy igen, elvégre nagyon is konvenció kérdése, hogy mire használjuk a „kutya” kifejezést. Ha a „kutya” a dolgok valamely kategóriájának a neve, akkor világos, hogy a dolgok másfajta felosztásával más halmazra fogjuk a „kutya” nevet aggatni. Ha például a Franz Kuhn által elemzett „bizonyos kínai enciklopédia”, *A jóra való ismeretek égi gyűjteménye*¹¹ felosztását fogadjuk el az állatok vonatkozásában, akkor teljesen más fogalmi taxonómiánk lesz a világról, és így más kategóriát fog megnevezni a „kutya” kifejezés, ennél fogva a jelentése konvencionális – még ha igencsak nehéz lenne is Lewis-féle koordinációs konvenciókkal magyarázni a világ bármilyen felosztását.

Marmor szerint az ilyen fogalmi taxonómiák nem adhatók meg koordinációs konvenciókkal, hisz semmiféle közvetlen koordinációs problémát nem oldanak meg, ezért bevezeti a *mély konvenciók* fogalmát, melyek alapvető társadalmi és pszichológiai szükségletekre adott normatív válaszok, amik lehetővé tesznek számos felszíni konvenciót, és

¹¹ Jorge Luis Borges a következőket írja erről az enciklopédiáról: „Amaz ősi feljegyzések szerint ugyanis az állatok lehetnek a) a császár állatai, b) balzsamozottak, c) idomítottak, d) malacok, e) szirének, f) mesebeliek, g) kóbor kutyák, h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, i) örülten rázkódók, j) megszámlálhatatlanok, k) olyanok, amelyeket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, l) másfajta, m) olyanok, amelyek távolról léynek tűnnek.” (Borges 2009 II, 279.)

amelyeket tulajdonképpen a felszíni konvenciók követésével működtetünk, épp ezért tartósabbak, mint a felszíniek, és szemben azokkal ellenállnak a kodifikációnak. A „kutya” esetében ez azt jelenti, hogy létezik egyfajta pszichológiai szükséglet a világ taxonomizálására ahhoz, hogy megbirkózhatunk a környezetünkkel, e szükségletre adott normatív válasz pedig az a fogalmiság, amivel mi rendelkezünk; különböző társadalmi/természeti környezetek különböző szükségleteket és így különböző normatív válaszokat idéznek elő – ezzel magyarázható, hogy bizonyos népek fogalomkészlete eltér a miénktől, és így a szavaik és azok jelentései is eltérőek; elképzelhető, hogy bizonyos helyeken nincs szükség a kutyák megnevezésére, és így nem is létezik ez a fogalom. A fogalmak megnevezésére szavakat használunk, melyek használatát a koordinációs konvenciók irányítják, ezáltal tartva életben a fogalmi taxonómiát megalapozó mély konvenciókat is. Végezetül pedig a „kutya” szó alkalmazását irányító felszíni konvenciókat rögzíthetjük egy nyelvtankönyvben vagy törvényben, de a világot felosztó tényleges fogalmi hálót aligha.

Nos, a mély konvenciókkal felfegyverkezve talán érthető, hogy Marmor válasza mégis miért nemleges az előbbi kérdésre. Szerinte kétségtelen, hogy a KUTYA fogalom meghatározása konvencionális, mégpedig mély konvenciók által meghatározott, de az, hogy a fogalom maga konvencionálisan konstituált, még nem biztosítja a jelentés konvencionálisát. Mert ugyan mi konvencionális abban, hogy van szavunk a KUTYA fogalom megnevezésére? Ha van indoka annak, hogy létezik ez a szó, akkor ez az indok lényegében meghatározza, hogy a beszélők hogyan használják a szót; nevezetesen, hogy egy mély konvenciók által kialakított fogalom jelölésére használják. „A mély konvenciók az őket jelölő szavak referenciáját konstituálják, nem a szó szerinti jelentésüket/értelmüket.” (Marmor 2009, 95.)

Persze ez még csak egy része az elméletnek, hiszen Marmor nem tagadja meg teljes mértékben a konvencionálisitást a szó szerinti jelentéstől. Egyrészt előfordulhat olyan helyzet, amikor mi magunk is elbizonytalanodunk abban, hogy megfelelő-e a „kutya” szó használata, másrészt vannak kifejezetten olyan szavak, amiknek a használata igencsak biztos. Marmor úgy véli, hogy a használatban megmutatkozó bizonytalanság nem a jelentés, hanem tisztán az alkalmazás bizonytalanságának tudható be. Minden szavunknak van egy olyan központi jelentése, mely alkalmazásainak kétségtelen eseteit fedi le, ezt nevezi Marmor *határozott extenzió*nak; és egy olyan jelentésudvara is, mely azokat az alkalmazásokat fedi le, amelyeknél kétség merülhet fel a helyes alkalmazást illetően, ez az *extenziós tér*. Azon nyelvek esetében, melyeknek a szóhasználata eltér, de rendelkeznek ugyanazzal a fogalom-szóval, a

jelentésbeli különbség nem a központi jelentésben keresendő, hanem az extenziós térben. Ahhoz hasonlóan, ahogyan az elmosódott határu kifejezéseknél is megkülönböztethetünk világos, teljesen biztos alkalmazásokat és olyan határeseteket, amelyekben az alkalmazás helyesége vitatható.

Itt van tehát a javaslat, amire gondoltam. Egy elmosódott határu predikátum (vagy bármely más szó) alap- vagy központi jelentését a határozott extenziójára (és határozott nem extenziójára) való alkalmazása szabja meg. Az elgondolás az, hogy az alapjelentés általánosan véve nem konvenciók kérdése. Az az indok határozza meg a szó határozott extenzióját (és határozott nem extenzióját), ami miatt rendelkezünk ezzel a bizonyos szó szerinti jelentésű szóval. Következésképp a szó szó szerinti jelentését konstituáló normák, amennyiben azt a határozott extenziójára (és határozott nem extenziójára) alkalmazzuk, javarészt nem konvenciók. Ugyanakkor konvenciók meghatározhatják a határeseteket, és bizonyos különleges kontextusokban vagy feltételek mellett az extenzió alá sorolhatják őket. (...) [K]önnyű elképzelni olyan nyelveket és idiolektusokat, melyek különböznek egymástól a „kék ” extenzióját illetően, és ezek az eltérések lehetnek konvencionálisak. (Marmor 2009, 92.)

Vagyis a szó szerinti jelentés egy része konvencionális lehet, ezek a szó használatában megfigyelhető eltérések, egy másik része viszont az esetek elsöprő többségében nem konvencionális, ugyanis nem tehetünk mást: ki kell fejeznünk valahogy a kérdéses fogalmat, meg kell neveznünk a kérdéses dolgokat stb. Egyes szavak szó szerinti jelentésének ezen része nagyfokú konvencionálisitást mutat (például a „kék ” vagy a „kutya”), míg mások igen alacsony fokút (a fentebb említett tulajdonnevek, logikai konnektívumok és az egyes szám első személyű névmás szó szerinti jelentése azonban szinte egyáltalán nem konvencionális). Hogy teljes legyen a kép: vannak kivételek is a fent elmondottak alól, mégpedig azok a szavak, melyeknek szó szerinti jelentését teljes mértékben meghatározza konvencionális referenciájuk (ilyen például a „méter ” vagy a „sakk-matt ” a sakkban).

Marmor tehát annyiban változtat a nyelvi konvenciók felfogásán Lewishoz és Schifferhez képest, hogy több és finomabb különbségtevést vezet be annak a kérdésnek a megválaszolására, vajon a nyelvi kommunikáció konvencionális-e.

Ha a nyelvi kommunikációról alkotott elképzelésünk azt a felfogást követi, mely szerint a nyelv egy kódrendszer, aminek segítségével a már megfogalmazott jelentéseket ki akarjuk fejezni, akkor a válasz

igen. Schiffer egyértelműen így gondolta, ahogyan Davidson is elfogadja a nyelvi konvenciókat mint a kommunikációt könnyebbé tevő eszközöket, Marmor pedig egyenesen kétségtelennek látja, hogy a jelölési szabályok konvencionálisak. Lewis egy kicsit problémásabb eset, ugyanis az általános konvencióelmélet szerint egyértelműen igennel kellene felelnie a kérdésre (Schifferhez hasonlóan, aki a Lewis-féle konvenciófelfogást alkalmazza a szójelentésre). Azonban Lewis a nyelveket olyan absztrakt entitásoknak gondolta, amelyekben nincs sem fokozatiság, sem elmosódottság, sem pedig esetlegesség. Emlékezzünk csak, hogy ő a nyelvi konvenciókban az igazsághűség és bizalom konvencióját látta, ez pedig a kódrendszer kiválasztását teszi konvencionálissá, nem pedig magát a kódrendszert.

Ha azonban a nyelvben nem kódrendszert látunk, hanem pusztán jelentésátadást, akkor a tényleges kommunikációs aktusoknak nem kell konvenciókat követniük. Azonban, mint ahogy azt láttuk még Davidson esetében is, ekkor is lényegileg konvencionális a nyelvi kommunikáció, hisz az implikatúrák, és egyéb inferenciális jelentésátadások esetében is támaszkodnunk kell valamilyen szabályrendszerre, és ez rendszerint azokat a felszíni konvenciókat jelenti, amik az értelem/jelentés-hang jelölésekért felelősek. Még a radikális értelmezés esetében is kell ilyesmire támaszkodnunk, és ha megszabadulunk a lewisi definíció merev megfogalmazásaitól, ami például a teljes alkalmazkodást követeli meg és egyfajta kölcsönös tudást feltételez az indokokba építetten, akkor teljes mértékben plauzibilis konvencióknak gondolunk ezeket.

Ha azonban az a kérdés, hogy a kommunikációs jelentés maga konvencionális-e, már nem ilyen egyszerű a válasz, de Marmor érvelésére támaszkodva akkor is nyugodtan mondhatjuk, hogy e jelentésnek legalább egy része konvencionális, ugyanis igencsak nehezen képzelhető el egy olyan nyelv vagy idiolektus, amelyben a használt kifejezéseknek egyáltalán nincs extenziós tere, és kétséget kizáróan mindig eldönthető, hogy az illető fogalom alkalmazása helyes vagy helytelen. Mivel az individuális fogalmi hálók között is vannak különbségek, így szinte biztos, hogy akármilyen jelentéselmélet mellett tesszük is le a voksunkat, számot kell adnunk valamiféle konvencionálisról. Ezt a számadást könnyíti meg, ha nem csak olyan konvenciókat ismerünk el, melyek egy visszatérő koordinációs probléma Nash-ekvilibráriumai. Ez a feladat azonban már a jelentés természetét illető kérdés megválaszolását célozza, nem pedig annak vizsgálatát, hogy mi a konvencionális a nyelvi kommunikációban.

Irodalom

- Borges, Jorge Luis 2009: A John Wilkins-féle analitikus nyelv. In *Jorge Luis Borges válogatott művei II. Az örökkévalóság története*. Budapest, Európa. 276–281.
- Davidson, Donald 1984: Communication and Convention. *Synthese*, 59., 1984/1., 3–17.
- Davidson, Donald 1986: A Nice Derangement of Epitaphs. In LePore, Ernest (szerk.): *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. New York, Blackwell. 433–446.
- Davis, Wayne A. 2003: *Meaning, Expression, and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Demeter Tamás 2004: A nyelvi konvenciók naturalizálása. In Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika” II. Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest, Gondolat. 176–195.
- Jackman, Henry 1999: Convention and Language. *Synthese*, 117., 1999/3., 295–312.
- Kölbel, Max 1998: Lewis, Language, Lust and Lies. *Inquiry*, 41., 1998/3., 301–15.
- Lewis, David 1969: *Convention. A Philosophical Study*. Cambridge, Harvard University Press.
- Lewis, David 1983a: Languages and Language. In uő: *Philosophical Papers I*. Oxford, Oxford University Press. 161–180.
- Lewis, David 1983b: General Semantics. In uő: *Philosophical Papers I*. Oxford, Oxford University Press. 189–232.
- Lewis, David 1992: Meaning without use: Reply to Hawthorne. *Australasian Journal of Philosophy*, 70., 1992/1., 106–110.
- Marmor, Andrei 2008: Is Literal Meaning Conventional? *Topoi*, 27., 2008/1., 101–113.
- Marmor, Andrei 2009: *Social Conventions: From Language to Law*. Princeton, Princeton University Press.
- Pete Krisztián 2008: A társadalmi konvenciók természetéről. *Információs társadalom*, 8., 2008/4., 73–99.
- Pete Krisztián 2012: Nyelvi konvenciókról a PTC-ben. In Bajnok Andrea et al. (szerk.): *A kommunikatív állapot*. Budapest, Typotex. 200–205.
- Putnam, Hilary 1997: The Meaning of 'Meaning'. In uő: *Mind, Language and Reality*. Cambridge, Cambridge University Press. 215–271.
- Schiffer, Stephen 1972: *Meaning*. Oxford, Oxford University Press.
- Schiffer, Stephen 1993: Actual-language relations. In Tomberlin, James E. (szerk.): *Philosophical Perspectives, 7: Language and Logic*. Atascadero, Ridgeview. 231–258.

P. Szilczl Dóra

Túl a szavakon – a dialógus-kommunikációról

emberi létezésünk legalapvetőbb tapasztalata, hogy másokkal kapcsolatban vagyunk. A kapcsolatok sokfélék, szorosságuk és mélységük olyan jellemzők, melyekkel minden esetben arra próbálunk utalni, hogy a felek mennyire köteleződtek el a kapcsolatnak, mennyire vállalják fel egymás számára áttetszőségüket. A kapcsolatok központi eleme az őszinteség, az a transzparencia (Stenger 1974), melyet a felek csakis kölcsönös önfeltárukozással (Altman–Taylor 1987) érhetnek el. Az önfeltárukozás sajátos helyzeteit szokásosan dialógusnak nevezzük.

Hiányzó elmélet?

Bár a klasszikus értelemben kommunikációs jelenségnek nevezett esetek tetemes része dialógus és a személyközi kommunikáció kutatása sohasem hagyhatta figyelmen kívül a beszédkapcsolatok vizsgálatát, ennek ellenére a dialógusra vonatkozóan átfogó kommunikációelméleti megközelítés ez idáig nem született. A terület maga interdiszciplináris: a pszichológia, szociálpszichológia, nyelvészet, filozófia, teológia és a szociológia egyaránt megközelítési szempontokat kínál kutatóinak. Mindezek inkább a megközelítések sokféleségét, mintsem modellálhatóságát mutatják. E magyarázó elméleteknek csak egy része fókuszál magára a párbeszéd során létrejövő jelentés-összehangolás folyamatára, középpontba állítva a résztvevők jelentéstulajdonításait és a kommunikációt fenntartó kooperatív szándékot. Ez a megközelítés a hagyományos információ-átviteli szemlélet helyett a kommunikáció lénye-

geként a jelentéskonstruálás aktusát állítja középpontba. S úgy tekint a dialógusra, mint ami összekapcsolja a két felet, s amely a résztvevők mindkét oldalról épített, kölcsönösségen alapuló vállalkozása. Ebben az írásban nincs lehetőségem teoretikus összegzést adni, azonban kiemelek néhány elméletet, melyek kapcsán a jelentés-összehangolásra vonatkozó dialógus-központú megközelítéseket szemléltetem.

A kommunikáció interaktív és konstruktív felfogása

Ha a dialógust tradicionális értelmezési keretek között próbáljuk elhelyezni, akkor a következő jellemzőiből kell kiindulni:

Interaktív

Reduktivitása miatt megbicsaklik az a kommunikációs elemzés, mely a kommunikációt lineárisan kezeli, és a kommunikátum (üzenet) küldőtől befogadó felé áramlását helyezi vizsgálata középpontjába. A pusztán az egyik félre fókuszáló kutatások statikus leírásokhoz vezetnek, ugyanis figyelmen kívül hagyják, hogy maga a kommunikáció a két fél közötti dinamikus viszony, mely nem érthető meg csak az egyik oldal kommunikációs szándékának figyelembevételével. Ma már számos elemzés rámutat arra, hogy a kommunikáció éppannyira a befogadó felől is alakított, mint a küldő részéről. Két ágens együttes tevékenységként célszerűbb tekinteni rá. Miként a kommunikációs helyzet nem értelmezhető a beszélő kommunikációs szándéka, úgy hatása sem érthető meg annak értelmezése (dekódolása) nélkül, aki az adott üzenet hallgatója/címzettje. „A kommunikáció két vagy több személy bonyolult összjátéka, akiknek cselekedetei annak függvényében alakulnak, hogy mit észlelnek, hogyan viselkedik a partner, milyen a kapcsolat közege, amelyben a kölcsönhatás végbemegy” (idézi Griffin 2001, 102).

A kommunikációt ebben a felfogásban kölcsönhatásként értelmezzük. A résztvevők „egymással folytatott kommunikációját összetett célok vezérlik, akik kommunikációs viselkedésükkel kölcsönösen hatnak egymásra, miközben egy sor lépés és ellenlépés megtételére készítik egymást, és akiknek kommunikációját ezenfelül a szituáció konkrét körülményei befolyásolják” (i. m., 93). Például nem beszélhetünk a hazugságról sem csak a „hazug felet” és annak szándékait elemezve, a hazugsághoz ugyanis kell a másik fél, aki elhiszi vagy konfliktust

kerülve nem leplezi le a hazugságot, s ezáltal a kettejük közötti kommunikációs viszonyt fenntartja. A hazugság a két fél közös cselekvése, de hasonlóan írja le Eric Berne (1984) a játszmákat, melyek szintúgy a felek aktivitásának következtében maradnak fenn. Mint ahogy számos kommunikatív aktushoz, például a veszekedéshez, a tárgyaláshoz, úgy a dialógushoz is legalább két ember kell. Ezek a kommunikációs helyzetek *sui generis* feltételezik a másikat, a másik aktív részvételét. A kommunikatív akciókban részt vevő felek kölcsönösen függnek egymástól, hisz bármelyik fél megváltoztatja a játékot, a beszédeseményhez felkínált regulatív kereteket, vagy átkeretezi azt, mindjárt új játék kezdődik vagy a játék megszakad.

Konstrukció

A fentieket figyelembe véve azt is mondhatjuk, hogy a beszédkapcsolat révén a felek maguk alakítják ki, illetve hozzák létre (azaz konstruálják) az élethelyzeteket, melyeknek résztvevői. Társas kapcsolataink és cselekedeteink révén avatkoznak bele a világba. A két fél interakciója során mutatott tevékenysége hozza létre azt a társadalmi valóságot, amelyben a jelentéseket közösen alkudják ki. A szituációra reflektálva formálják azt a szituációt, amelyben részt vesznek, s változtatják kereteit kommunikatív cselekvésük során. Annak felismerésére vonatkozik ez, hogy cselekvéseink hatással vannak mások cselekvéseire, és az ő cselekvéseik hasonlóképp visszahatnak ránk. Az, amit társas valóságnak nevezünk, több ember közös aktivitásának eredménye, ebből kifolyólag mindig pluralisztikus, nézőpontok sokaságával kell nap mint nap szembeszelnünk: alaptapasztalatunk éppen ezért – minden negligáló erőlködés ellenére –, hogy más-más hagyományból (felkészültségből) eredően, a különböző kulturális hátterekből (szocializációból) kifolyólag több igazság, legalábbis az igazság többféle megközelítése létezik. A pluralisztikus szemléletmód összerendezése nyelvi kommunikáció által történik, ugyanis a nyelv a legjelentősebb eszköz, mellyel társadalmi világunkat képesek vagyunk belakni. Az összerendezés módja jelentésszerű szimbólumok birtoklásán alapul (Mead 1973; Geertz 1994), melyek a közösség birtokában vannak. Ez konszenzuális alapot jelent az együttműködő emberi kommunikáció számára. A kommunikáció szemiotikai megközelítésében az üzenetet mint sajátos szöveget tekintik, melynek a felek az olvasatát adják. A kultúra által felkínált kódok segítségével az emberek képesek összehangolni a jelentéseket. Az olvasat feltétele a közössé tett szimbólumok birtoklása és megosztása (Mead

1973; Geertz 1994), amit a kultúrában, különféle közösségekben való részvétel (Horányi 2007) tesz lehetővé.

A dialógus köznapi felfogásban

A dialógust szokásosan beszédhelyzetnek, eseménynek (beszédcselekvésnek) vagy e helyzetekre jellemző műfajnak tekinthetjük. Hangsúlyozzuk, hogy két ember folyamatos aktivitásának eredményeképp jön létre, erre utalunk azzal, amikor azt mondjuk, hogy „dialógust folytatnak egymással”.

A dialógus néhány sajátosságát szokás kiemelni:

- Legalább két fél között zajlik;
- akik reflexív „Én–Te” viszonyban (Buber 1991) vannak.
- A szerepek, úgymint a hallgató és a beszélő, nincsenek előre leosztva, cserélődnek – ez a szimmetriafeltétel.
- A dialógusban lévőket kölcsönösség és együttműködési szándék jellemzi.
- A felek sem a dialógushoz, sem egymáshoz nem viszonyulhatnak semlegesen. A dialógus központi eleme az aktív részvétel. A megszokott, sematikus helyzetkezeléssel (rutinszerű kommunikatív aktusokkal, szerepmegvalósításokkal) szemben a dialógusban a kreatív, elfogadó, megértő hozzáállást szokás hangsúlyozni.
- Kulcselemének az önfeltárást, önfeltárulkozást tekinthetjük a teljes kölcsönösség, a transzparencia eléréséig (Stenger 1974). Az önfeltárást sajátossága, hogy igényli a másik felet, aki felé az önfeltárást folyamata irányul – maga a kommunikatív aktus nem lehetséges nélküle. Ugyanakkor az önfeltárást jellegéből fakadóan sohasem lehet befejezett.
- A dialógusnak szabályai vannak. A társas térben való együttműködés feltételei, hogy betartsuk a kommunikációs helyzetkezelésre vonatkozó alapszabályokat, valamint a társas térben való megnyilvánulásunk mindig egy hagyományban való benne állást, normákhoz való igazodást jelent (Gadamer 1984, Habermas 2001).

A dialógus mint jelentés-összehangolás

A dialógus és a dialogicitás közös pontjaként szeretném kiemelni azt a törekvést, hogy „cselekedeteinket mások cselekedeteivel összhangba hozzuk” (Griffin 2001, 70), jelentéseinket mások jelentéseihez igazítsuk. Barnett Pearce és Vernon Cronen szerint a jelentés-összehangolás az értelemadásnak egyik módja, melynek társas hangsúlyait a közös értelemmel bíró világban való osztozás lehetősége adja. Az emberi kommunikáció lényege erre irányul. A kommunikációt Pearce és Cronen meglátása szerint például akkor nevezhetjük jónak, ha a felek képesek a jelentések mentén az összerendeződésre és ezáltal egy olyan világ, kontextus létrehozására, mely számukra kielégítőnek és élhetőnek mutatkozik (vö. Cronen 1994, Griffin 2001). Az Én és a Másik közötti békesség záloga, hogy dialógust képesek folytatni egymással. Maga a dialógushelyzet egy szöveg különféle olvasatainak összerendezésére hasonlít. A kultúra az a hely, ahol az olvasatokat megtanuljuk létrehozni és összeilleszteni a másikéval.

A dialógus funkciója tehát a kommunikációban részt vevők közti jelentéskicserélés. Michael Connelly és Jean Clandinin (1990, 3) szerint négy fogalom segítségével tehetjük meg:

1. *living* – megélni, átélni;
2. *telling* – elmesélni;
3. *retelling* – újramesélni;
4. *reliving* – újraélni.

A dialogicitás lényege, hogy a kommunikáció során – s magának a kommunikációs aktusnak kell olyannak lennie, hogy – az A által megélt és elmesélt B számára újraélhető legyen. A dialogicitás kulcsa az elmesélés és az újramesélés közti jelentésegyeztetés. Ez csak úgy lehetséges, ha a beszélő a „jelentést” a kommunikációs aktus során folyamatosan, kellő erőfeszítéssel törekszik önmaga és a másik számára megjeleníteni. Dekódolásnak hívjuk azt, melyben a befogadó a saját értelmezési keretei közé illeszti a hallottakat. A sikeres dialógus feltétele a jelentés társas, kölcsönös vonásainak elfogadása. Mihail Bahtyin-i értelemben: „A szó birtoklása helyett a szó odaadása. A jelentés ugyanis a beszélő és a hallgató kölcsönviszonyának lesz a terméke.” (Aczél 2009, 71.)

A dialógus metaforái

A kapu

Connelly és Clandinin (1990) egy sajátos metaforát használnak. Azt mondják, minden kommunikációban megosztott történet olyan, mint egy kapu, amely az egyén és a külvilág közötti átmenetet biztosítja, amelyen keresztül „a személy kilép a világba, és melyen keresztül a világról szerzett tapasztalatait tölti meg személyes tartalommal”. Az ajtóval szemléltethetjük az önfeltárulkozást, a másik befogadását.

Híd

Georg Simmel (1994) értekezésében az ajtó és a híd metaforát használja, mely esetünkben szintén releváns lehet, hogy megértsük magának a dialógusnak a működését. Az ajtó, Connelly kapujához hasonló, az az eszköz, amely a ki-be mozgást teszi lehetővé, véleményem szerint kevésbé találó, mint maga a híd metafora, amelynek szerepe, hogy összeköt (két partot, oldalt, szemben állót). Maga a híd a dialogicitás lényegét fejezi ki. A dialógusban megosztott tartalmak szerepe a szubjektum felől nézve ajtó/kapu, míg ha két ember interakciójára nézünk, akkor az elmondott történet a híd, amely összeköti az egymással kapcsolatban állókat.

A dialógus híd „köztem és a másik között. A híd innenső vége rám támaszkodik, a túlsó a beszédpartnerre. A szó a beszélő és a beszélgetőpartner között fekvő közös terület.” (Aczél 2009, 71.) Nem lehet a dialógust csak az egyik vagy a másik oldalról szemlélni, mint ahogy a híd funkciója sem érthető meg csak az egyik partról. A résztvevők különböző perspektíváit a híd köti össze. Miként a jelentés sem az, amit az egyik ember tulajdonít a mondanivalójának, hanem azzal együtt értendő, amit a másik ad neki (Bahtyin 1986, 244–245). Ezek a perspektívák kereszteződhetnek, össze is keveredhetnek, és egybehangozhatnak. A dialógus lényege bahtyini értelemben e többszólamúság felszínre hozása és az egybehangzás keresése. A kommunikációban ez a kölcsönösség az alapfeltétel. Nem a két félben, hanem a közöttiségben ragadhatjuk meg a dialógus lényegét.

Játék

A dialógust Hans-Georg Gadamer (1984) a játékhoz hasonlítja. Egy sajátos páros játék, nem lehet hozzá semlegesen viszonyulni, aki belép a játékba, az résztvevőjévé válik annak, és folyamatosan figyelnie kell a saját és a többi játékos ebbéli teljesítményét. A dialógusnak tétje van, éppen ezért belebonyolódásunk teljes aktivitást igényel. A kreatív, elfogadó hozzáállás mellett a véletlenekre (nem rutinszerű megoldásokra) való nyitottság a velejárója.

Séta a hegygerincen

Az, aki a hegygerincen megy fel a csúcsra, látja mind a két oldalt. Erre a képre épül a dialógus harmadik metaforája (Scholz 1998). A párbeszéd során a felek eljutnak arra a pontra, mikor szemrevételezni tudják a másik álláspontját a sajátjuké mellett. Képesé válnak a másik objektívén keresztül nézni a világot. Szokás a dialógust egy úthoz vagy magához az utazáshoz hasonlítani, melynek eredményeképp elérünk egy helyre. Az együtt menés öröme, a „megérkezés” pillanatnyiséga egyaránt jellemzi. De út is a fizikai összeköttetés értelmében, lehetőség (módszer), hogy megközelítsük a másikat. Ez csak úgy lehetséges, ha kilépünk a megszokottból. Az erőfeszítés és az új dolgok felfedezése egyaránt jellemzi.

Ölelés

Miroslav Volf (2001) metaforája az ölelés, melyet a másik befogadásának leírására alkalmaz: ezzel az „én helyet teremt magában a másikkaknak”. Utalva ezzel arra a dinamikus kapcsolatra, amit az ölelés során a két fél megvalósít. Az ölelést mint aktust négy fázis jellemzi: kitérülkozás, várakozás, bezárás (befogadás) és újra kitérülkozás (részletes bemutatása: Ferenczi 2012, 321–323).

Diskurzus vs. dialógus?

A különféle tudományos megközelítéseket áttekintve a dialógusfelfogások két változatát különíthetjük el: a diskurzust és a dialógust. Tágabb értelemben véve a fogalmat, a két fél közti nézetegyeztetést központi elemnek tekintő elméletek a diskurzust is a dialógusformába sorolják. A különbség azonban jól megragadható. A diskurzusban a felek közti érvelés, a „*negotiation*” mint egyezkedés a jelentés-összehangolás módja. A szűkebb értelmezés mellett voksolók szerint azonban a diskurzus azért nem része a dialóguseseteknek, mert a saját nézőpont védelme esetén a felek saját véleményük maximalizálására törekednek, miközben a másik véleményét érveikkel minimalizálni igyekeznek. Ez pedig soha sem vezethet el bennünket a másik állás- és nézőpontjának a teljes megértéséhez – ami pedig épp a dialógus lényege.

Jürgen Habermas (2001) elméletének egyik központi kategóriája a diskurzus fogalma, mely alatt olyan személyek nyelvi kommunikációját érti, akik egymástól eltérő, ellentétes meggyőződést képviselnek. Azok az esetek érdekesek számára, amelyekben a felek között véleménykülönbség áll fenn, és fontos számunkra az összehangolódás. A diskurzusban létrehozott közös tudás a kommunikatív cselekvés, a társadalmi és közösségi együttműködés alapját képezi. Az (igazságra, erkölcsi jóra vagy a helyességre vonatkozó) közös tudás pedig alkufolyamatok révén, azaz érvelés útján jön létre. A diskurzus célja minden esetben az, hogy a problematikusá vált egyetértést, mely a kommunikatív cselekvésben fennállt, megokolás vagy érvelés útján helyreállítsa.

A diskurzusban az igazság igényével fellépő álláspontok közös tisztázása történik. Azon alapul, hogy az álláspontját megfogalmazó egyén a nézetét, meggyőződését képes megvédeni másokkal szemben. Függetlenül attól, hogy a szituációban benn lévők milyen társadalmi jellemzőkkel bírnak, legyen az hatalom, státusz vagy az ebből fakadó bárminemű fenyegetés. Ezért mondjuk azt, hogy Habermasnál a diskurzus az „igazság közös keresésére szolgál”.

A sikeres diskurzus feltételei:

- a másik meggyőződésének tudomásulvétele (csakis saját igazságunkról lehetünk ugyanis meggyőződve, a másikat viszont tiszteletben kell tartani);
- a másik szándékainak, indítékainak megismerése;
- a vitatott, érvényességre számot tartó igények azonosíthatóvá és tematizálhatóvá tétele (ugyanis a félreértéseken alapuló diskurzus kudarcra van ítélve);

- a másik fél megértése nem okvetlenül egyetértés, a megértésnek nem feltétele az állítás helyességében való meggyőződés (vö. Kreiner 2007).

Lépések:

- a másik fél meggyőződésének összevetése az enyémmel;
- megállapítása, hogy meggyőződéseink a különbségek ellenére kiegészítik egymást vagy eltérő tárgyakra vonatkoznak;
- vagy fontos pontokban nincs mód a megegyezésre – azaz tartós ellentét áll fenn.

A diskurzusba lépők a másik meggyőzésére törekednek, a „győzzenek a jobb érvek!” elv alapján. A diskurzust szokás az egymásnak feszülő meggyőzések (vélt igazságok) küzdelmeként leírni. Álláspontunk védelme ugyanakkor elzár a másik nézőpontjának elismerésétől (Bohm 2004): „saját világunkból inkább kiiktatni kívánják a másikat, semmint önmagukban helyet teremteni neki” (Ferenczi 2012, 317). Ennek ellenére a működőképes diskurzus során végig fenn kell tartani azt a készséget, hogy a résztvevők hagyják, hogy meggyőzzék őket, mint ahogy ők is törekednek mások meggyőzésére.

Luc Boltanski és Laurent Thévenot A kritikai képesség szociológiája című művükben abból indulnak ki, hogy azok az emberek, akik egymással kapcsolatban vannak közös tevékenységeik végzése révén és cselekvéseiket kénytelenek egymással összehangolni, egy adott ponton hirtelen felismerhetik, hogy nem képesek tovább együttműködni, a helyzetet szokásos menetében fenntartani (2008, 39). Ilyenkor a változtatás erős igénye fogalmazódik meg bennünk. A felismerés egyszerre belső, reflexív folyamat (amikor más megvilágításba kerülnek korábbi történések, új értelemre tesznek szert a korábbi helyzetek, szövegek), másrészt legtöbbször nyílt, társadalmi cselekvés is – mikor a külvilág felé kinyilvánítják (például a felek között vita alakul ki, vagy a problémát felismerő fél „jelenetet rendez”). Ilyenkor, ha a felek az együttműködést fenn kívánják tartani, kritika alá kell vonniuk a korábban érvényesnek tekintett közös tevékenységet.

A vitahelyzet vagy krízis ugyanakkor nem lehet tartós, mindkét fél törekvése az állapot megszüntetése vagy feloldása, a lehetséges utak mérlegelése révén az együttműködés helyreállítása. Boltanskiék kutatásaik során megvizsgálták ezeknek a nagyon sokszor igen eltérő élethelyzeteknek a közös jellemzőit. Céljuk az volt, hogy felvázolják „a komplex társadalmakra jellemző vitafolyamat általános keretszabályait”. Állítják, e helyzetek jellemzője, hogy a résztvevők meghatározott igazodási kényszernek vannak alávetve, azaz

1. a bírálatot megfogalmazóknak a kritikát meg kell tudniuk indokolni;
2. a kritizált egyénnek saját álláspontja védelmében tetteit igazolnia kell (i. m., 40).

Ezen igazolási eljárásoknak meg kell felelniük bizonyos elfogadhatósági szabályoknak, melyek mind a bíráló, mind a kritizált félre egyaránt vonatkoznak. Boltanskiék szerint a két fél esetében ezek a szabályok ugyanazok. Éppen ezért feladatuknak tekintik egy olyan értelmezési keret létrehozását, mely „ugyanazokkal az eszközökkel tudja értelmezni a társadalmi rendszerrel vagy az adott élethelyzettel szembeni kritikát és a védekező igazolási tevékenységét”(uo.), az egyetértést és a nézetegyeztetés helyzetét.

A krízis feloldásának elengedhetetlen feltétele az ekvivalencia megteremtése. A vita során ahhoz, hogy valaki releváns kritikát tudjon gyakorolni és azt másokkal megértetni, az szükséges, hogy kizárjon a vitából minden szubjektív, illetve nem közvetlenül a tárgyhoz tartozó elemet. Így például „az érzelmi tényezőknek a nagy részét kénytelenek lesznek magánjellegűnek minősíteni, és kizárni a vitából” (i. m., 41).

Ez feltételezi azt, hogy képesek az adott helyzet szempontjából lényeges és lényegtelen elemek közös szétválasztására, ami csak akkor lehet sikeres, ha mindkét fél kölcsönösen osztozik abban a tudásban, hogy képesek eldönteni, mi hogyan illik bele az adott helyzetbe. Ehhez szükség van egy vonatkozási keretre, mely az aktuális és más, hasonlóan ítélt helyzetek közötti konvergenciára épül. Ezen ismeretek segítségével – a szerzők meglátása szerint – a felek képesek különbséget tenni az igazolási és az érzelmi érvek között (ez két külön „rezsím”), s igazolási eljárásaik során a cél az, hogy az érzelmi rezsimhez tartozó elemeket kiszűrjék. Az érzelmi rezsim tárgyai ugyanis nem tartoznak az igazolási rezsim alkotói közé. A két rezsim közti átlépést, az érzelmiből az igazolásiba váltást jól mutatják az olyan mondatok, mint például, „hogyan lehettem ennyire ostoba!”, „hogyan engedhettem, hogy a dolgok így elfajuljanak!”. Az igazolási rezsimben maradás feltétele az igazoló eljárások érvényességének kölcsönös elismerése. Ezek az igazolási módok mindaddig reflektálatlanul maradnak, míg a dolgok rutinszerűen, megszokott módon zajlanak.

„A vitában valamifajta ekvivalenciaelvre való hivatkozás előfeltétele annak, hogy valaki követelésekkel állhasson elő, igazságtalanságot leplezhessen le vagy éppen elégtételt követelhessen valamiért” (i. m., 43). Mindkét félre igaz, hogy „követelése alátámasztásához bizonyítékokkal és indoklással kell előállnia”. Nézőpontjaik összekapcsolása az érvelés és igazolás során a megegyezés feltétele. A konvencionális ekvivalencia ismerete, amire a vita során hivatkozunk, implicit (tacit) kulturális

tudás. De még ha implicit is, akkor is világosnak és közösnek (kölcsonösen elismertnek) kell lennie, hogy lehetővé tegye a különféle helyzetek kezelését, melyek e tacit tudásra alapozva természetesnek tűnek.

Volf (2001) az Ént és a Másikat mint két külön kultúrát fogja fel. A dolgokat ekként a két kultúra szemléletmódja egyaránt képviseli, azokat „innen” vagy „onnan” is szemléli, de ez a két perspektíva nem azonos. A dialógus során megkíséreljük saját és közös történetünket „innen” és „onnan” (azaz a másik szemszögéből) is szemügyre venni (Pearce és Cronen ezt fejtik ki részletesen elméletükben, mikor az elmesélt és az átélt történetek különbségéről beszélnek; idézi: Griffin 2001). Paradox jellege ennek, hogy az onnan csakis saját szemszögünkből tételezett „onnan”-nak látszik, vagyis továbbra is „innen-szemlélet”. Saját szemszögünket viszont meghatározzák értékeink, ítéleteink, érdekeink és meggyőződéseink. Ahhoz, hogy a másik szemlélete, a dolgok „onnansó” látása elérhetővé váljon számunkra, ki kellene lépni az önmagunkat identifikáló meggyőződésekből, véleményekből, és ki vagy meg kell nyílni a másik szemléletmódja (értékítéletei, meggyőződései, véleményei) felé. A kinyílás nem jelenti az elfogadást, a véleményünk megváltoztatását, csak a lehetőséget a másik szempontrendszerének megértésére, látópozíciójának felpróbálását.

Volf ugyanakkor ennek képességét alapvető emberi tulajdonságnak gondolja. Az, hogy képesek vagyunk másokat meghallgatni, a meghallgatás során szerepüket, szempontjaikat, érzéseiket átvenni (Mead 1973), ezt támasztják alá. Huzalozva vagyunk a másik megértésére. Ha képesek vagyunk a másik szemszögének átvételére, képessé válunk arra, hogy a helyzetekben olyan dolgokat is észrevegyünk, melyek korábban elkerülték a figyelmünket, vagy nem tartottuk őket jelentősnek. Azok a felfogások, melyek a konfliktusok mediálhatóságára irányulnak, épp ebből indulnak ki. Ehhez az új perspektívához csakis úgy juthatunk el, ha megvizsgáljuk mindazokat a dolgokat, amelyeket nyilvánvaló, magától értetődő igazságnak gondolunk. Azaz a másik szemléletmódjába való betekintés a magunk perspektíváját sem hagyja érintetlenül, meggyőződéseink, ítéleteink, jelentéstulajdonításaink új szintet kapnak, új kontextusba kerülnek. Az „onnansó” oldalra való átlépés annak meg tapasztalásához vezet, hogy mit jelent „a másik szemével látni, fülével hallani és érezni annak szíve szerint” (Adlert idézi Ferenczi 2012, 320).

Volf (2001, 252–256, vö. Ferenczi 2012, 320–323) a folyamat négy állomását különíti el:

1. kilépés önmagunkból – magától értetődő tudásaink felfüggesztése;
2. belépni a másik világába – megismerni és felfedezni az ő szemléletmódját;

3. a másik bevitelét saját világunkba – annak lehetővé tételét, hogy a másik szemlélete a miénk mellé kerülhessen;
4. ezt az eljárást többször kell megismételni.

A másokra való hangolódás Volfnál, jól látszik, nem nélkülözi azoknak a kulturális mintáknak (viselkedési és kommunikatív megnyilvánulási normáknak) a meglétét és ismeretét, melyekhez mi az interakció során igazodunk, s melyek számunkra a kommunikatív helyzetet megelőzően adottak. Ezeket a beállítódásokat, a helyzetek és események felismerésére vonatkozó mintákat a szocializációnk során elsajátított és megélt kommunikatív gyakorlat során tesszük a magunkévá. Ebből következik az is, hogy a szocializáció során szerzett minták különbözősége a nézetegyeztetési folyamatban problémaként jelentkezik, a helyzetek tisztázásában mindenképpen szükséges az egyetértés, a nézetegyeztetés feltételeként szolgáló kulturális alapok feltárása, azok különbségeinek belátása.

Margalit Cohen-Emerique (2003) elmélete jól mutatja ezt. Abból indul ki, hogy a szocializációnk során elsajátított mintáink referenciakeretként meghatározzák kommunikációnkat. Kulturális referenciakeretnek nevezi azoknak a szűrőknek az összességét, amelyek kulturális identitásunk és pszichológiai preferenciáink következményei: „Ez a pszichológiai torzításokkal, értékekkel, elvárásokkal megszínezett referenciakeret tulajdonképpen az az ablak, amin keresztül kontempláljuk a külső valóságot, és érintkezünk a szereplőivel. Nem csoda, hogy a külvilág mindenkinek egy kicsit más színben mutatkozik.” (Várszegi é. n.). A kölcsönös megértés legfőbb akadályaként ezek a szűrők tornyosulnak.

Cohen-Emerique vizsgálatát kultúraközi helyzetekre vonatkoztatja ugyan, azonban elméleti feltevései kiterjeszthetők bármely interszubjektív kapcsolatra, meglátásai jól hasznosíthatóak, amennyiben a különböző felkészültségű felek közti kommunikáció eredményessége érdekel minket. Az eredménytelen kommunikációt gyakran kísérik konfliktusok, elzárva az utat az együttműködés fenntartása elől. Cohen-Emerique a konfliktusok hátterének a felek közötti kulturális különbségeket tartja, kiemelve a másik nézetei, értékei elfogadásának nehézségét vagy (időszakos) lehetetlenségét. Elemzésének középpontjába így kerül az interakciós alapfelkészültség vizsgálata.

Azaz az interakciót a két fél szemléletében a jelentéstulajdonítások eredményeképpen létrejött kölcsönös változásnak tekintjük.

A dialogicitás gátjaként említi:

- Saját kulturális preferenciáink (magától értetődőnek tartott kulturális eljárásaink, normáink, értékeink, nézeteink) megakadályozzák a másik perspektívájából adódó preferenciák megértését, sok

esetben még észrevételét is. Ezért fontos a szocializációnk során elsajátított intuíciók tisztázása, az, hogy miféle felkészültség mentén igyekszünk értelmezni a másik felet.

- Ha ezek a szűrők megakadályozzák a másik megértését, akkor világos, hogy annak saját világa zárva marad, ami csakis a másik önfeltárulkozása révén érhető el számunkra. Maga a Cohen-Emerique által javasolt interkulturális kompetencia éppen az önfeltárás el- és befogadásához kínál szempontokat.

A másik megértésének kapuját mindig a saját világon keresztül átengedés jelenti. A megértés mindaddig nem jön létre, míg a másik önfeltárását a saját világom keretei között akarom tartani. Az ő perspektívájának megértése a saját világába való beengedést és az abban való részvételt előfeltételezi. Könnyen belátható mindez, ha csak arra gondolunk, miért is értik meg könnyebben egymást azok, akiknek hasonló a kulturális referenciakeretük, míg a tőlük eltérő referenciakeretűek idegennek, érthetetlennek tűnnek számunkra. Éppen ezért a kulturális kompetencia része ezen szűrők felismerése és az igény arra, hogy a bennük rejlő torzítások kiküszöbölésére tudatosan törekedjünk. A feladat tehát a saját világok érintkezése, összekapcsolhatósága feltételeinek megteremtése. A felkészülés azt jelenti, hogy belátjuk, ezek a kulturális referenciakeretből származó szűrők miként befolyásolják dialógusainkat.

A kulturális referenciakeret szűrőinek kioltására három lépést kínál, egyben a kultúrák közti kommunikáció alapjaiként is tételezi ezeket:

1. szakasz: A decentralizáció folyamata, melyen egyfajta önreflexiót ért. A szerző a magától értetődőségekre történő rákérdezés szerepére és fontosságára hívja fel a figyelmet. Ennek során a szituációra való folyamatos önreflexív figyelés segíthet tudatosítani a saját értékeinket, nézeteinket befolyásoló kulturális referenciakeretünket. Azoknak az úgynevezett érzékeny zónáknak a feltárását érti, melyek hiteinket, meggyőződéseinket szegélyezik, s melynek megkérdőjelezését legtöbbször személyes konfliktusként éljük át.

A magától értetődőnek tekintett kulturális referenciakeretünk másik általi megkérdőjelezése azonban mindig a szorongás, bizonytalanság, fenyegetettség, megoldhatatlan konfliktus érzésével jár együtt. Ez komoly frusztrációt jelent az interakciós kapcsolatban. Ezeknek a helyzeteknek a leggyakrabban emlegetett érzelmei: a zavarodottság, csalódottság, elutasítás, lázadás, szorongás. Alapvető emberi válasz erre, hogy minél előbb ki akarunk lépni belőle, meg akarjuk szüntetni a minket körülvevő frusztráló környezeti hatást. Ez eredményezi, hogy az ilyen kommunikációs helyzetek gyors lezárására törekszünk. Ezt mutatja, ha zavartan kihátrálunk. A kihátrálás ugyanakkor a kölcsönös megismeréshez vezető út sorompójává lesz.

Ám a dialogicitásnak ezzel szemben épp az a lényege, hogy ne csak bent maradjunk a kommunikációban, hanem nyitottá váljunk a másik megismerésére is. Annak megértésére, hogy a másik hogyan látja, értelmezi a dolgokat. Ha sikerül bent maradni a szituációban s nyitottságunkat megőrizni, elérjük a második szakaszt.

2. szakasz: *A másik referenciakeretének megismerése*, továbblépés a kezdeti elutasítástól. A kérdés, a bizonytalanság elismerése, a nem tudás felvállalása segítenek megismerni a másik kulturális referenciakeretének tartalmait. Ennek a szakasznak a domináló érzése a kíváncsiság, a kulturális érzékenység, a másik felé történő őszinte odafordulás, a tudás- és ismeretvágy.

3. szakasz: *Az egyezkedés (negotiation), a jelentések kölcsönös kialakítása*. Ez csakis a másik referenciakeretének ismeretében, a kölcsönös nézőpont megtalálásával jön létre. A felek alapértékeik és érdekeik figyelembevételével munkálkodnak a kölcsönös egyezés kidolgozásán. Kezdeti pozícióikat az érdekek mentén igyekeznek alakítani; a kommunikáció tartalmi és viszonszintjén is létrehozva a megfeleltetéseket. A feladat ugyanis a felek kulturális autonómiájának maximális védelme mellett egy konszenzusos – mindkét fél számára jó és elfogadható – álláspont kialakítása.

David Bohm (2004) ezzel az egyezkedő-érvelő diszkurzív felfogással állítja szembe a dialógus fogalmát. Azt mondja, a dialógus lényege nem lehet az érveléses egyezkedés. Amikor számos vélemény kerül felszínre, és mindenki erőteljesen képviseli a sajátját, miközben arra törekszik, hogy a másikat szét-, összetörje (*discussio*), meggyőzze, legyőzze őt – az nem dialógus (i. m., 14). Hisz a partnerek meggyőződésüket védelmezve, mindig saját nézőpontjuk igazságát kívánják alátámasztani a másikkal szemben, így nem jutnak el arra a pontra, mikor nem a másik legyőzése, hanem csak pusztá megértése a cél. A dialógus végeredménye nem lehet tehát valami cél, hisz amennyiben célra tartunk, akkor a válogatott és felhasznált eszközök kimenetre fókuszáltak, miközben Bohm szerint a dialógus lényege az álláspontok, nézetek, vélemények felszínre hozása, és nem az ítéletek megfogalmazása, pró és kontra döntések meghozása. A dialógust éppen ezért a beszédfolyam fenntartásaként, az áramlásban való együtt levésként határozza meg. A dialógus az ő elméletében nem más, mint jelentésáram, melyből új megértés, értelem születik, ami annak előtte nem volt jelen. Ez a közösen osztott jelentés az, ami összeköti a dialógusban részt vevőket. A dialógus tehát közös részvétel abban a játékban, amelyben nem a másik ellen játszunk, hanem a másikkal (uo.).

Erre a koncepcióra alapozza sajátos dialóguscsoportjait. A szó etimológiáját nem két fő között zajló interakcióra vezeti vissza, ahogy álta-

lában a *di-* előtagról gondolkodnak, hanem annak 'valamin keresztül' jelentéséből indul ki. Így a dialógus lényege a „szavakon keresztüliség”, az „igén át” elért felismerés. Ezért mondja, hogy az igazi dialógus 30–40 fő részvételével valósul meg a legteljesebben, hiszen ennyi embernél már a társadalom egésze – a maga különböző nézeteivel, nézőpontjaival együtt – reprezentálódik. Ezek az emberek ugyanis képesek megjelelni azokat a kulturális különbségeket, véleményeket, melyek nézőpontok sokaságát eredményezik. A dialógus során ezeket a sokszor ki nem mondott, csak sztereotípiákban, ítéletekben feltörő véleményeinket mondjuk ki. A véleményt egy feltételezésként határozza meg, mely „mélyről fakad”, s melyet „erős érzelmi indíttatással védelmezünk”, identitásunk részét képezi, azonosulunk vele, személyes érdekeink kapcsolatban vannak vele, ezért minden más, nekifeszülő véleményt úgy élünk meg, mintha veszélyeztetné a sajátunk létjogosultságát, ezért védjük olyan erősen. Véleményünk pedig „nem más, mint elmúlt gondolatok eredménye: eddigi élményeink összessége, minden, amit olvastunk, hallottunk, tanultunk” (i. m., 16), ugyanakkor ezeket nagyon gyakran mint „igazságokat” éljük meg. Mivel „az embereknek eltérő a háttere és így más-más feltételezésük, véleményük van (...) a dialóguscsoportban valószínűleg olyan vélemény jelenik meg, amellyel még nem találkoztak, nem került felszínre” – a dialógus célja ezen tacit tartalmak felszínre hozása.

A dialógus résztvevői ugyanakkor nem ítélik meg és el ezeket a felszínre kerülő véleményeket, mert nem ez a dialógus valódi célja, hanem pusztán a felszínre hozás („kihelyezésük”). A résztvevők ugyanis épp ezáltal találkozhatnak különféle véleményekkel és a belőlük fakadó nézőpontokkal – ez a sokszempontúság munkálja ki bennük az elfogadást.

Szembeállítva a diskurzussal, ha megrekednek abban, hogy mind-egyikük külön-külön más-más oldalát látja az igazságnak, s a másikat nem, akkor nem lesznek képesek kicserélni a gondolataikat. Bohm meglátása szerint számos nemzetközi vagy vallásközi tárgyalás éppen ezért nem lesz eredményes. Valójában nem jön létre dialógus, hisz a felek nem képesek eltávolodni saját véleményüktől, hogy azt pusztán csak „kihelyezzék”, és ne megvédjék. Hiszen az igazi dialógusban minden vélemény szabadon megnyilvánulhat a döntés kényszere nélkül. A megosztott vélemények közösséget kovácsolnak az eltérő állásponton, véleményen lévő tagokból.

Saját álláspontunk zárójelezése az igazi nyitottság ahhoz, hogy a másik nézőpontja, véleménye elérjen hozzánk. A feleknek ekkor ugyanis nem az a célja, hogy analizálják egymást, érveljenek igazságuk mellett, s nem is az, hogy megnyerjenek egy vitát vagy véleményt cseréljenek, hanem

annak megértése, hogy a jelentések sokfélesége milyen lehetőséget hordoz számukra. A lehetőség megtalálása és a dialógus fenntartása Bohm, valamint Pearce és Cronen számára is úgy jelenik meg, mint művészet. A felek részesévé válnak egy közös tartalomnak, amit együtt alakítanak ki, közösen munkálkodnak rajta. Ezt nevezi Bohm participatív tudatoságnak (felismert részvételnek). Amikor az egész csoport jelentésmezője elérhető számunkra, abban osztozunk.

Hogyan hoz létre a dialógus közösséget?

Hermann Stenger (1974) a participáció kifejezést az emberi kapcsolatok jellemzésére szolgáló fogalomként vezeti be. Magát a kifejezést leginkább a közös dolgokból való részesedés, az egygyé válás, az együtt levés vágyának kifejezésére használja. A kommunikáció participatív felfogása a közösségben való részesedésben ragadhatja meg az ember alapvető törekvéseinek tárgyát. A participációra való igény és vágy minden embert jellemez. Amikor e fogalmat a dialóguskutatás tárgyává tesszük, azokat a módokat keressük, ahogy ma különböző egyének és csoportok esetében ez a részesedés megvalósul. Participáció alatt egy folyamatot értünk, amelynek során emberek és emberi viszonyokat meghatározó tudások transzparensnek lesznek, azaz egymás számára áttetszővé (nyilvánossá, megnyílttá) válnak. Az áttetszőség lényege, hogy „magatartásunkat egyre inkább személyes találkozásformákká alakítjuk, vagyis elsősorban már nem álarcok és szerepek állnak egymással szemben, hanem emberek páratlan megnevezettségükben” (i. m., 220). A megosztás fő kommunikatív módja a dialógus. A dialógus az a participatív nyilvánosság, melyet a közös és kölcsönös tudás, a megosztott és osztott véleményekből való részesedés hoz létre. Horányi Özséb (2007) elméletében a participációt teszi meg a kommunikáció alapjának, ennek segítségével válik az egyén a közösség tagjává bizonyos közösen osztott jelentések birtoklása révén.

Irodalom

- Aczél Petra 2009: *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány*. Kalligram, Pozsony.
- Altman, Dalmas A. – Taylor, Irwin 1987: Communication in Interpersonal Relationships: Social Penetration Processes. In Roloff, Michael E. – Miller, Gerald (szerk.): *Interpersonal Processes, New Directions in Communication Research*. Newbury Park (CA), Sage.

- Bahtyin, Mihail 1986: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások* (ford. Könczöl Csaba). Budapest, Gondolat.
- Barnett, Pearce 2005: The Coordinated Management of Meaning (CMM). In Gudykunst, William B.: *Theorizing About Intercultural Communication*. Thousand Oaks (CA), Sage. 35–54.
- Berne, Eric 1984: *Emberi játszmák* (ford. Hankiss Ágnes). Budapest, Gondolat.
- Bohm, David 2004: *On Dialogue*. New York, Routledge. (Magyarul: *A dialógusról*. Budapest, 2011. SOL Intézet.)
- Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent 2008: A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62., 2008. szeptember, 39–57.
- Buber, Martin 1965: *Between Man and Man*. New York, Macmillan.
- Buber, Martin 1991: *Én és Te* (ford. Bíró Dániel). Budapest, Európa.
- Buda Béla 2006: *Empátia – a beleélés lélektana*. Budapest, Urbis.
- Cohen-Emerique, Margalit 2003: La médiation interculturelle, les médiateurs et leur formation. In Remotti, Francesco (szerk.): *Corpi, individuali e contesti interculturali*. Torinó, L'Harmattan Italia Connessioni. 58–87.
- Cohen-Emerique, Margalit – Hohl, Jeanine 1999: Quand l'alterité menace l'identité professionnelle. *Agenda Interculturel*, 177., 1999. október, 4–11.
- Connelly, F. Michael–Clandinin, D. Jean 1990: A narratív vizsgálódás. http://terd.unideb.hu/doc/modszertan/A_narrativ_vizsgalodas.pdf, utolsó letöltés: 2010. május 28.
- Cronen, Vernon E. 1991: Coordinated Management of Meaning Theory and Postenlightenment Ethics. In Greenberg, Karen Joy (szerk.): *Conversation on Communications Ethics*. Norwood (NJ), Ablex.
- Cronen, Vernon E. 1994: Coordinated Management of Meaning: Practical Theory for the Complexities and Contradictions of Everyday Life. Siegfried, Jurg (szerk.): *The Status of common sense in psychology*. Norwood (NJ), Ablex. 183–207.
- Ferenczi Andrea 2012: Az igazság kérdése az interperszonális konfliktusokban. In Bajnok Andrea et al. (szerk.): *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók – Horányi Özséb 70. születésnapjára*. Budapest, Typotex. 316–323.
- Gadamer, Hans-Georg é. n.: Szöveg és interpretáció (ford. Hévízi Ottó). In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi.
- Gadamer, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja* (ford. Bonyhai Gábor). Budapest, Gondolat.
- Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (vál. Niedermüller Péter, ford. Andor Eszter et al.). Budapest, Századvég.
- Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M. 1983: Narratives of the self. In Sarbin, Theodore R. – Scheibe, Karl E. (szerk.): *Studies in social identity*. New York, Praeger. 254–273.
- Griffin, Em 2001: *Bevezetés a kommunikációelméletbe* (ford. Szigeti L. László). Budapest, Harmat.
- Habermas, Jürgen 2001: *A kommunikatív etika* (ford. Felkai Gábor). Budapest, Új Mandátum.
- Horányi Özséb (szerk.) 2007: *A kommunikáció mint participáció*. Typotex, Budapest.
- Kreiner, Armin 2007: Párbeszéd és igazság viszonya az egyházban (ford. Vik János). In Korpics Márta – Szilczl Dóra (szerk.): *Szakraális kommunikáció*. Budapest, Typotex. 143–157.

- Mead, Georg Herbert 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom* (ford. Félix Pál). Budapest, Gondolat.
- Pearce, Barnett W. 1989: *Communication and the Human Condition*. Carbondale (IL), Southern Illinois University Press.
- Scholz, Erin 1998: *Martin Buber – Dialogue*. http://www.colorado.edu/communication/meta-discourses/Papers/App_Papers/Scholz.htm, utolsó letöltés: 2013. január 10.
- Simmel, Georg: 1994: Bridge and Door. *Theory, Culture & Society*, 11., 1994/1., 5–10.
- Stenger, Hermann 1974: Az elfelejtett dimenzió – az emberi kapcsolatok empirikus teológiája felé. *Mérleg*, 10., 1974/3., 217–234.
- Várszegi Vera é. n.: Az interkulturális kompetencia. Artemisszió Alapítvány. <http://alexoft.hu/kompetencia/kompetencia4.php>, utolsó letöltés: 2012. augusztus 23.
- Volf, Miroslav 2001: *Ölelés és kirekesztés* (ford. Pásztor Péter). Budapest, Harmat.

Domschitz Mátyás

Kommunikatív tőke^{*}

tárgyakat, szimbolikus felkészültségeket és értelmi, érték-cél szerkezeteket konstruálunk. E három összetevő – problémamegoldó felkészültség – az emberek tőkéje. Ezek különböző kombinációi a tőkét többféleképpen határozzák meg, s alkalmasak a valóságos társadalmi „világok” leírására. Más élet egyszerű tárgyakkal, kis tudással betanított munkán, mint sok kultúrával alkotómunkán dolgozni. A tőke kombinációi meghatározzák egy-egy szervezet vagy társadalom jellemző szerkezetét. A tőkekombinációs modellel gazdaságfejlődési szakaszok is elkülöníthetők.

E felkészültségek valahol az emberekben vannak, ők a hordozói. De minden egyes ember felől nézve főleg máshol vannak, hiszen egy ember nem tudhat mindent. Ezért mindenki számára gondot okoz a másnál lévő felkészültséghez való hozzáférés. A különböző felkészültségek jellemzői megszabják, hogy mi módon lehet részesedni belőlük. Máshogy férünk hozzá egy tárgyban rejlő felkészültséghez, például a biciklihez, de a kerekezéshez is, másképp egy mondatban rejlőhöz, s megint máshogy az erkölcsi normákhoz és a szépséghez. Társadalom- és fejlesztéspolitikai kérdés, hogy hogyan szervezzük meg az e problémamegoldó felkészültségekhez való hozzáférést, a társadalmi kommunikációt.

^{*} A kommunikatív tőke modelljét és az itt bemutatott tőkekombinációs típusokat részletesen bemutatom az *El vagyunk havazva. Hogyan birkóznak szervezetek a bizonytalansággal a tudásmunka korában?* című könyvemben. (Typotex, Budapest, 2013)

Tőkekombinációk

Tőke

A tőke problémamegoldó felkészültség¹

Az emberek szükségleteik kielégítéséhez tárgyakat, szimbolikus felkészültséget (konyhanyelven tudást), és értelmi szerkezeteket használnak. Mindegyik másfajta szükségletet elégít ki – másfajta problémát old meg. A tárgyakkal fizikai-természeti, a szimbolikus felkészültséggel reprezentációs-kommunikációs, az értelmi szerkezetekkel értékelési-döntési problémákat oldunk meg. E felkészültségeket az ember konstruálja.

„Valahol Afrikában, körülbelül 200 000 évvel ezelőtt a *Homo* egy populációja új úton indult el az evolúcióban. (...) Ezen új faj egyedei számtalan új testi jellegzetességgel rendelkeztek, így például nagyobb agyuk volt, de a legmegdöbbentőbbek mégis új kognitív képességeik és az általuk létrehozott alkotások:

- különféle céloknak megfelelően számtalan új köeszközt készítettek, a faj minden populációja külön, csak rá jellemző eszközhasználati »ipart« alakított ki – ennek végeredményeként egyes populációk olyan dolgokat hoztak létre, mint a számítógépesített gyártási folyamatok;
- a kommunikáció és a társadalmi élet megszervezése céljából nyelvi, sőt művészi szimbólumokat kezdtek használni kőfaragványok és barlangrajzok formájában – ennek végeredményeként egyes populációk olyan dolgokat fejlesztettek ki, mint az írott nyelv, a pénz, a matematikai jelrendszerek és a művészet;
- új társadalmi szokásokat és szerkezeteket alakítottak ki, a halottak szertartásos eltemetésétől kezdve a növények és állatok házi-asításáig – ennek végeredményeként egyes populációk olyan dolgokat alkottak meg, mint a tételes vallások, kormányzati, oktatási és kereskedelmi intézmények.” (Tomasello 2002, 10-11 o.)

Ezek a kommunikáció participációs elmélete nyelvén problémamegoldó felkészültségek, az emberek vagyonához, tőkéjéhez sorolhatók. A tőkét a szokásosnál tágabb értelemben használom, mert *minden*

¹ Erről írtam a Társadalmi tőke a kommunikáció participációs modelljében címmel (Domschitz 2012).

problémamegoldó felkészültséget ide sorolok. A tőke klasszikus fogalmát folyamatosan ki kell egészíteni, például „humán”, „információs”, „tudás”, „kulturális”, „társadalmi” jelzőkkel. Ugyanis a szerepük nő.

Tárgyi eszközök

Itt a felkészültség fizikai kialakításán van a hangsúly. A tárgyakkal fizikai-természeti problémákat oldunk meg. (Létezik két másik összetevő: e problémákat fel kell ismerni, e felismeréseket meg kell osztani másokkal, ezek valakinek a problémái, valakiknek az értékes céljait elérő eszközök.) A kalapáccsal szöveget verhetünk a falba (s a kalapácsot, szöveget, falat fel kell ismerni, s a szögbeverésnek értelme, értéke s célja van, a szög a falban valaminek az eszköze).

A tárgyakhoz tartozik az emberek fizikai cselekvése is. Az emberek tudnak eszközök lenni. A kalapács csak a kalapáló emberrel az, ami. S a kézre úgy is tekinthetünk, mint egy kifinomult eszközre. Kihagyhatatlan, a legbonyolultabb gépi rendszer végén is található egy kapcsoló, s valamikor kezek rakták össze. A történelem elején nincs más eszköz. S a tárgyak működtetéséhez a kezeket is ki kellett alakítani. A „előállítás”, a tárgyakkal együtt, evolúciós és egyedfejlődési folyamat.

Szimbolikus felkészültség

A szimbolikus felkészültséggel közös reprezentációs problémákat oldunk meg. Reprezentációinkat, ezen keresztül cselekvéseinket hangolhatjuk vele össze. *Feladnád, szívem, a szöveget!* – mondom a páromnak a létráról. E mondat megértéséhez

- a jelen lévő sok tárgy közül a mondat hatására mindkettőnk figyelmét *a szögre kell irányítani*,² a szimbolikussal „láttatunk”;
- és „szívem” sokféle cselekvési lehetőségei közül el kell tudnunk képzelni, hogy odaadja;
- a beszélő sokféle szándéka közül el kell tudni képzelni a szög *elkérésének* szándékát;
- s hogy megértsék egymást, azaz reprezentációikat összehangolják, mindkettjüknek el kell képzelniük, hogy *a másik*

² A közös megértésről részletesebben: Domschitz 2012.

*mindezeket el tudja képzelni.*³ (Itt is megjelenik két másik összetevő, a szimbolikust hordoznia kell a fizikai természeti folyamatnak, ez esetben hangrezgésnek; s itt van az ágensek szándéka, a szimbolikus valakinek az értékes reprezentációs-kommunikációs célját elérő eszköze, ezért el kell képzelni egy értékelő dimenziót.)

Értelmi rangsor. „Mi a jobb?” típusú konnotatív-értékelő rendszer

Ez az emberek döntéstámogató rendszere. Arról való felkészültség, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a dolgok, a felkészültségek. E felkészültség konstruál egy érték-cél-eszköz hierarchikus viszonyt. Ebben a dimenzióban elrendezzük, hogy melyik az értékesebb, melyik a helyes, s melyik nem. E rendszerrel szabályozzák az emberek felkészültségeik és cselekvéseik rendjét. Az előbbi szövegkérős példában benne volt az is, hogy adott társas helyzetben illik-e ilyet kérni, illetve megtagadni.

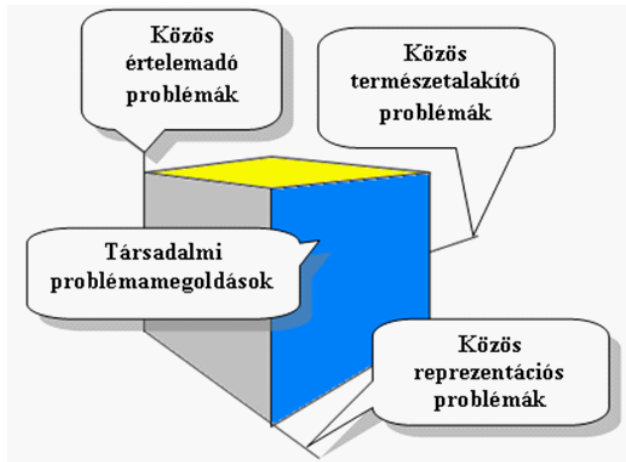
Mi az értelme? Mi célból? E kérdéseket joggal feltehetjük minden emberi cselekvésnél, s az emberi cselekvés is három összetevős. Patologikusnak éreznénk, ha valaki csak oksági magyarázatot adna a cselekvésére, de akkor is, ha nem számolna az oksággal. (Itt is létezik két másik összetevő: az értelmi rendszert kommunikálni kell ahhoz, hogy alkalmas legyen a közös szabályozásra, ezért szükség van a szimbolikusra s a fizikai természeti közvetítő háttérre.)

A tőke összetett emberi felkészültség

Összetett

Az előző zárójeles utalásokkal már láttuk, hogy *minden* problémamegoldó felkészültségnek van tárgyi (természeti), tudás és értelmi összetevője. Minden tárgyhoz kell tudás, s minden tárgynak értelme van, értékkel és céllal áll eszköz viszonyban. Minden szimbolikusnak van anyagi hordozója és használatának értelme. Minden konnotatív rangsort reprezentálni kell, s ehhez is kell anyagi (természeti) hordozó. Az emberi problémamegoldó felkészültség (a fizikai mellett) háromdimenziós.

³ Tomasello szerint éppen ez a képességünk különböztet meg minket alapvetően főemlős társainktól. Szerinte ez a képesség a döntő abban, hogy biológiai evolúciónk mellé belépett a kulturális evolúció (Tomasello 2002).

Emberi

Az ember részben benne van e rendszerben, s részben a környezetét alkotja. Benne van, mert testét használja eszközként, jelként, reprezentáló apparátusként. Érzelmi, motivációs érték- és célképző rendszerével átéli s alkotja e rendszer értelmi összetevőjét. Ezek együtt az emberiség felkészültségének éppen aktuális eleven részét alkotják. Ez egy több százezer (millió?) éve áramló eleven felkészültség folyam. Meglévő három összetevős tudásunkkal új és új helyzetekben új és új problémákat találunk. Valahogy megoldjuk őket. E megoldások élethelyzetünk és tapasztalataink részévé válnak, s ezek folyama létrehozza életünk pályáját. De e felkészültségek attól, hogy megosztjuk s kölcsönösen reprezentálva alkalmazzuk őket, túlélnek minket, így az egyes ember szempontjából objektivitást hordoznak.

Mivel e közös reprezentációk helye az emberi elme, ezért az ember környezete is helye e felkészültségrendszernek, mert az ember mint fizikai, biológiai, pszichés lény elszakíthatatlanul beletartozik természeti feltételrendszerébe. A tárgyakat használó kéz, a szavakat formáló száj és az azt értő elme, az értékeket *érező és átélő* személy a fizikai, biológiai, természeti rendszernek *is* a része. Ez a felkészültségrendszer használja az emberi idegrendszert, e felkészültségek jelentősebb része az emberi neuronhálóok kapcsolataiban tenyészik, s annyi lehet, amennyit ez a véges kapacitás elbír hordozni. A kevésbé jelentős rész van a tárgyakban, kevésbé jelentős, mert a tárgyak nem működnek *célszerűen* célokat képző emberek nélkül, e nélkül nem is eszközök – nincs meg ugyanis az, aminek az eszközei lennének. Látszólag itt most összemostam a társadalmi, a pszichés és a biológiai szférát. A tanulmány későbbi részében még lesz erről szó.

Tőkekombinációk – termelési típusok

A tőkeösszetevők különböző arányú ötvözetei segítségével különböző tőkeprototípusokat írhatunk le. Mindegyik összetevőből lehet több és kevesebb, így:

- Tárgyakban szegény és gazdag, ez utóbbiról „anyagi gazdagságként” beszélünk. A felsorolásban így jelölöm: „t” jelentése „kevés tárgyi tőke”, „T” jelentése „sok tárgyi tőke”.
- Szimbolikusban szegény és gazdag, ez utóbbi a „tudásintenzív” gazdaság és társadalom. A felsorolásban (az információ szóra utalva) így jelölöm: „i” jelentése „szimbolikusán tárolt felkészültségben szegény”, „I” jelentése „információban, szimbolikusán tárolt felkészültségben gazdag”.
- Értelemben szegény vagy gazdag, munka és élet. Az érték–cél-eszköz hierarchiában megkülönböztetünk értékteli (autotelikus) cselekedeteket, valamint instrumentalizált (eszközjellegű) cselekedeteket és életviszonyokat. Ez utóbbit társadalomkritikai hagyományokon alapulva elidegenedett viszonyoknak nevezem. Így e páros „értékteli–értelmes” és „elidegenedett” párt alkot. A felsorolásban így jelölöm „é” jelentése „értelemvesztett, elidegenedett”, „É” jelentése „értelemmel teli humán”.

A $2 \times 2 \times 2$ pár nyolcféle tőkekombinációs típust ad ki. E tőkeösszetevő típusok történeti-logikai sorba rendezhetők. Így előbb van tárgyakban szegény, mint gazdag állapot, előbb van szimbolikusban szegény, mint gazdag állapot stb. Tendencia, hogy nő az immateriális összetevők aránya az emberiség életében.

Az „értelmetlent” s az elidegenedett, instrumentalizált létet nem lehet logikailag előbbre tenni az értelmesnél. Mert az instrumentumot logikailag megelőzi az, aminek az eszköze. Hogy értelmetlenként lehessen valamit átélni, kell egy viszonyítási alap, amihez képest értelemben szegényebb az, amit átélünk. Van egy empirikusan is leírható tendencia, általában valamilyen közösségi létet élünk meg értelmes, boldog életnek, s ehhez az ideálképhez viszonyítva mondjuk valamire, hogy értelmesebb vagy értelmetlenebb. Az értelmes életképzések közösségre mutatnak. Például Victor Turner szerint az emberi társadalom kettős természetű, a lelkünk mélyén közösségi, *communitasszerű*, egyenlő, szolidáris viszonyokban, átélhető unióban szeretnénk létezni, de a mindennapi megélhetés miatt elválasztó munkamegosztási struktúrában vagyunk kénytelenek dolgozni (Turner 1997). A Tanácsadók

a Fenntartható Fejlődésért egyesülettel végzett korábbi kutatásban hasonlót találtunk arra a kérdésre, hogy milyen lenne az a világ, amelyben az unokánk boldog lenne, s az interjúalanyok egy közösségibb, egyenlőbb, szolidárisabb világot képzeltek el (Domschitz 2008). Erről is beszél a pozitív pszichológiai áramlat és a logoterápia.⁴ Ezért a sor elejére a közösségit tesszük. S ez adja az eredeti, magától értetődő, édeni, reflektálatlan értelmes viszonyokat, amelyre majd csak akkor lehet reflektálni, amikor megsérül. Ám azt, hogy mit tartunk értelmesnek, mindegyik világ máshogy képzei el, ezért nem az eredeti *ősi* közösség a mindenkori „értelmes” világ, de azt, hogy *közösségi*, antropológiai megfontolásokból mondhatjuk.

E típusok a munka egy-egy világát írják le, s az a valószínű, hogy valaki egy vagy két „világban” éli le az életét. A prototípusokban élő embereknek a típusra jellemző életpályáik vannak, s ezek típusos karakterekbe, habitusokba szerveződnek. A típusalkotásban élünk a prototípus-alkotás módszerével, s a kategória valamilyen jellemző „átlagos” típusát mutatjuk meg, ám e kategóriáknak nincs merev határa. Beléjük sűrítjük a legjellemzőbb (leggyakoribb) tulajdonságokat, s elfogadjuk, hogy néha néhány jelenség kilóg a sorból.

A prototípus-szerveződés néhány elve Rosch (2004) után:

- az átlag elve, miszerint a kategóriát jellemző megjelenésben a legjobb átlagos példát vesszük a kategória „legjobb” képviselőjének;
- a korreláció elve szerint az együtt járó tulajdonságokból alkotjuk meg a „legjobb” képviselőt, ha például csőre van, repül és tollas, akkor madár (bár a kacsacsőrű emlősről tudjuk, hogy kilóg a sorból);
- a speciális érdeklődést kiváltó tulajdonság jobban eleme a prototípusnak (például a kígyónak mérges a harapása, miközben van közöttük sok nem mérges);
- a típust reprezentáló alak kiválasztásában a jól megjegyezhető tulajdonságok dominálnak (csíkos szőrű patás, sörényes, ormányos);
- a szemben álló halmazban lévő kategóriák minél jobban különbözzenek egymástól (például a halak vízben, az emlősök szárazföldön élnek, ám ez a delfinekre már nem igaz).

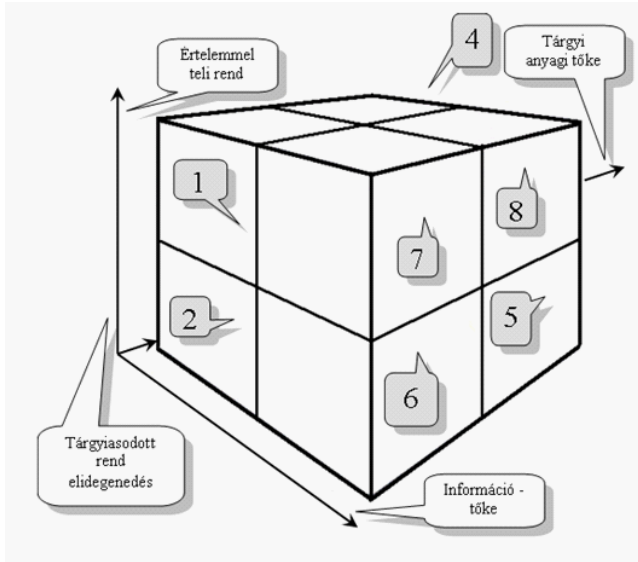
A prototípus akkor is érvényes, ha a valóság egy kontinuum mentén változik, például a színek esetén. A tudáskombinációk modellje ilyen folytonos valóságot ír le a prototípus eszközeivel. A típusok abban különböznek egymástól, hogy bennük melyik termelési tényező a dominán-

⁴ Viktor Frankl (1996), Sonja Lyubomirsky (2008), Martin Seligman (2008) és a kritikai hagyományból Erich Fromm (1994). A társadalomkritika egyik fontos kérdése, hogy milyen alapról bírálja az éppen fennálló társadalmat.

san használt elem. Lehet, hogy inkább tárgyak alkotásával, vásárlásával, kifejlesztésével oldunk meg problémát (tárgyi-anyagi tőkenövelés), vagy a tárgyak tőkéletésítésével, a tudás, a szervezettség növelésével (információnövelés, technikai fejlesztés), vagy a munkaértelem telibbé tételével (elidegenítés vagy elidegenedés csökkentése).

Az így kapott nyolcféle tőkekombinációra alapuló prototípus és a típust kifejező törekvés a következő:

1. Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény, értelemmel teli humán: $t-\acute{E}-i$.
„Élj közösségben, hagyományban, harmóniában a világgal!”
2. Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény, elidegenedett: $t-\acute{e}-i$.
„Szervezd meg az embergépet!” A növekedés forrása a több test, kéz az embergépbe.
3. Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény, elidegenedett: $T-\acute{e}-i$.
„Gyapardodj (tárgyi-anyagi tőkében)!” A növekedés forrása a több kéz és gép.
4. Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény, humán: $T-\acute{E}-i$.
„Döntsd a tőkét (s igazságosan oszd szét)!” A növekedés forrása a több kéz és gép.
5. Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információgazdag, elidegenedett: $T-\acute{e}-I$.

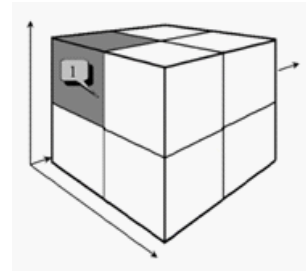
Technokrácia. „Fejleszd a technikát – »okosítsd« a tárgyi-anyagi tőkét!” A növekedés forrása a több „okosság” a technikai rendszerekben.

6. Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információgazdag, elidegenedett: *t-é-I.*
„Tanulj, képezz, s kösd össze a szakosodott tudásokat!” A növekedés forrása a több információ.
7. Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információgazdag, humán innováció: *t-É-I.*
„Alkoss és művelődj!” A növekedés forrása a több tudás.
8. Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információgazdag, humán innováció. *T-É-I.*
„A bolygó tudatos részeként műveld a bolygót!” A növekedés átértelmeződik.

Élj a közösségben!

Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény, értelemmel teli humán kombináció: *t-É-i.* *„Élj közösségben, hagyományban, harmóniában a világgal!”*

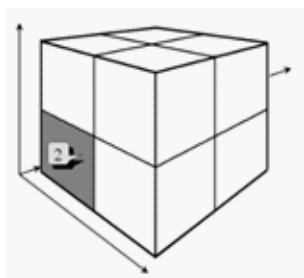
Értelemmel teli közösségi *életvilág*. A tárgyak s megszerzésük természetes részei az életnek, s nem dominálnak a többi tényező fölött. A tudás a közösségi életvilágban van, átadása egyszerű, része az életközösségnek. S hogy mi az értelmes élet, fel sem merül, magától értetődik, benne van az életvilágban. A mai ember számára, aki nem így szerzi tudásának jelentős részét, az anyanyelv családi megtanulása ilyen, „csak úgy megtanuljuk” azzal, hogy a család nyelvi közösségében élünk. Tipikus példája lehetne egy mai család, de a szülők már ettől a természetes életterületüktől fizikailag s időben elválasztva szerzik be anyagi eszközeiket, s gyerekeik tanulása is térben és időben elválasztva máshol történik. Élettevékenységük jelentős része már ettől elidegenedett. Ahol ez tipikus, a képzeletünkben megszépített ősi közösségek világa. Kevés a tárgyi-anyagi tőke, a szimbolikus tudás, és ha egyszer belenőtt az ember az emberi, társas, értelmi viszonyokba, az a személyisége részévé vált. S élettevékenysége nem vált ettől idegen célok eszközévé. Erről az állapotról keveset tudunk, de sok humánétológiai és evolúciós-lélektani kutatás arról számol be, hogy e múlt emlékeit saját öröklött tulajdonságainkban hordozzuk.

Ilyen lehet egy közösségi módon működő társadalmi szervezet életvilága. Azzal a szűkítéssel, hogy e szervezetre is vonatkozik egy sor jogi, számviteli, adózási törvény, aminek „értelme” nem a közösség életében van, hanem egy tágabb rendszerben. Egy társadalmi szervezet vagy társas vállalkozás is elindulhat közösségi módon. Vagy ilyen egy közösségi módon működő kollektíva. Ezek a mai világban közösségi szigetek.

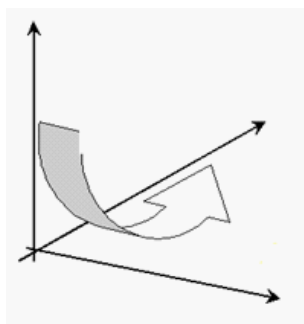
„Szervezd meg az embergépet!”⁵

Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információban szegény, elidegenedett kombináció: *t-é-i*. Tipikus szereplők az úr és a szolga.

Ez egy olyan emberi rendszer, amiben az emberek valamilyen tőlük idegen vagy távoli célok érdekében cselekednek. A lét eszköze valami másnak. Néha az emberek tudhatják, hogy saját távolabbi céljuk érdekében cselekszenek, s e saját célok adnak értelmet tevékenységeiknek.

E tevékenység ideje értelemhiányosabb annál az élettevékenységnél, aminek érdekében teszik. Például munkát vállalnak pusztán pénzkeresés céljából, s ha ebben nem találnak értelmet, tevékenységük értelme e munkán kívül van, a családi megélhetésben, e munkájuk eszközjellegű más célokhoz képest.

Ez az elidegenedett munka ma is tipikus, s ilyen pár ezer éve. Ilyennek gondoljuk a rabszolga életét. Az első természetes közösségeket elhagyó *termelési* innováció dehumanizációs átalakulás is volt. Valamilyen hatalom kényszerének engedve emberek idegen (vagy távolabbi) erők céljait szolgálják. Ez az „idegen” lehet, hogy nem lenne idegen, ha megértenénk az értelmét. Például mindenki jobban él, ha elvégezzük az öntözéses gazdálkodás műszaki feladatait, de lehet, hogy e „mindenki” már nagyobb közösség annál, hogy átélhessük mint sajátunkat.

A fejlődés forrása: sok ember eszközjellegű munkája, kevés tőkével és kevés tudással. A fő munkaeszköz a kéz. A testek gépezetének ered-

A fejlődés forrása: sok ember eszközjellegű munkája, kevés tőkével és kevés tudással. A fő munkaeszköz a kéz. A testek gépezetének ered-

⁵ Az ötletet Lewis Mumford *A gép mítosza* című könyvéből (1986r), „Az óriásgép tervezete” című részből vettem.

ménye más emberekbe, anyagi-tárgyi tőkébe és szimbolikus formában hordozott felkészültségekbe áramlik. Ez a modell megfelel az ősi ókori civilizációk termelésének. A világ differenciálódott az „értelmesebb” és kevésbé „értelmes” életet élők és életlehetőségek tekintetében, az elidegenedettek „világa” együtt él a kevésbé elidegenedett életet élők közösségével, a társadalom tagolódik.

A közösségként induló és tőkét, tapasztalatot még nem szerző társadalmi szervezetnek, társas vállalkozásnak is ki kell alakítania a maga „embergép” rendszerét. Létre kell hoznia a célokhoz vezető hierarchikus szervezetet, a célelérő „gépezetet”. Az a tapasztalat, hogy a civil közösségek gyakran ellenállnak ennek, ami megakadályozza a további fejlődésüket.

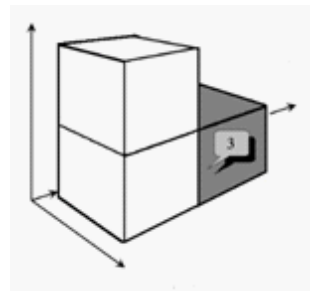
„Gyarapodj (tárgyi-anyagi tőkében)!”

Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információ-szegény, elidegenedett innováció: *T-é-i*.

A tipikus szereplő a klasszikus tőkés vállalkozó és munkás.

Anyagi-tárgyi gyarapodási célú munka. Ilyennek gondoljuk a klasszikus kapitalizmus tőkefelhalmozó korszakát. Az eredeti anyagi-tárgyi tőkefelhalmozásban jelentős szerepe volt a protestáns hagyománynak. A termelés és az anyagi gyarapodás motívumai mögött vallásos értékeket, vallásos értelmi szerkezeteket, a termeléshez s az evilági élethez képest *transzcendens, magasabb rendű célokat* találunk. S a tőkefelhalmozók önmaguk evilági „elidegenedése” e vallásos értékrend fényében volt „értelmes élet”, az anyagi gyarapodás ennek az értelmes életnek a jele, kifejeződése. A helyes (értsd: Istennek tetsző) élet a dolgos, szorgalmas, gyarapodó élet (Weber 1982). Az ábrán a 3. számmal jelzett termelés felett az alkotók vallásos meggyőződése okán meg lehetne jeleníteni egy transzcendens 4. világot, amely az evilági szerénység és szorgalmas elidegenedett munka értelmét mutatná be a transzcendens célok érdekében. Nem mondható el e transzcendensre mutató értelemmel teliség e tőkések bérmunkásai esetében, ők már más – számukra idegen – emberek idegen céljaiért dolgoznak. A világ tovább differenciálódik, vannak elidegenedésmentes közösségek, gyakori az embergép, és szaporodnak a gépek, tárgyak.

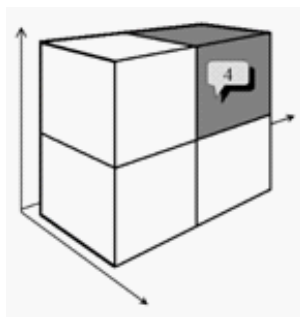
A gyarapodás fő forrása az elidegenedett munka eredményének visszaforgatása a munka anyagi-tárgyi feltételrendszerébe, s a munkaerő

átáramlása a kisebb tárgyi rendezettségű mezőgazdaságból a tárgyi tőkében dúsabb iparba. A korai kapitalizmust a magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, elidegenedett, viszonylag információszegény termelés társadalmának nevezhetjük. A fő folyamat: sok ember egyszerű munkája, gyarapodó tőkével, növekvő rendezettséggel – anyagi-tárgyi tőkét termel, s nő az ipari népesség és a benne információt termelők aránya.

„Dönts a tőkét (s igazságosan oszd szét)!”

Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információszegény humán innováció: T-É-i. Az innovátor prototípusa az ideológus.

Ez egy olyan termeléshez viszonyuló észjárás, amelynél a termelésben dolgozók egyszerű munkával gyarapítják az anyagi javakat, s ennek eredményeit a dolgozók szükségleteinek kielégítésére, fejlődésére s a munka megújítására fordítják. A fejlődés azonban nem művelődést jelent, hanem anyagi gyarapodást. „Akkor

élünk jobban, ha többet fogyasztunk.” Egyszerű, elidegenedett munkával termelt javak *elfogyasztása*. Szélsőséges esetben a megtermelt javakat felélik, s nem fordítanak eleget az egyszerű munka újratermelésén kívül más típusú problémamegoldó felkészültség növelésére.

E csoport „felett” dolgozik egy másik ideológuscsoport, amely e csoport számára „értelmes célokat” fogalmaz meg. Az itt megfogalmazott „értelmes” élet azonban főleg az a „jólét”, amelyet anyagiakban mérnek.⁶ E modell hasonlít a korabeli szocializmusok *vágyaira*. Az elidegenedést nem sikerült tartósan csökkenteni, ott sem, ahol a munkásmozgalom forradalmi úton hatalomra jutott. E prototípusra nem találtam kifejtett tapasztalatot.

A „miből mit termelünk?” kérdésre adott válasz sejtet egy magyarázatot. Ha kevés a szimbolikus problémamegoldó felkészültség és kicsi a technika fejlettsége (mint a tárgyakba beépített rendezettség), akkor a magas tárgyi-anyagi tőkeigényű fejlődés forrásául nem marad más, mint az egyszerű munka. S ennek szerény eredményéből kellene a vágyott,

⁶ A kezdő vállalkozások gyakori kudarcának is ez az oka. Például többségük nem éli túl az alapítás utáni pár évet, s ennek az egyik leggyakoribb oka a vállalkozás tőkehiánya, s e mögött pedig az áll, hogy nem fejlesztenek eleget, hanem felélik a bevételeket. „Végre keresünk” – mondják, s elköltik.

elidegenedést csökkentő jólétet is megteremteni. Másfelől a dolgok „hétköznapi értelme” ebben a világban döntően anyagi gyarapodás.

Igazságtalanok lennénk, ha nem ismernénk el a roppant nagy erőfeszítéseket e társadalmak műveltségi állapotának emelésén.⁷ Mindenesetre a műveltségből kevés van e kísérlet kezdetén. Kevés azért is, mert a művelt polgárságot, ha fizikailag túléli is a forradalmakat, háttérbe szorítják, s háttérbe szorul vele mindaz a műveltség, ami másutt a társadalmi fejlődés motorjának számít.

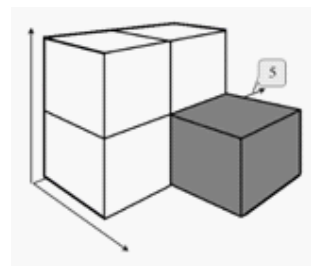
A „létezett” szocializmusok diktatórikus jellege is elidegenítő. A diktatúrában az emberek „tárgyai” s elszenvedői a hatalomnak, s nem alanyai. Persze ez az elidegenedés is hivatkozott transzcendens célokra, a jövőbeni igazságos társadalomra.

Ha a „szocializmus” időszakára mint a nyugat- és észak-európai szociáldemokrata ihletésű jóléti modellekre is gondolunk, ott több sikert látunk, ahol megmarad a fejlődés motorjának a (nem kismértékben protestáns gyökerű) polgárság s így a magasabb szimbolikus tartalmú problémamegoldó felkészültség. A modell benne van az európai jóléti modellben, amelyben elidegenedést csökkentő okokból, ha nem is a „döntsd a tőkét!” módján, de magas adóztatással jelentős újraelosztás történik. Ez is nehezedő versenyben áll az elidegenedettebb modellel.⁸

A technokrácia. „Fejleszd a technikát – »okosítsd« a tárgyi-anyagi tőkét!”

Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információgazdag, elidegenedett innováció: *T-é-I*. A típusos szereplő a „fehérgalléros” reálértelmiségi s a technokrata.

Ez a világ az okosodó gépek és a gépeket okosítók világa. Jellemzője az a kérdés, hogy „miként lehetne a tárgyakat, dolgokat tökéletesíteni, azaz hatékonyabbá tenni?”. S az eredmény anyagi gyarapodásban mérendő. Tudatosan tervezett rendszere a

⁷ Még egy tény idekíváncozik, a „létezett” szocializmusok bukásában szerepet játszott a létezésük teljes időszakára kiterjedő, rájuk kényszerített *fegyverkezési verseny*, amelyet – gyengébb felkészültségeikkel is – sokáig bírtak, a társadalmi fejlődés rovására is, majd kifulladtak. A kapitalizmus megnyerte a fegyverkezési versenyt.

⁸ Most a tőkekombinációs modell használatával megkülönböztettünk információszegény, egyszerű és fejlettebb információgazdag szocializmusokat, de terjedelmi okokból nem megyünk e szálon tovább.

technikai fejlesztés. Eredményeként a gépekbe épített sok-sok célszerűség vesz körül minket. „Kicséréljük az elavult gépeket jobbra.” „Jobb autót veszünk.” „Fejlesztjük a technológiát.”

A piaci verseny, a munkásmozgalom megjelenése, a szocializmus fenyegetése, (s ennek is okán) a dráguló bérköltség és az egyre jobban megmutatkozó természeti korlátok szelekciós nyomást gyakorolnak a termelésre. Az új megoldás az *intenzív technikai fejlesztés*. A magas fokon rendezett (információdús) dologi tőke előállítása. E folyamat főszereplője a magasan képzett, reálvégzettségű szakember. A mérnök, közgazdász, technikus, szervező, aki az anyagi-tárgyi dimenzió eszközeit és az eszközként felfogott emberi tőke rendezettségét növeli. És nő a létszáma azoknak, akik a mérnököt, közgazdászt, technikust, a szervezőt „termelik”, nevelik.

A szükséges tudás nem fér el egy ember fejében...

A szellemi munkához szükséges felkészültség az emberi személyiségben van. Ez egy olyan participációs feltétel módosulásával jár, ami átrendezi a hatalmi és tulajdonviszonyokat. A korábbi világokban, amikor az emberből az egyszerű munkára betanított kézre és fizikai erőre volt szükség, a dolgozót könnyen le lehetett cserélni. Volt elég kéz. A dolgozó munkával szerzett jövedelemből való részesedése egyoldalúan függött a munkaadójától. A munkaadó, a vezető pedig minden lényegeset tudhatott a munkáról. Neki nem volt sok participációs problémája. A tudása megvolt, de elég keze hozzá nem. A tudásintenzív világokban a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség nem fér el a tulajdonosok fejében, de csoportjaikéban sem. Osztozni kénytelenek a tőke tudástőke részében. Ettől a termelésben csökken az elidegenedés.

E termelés előfeltételei egyre inkább műveltségjellegű szimbolikus tartalmak, melyek *a termelőkből s azok kommunikációjában vannak*. Ez nem teszi lehetővé a korábbi tőkés termelés módján a termelő és termelési feltételek elválasztását. Korábban, ha az esztergályos elvesztette a munkáját, elvesztette vele munkaeszközét, az esztergát. A szellemi termelésben dolgozó magasan képzett szakember munkaeszköze már a *kiképzettsége*, személyes tulajdonságává vált, s elválaszthatatlan tőle. A szolgáltatásban és a szellemi munkájával dolgozó termelő *tulajdonrészessé vált a termelésben*. E tulajdon kialakítása is ráfordításokat igényelt, ezeket a ráfordításokat a vállalat és a dolgozó közösen végezte. E ráfordításoknak mindkettejük számára meg kell térülniük a termelés során.⁹ E megtérüléshez szabályozott, fegyelmezett munkavégzés szükséges.

⁹ Aktuális a felsőoktatási tandíjak kapcsán, hogy az állam mint harmadik szereplő is benne van, s az állam is nehezményezi, ha nem részesedik ebből.

Ezért a szaktudásokat előállító iskolarendszernek, kultúrájának és tömegkommunikációnak meg kell teremteni az ehhez a munkához szükséges belső motivációkat is, hiszen e munkában már káros a kényszermotiváció, mert gátolja a kreativitást. Elő kell állítani (külsőleg) belső motivációként. Garai László (1995 I) szerint két világtörténelmi kísérletet láthattunk e dilemma megoldására: egyfelől a totális államét, amely külső korlátokkal kívánta biztosítani a magasan kvalifikált termelők fegyelmét. Hosszú távon ez nem biztosította a szükséges kreativitást. A másik pedig a fogyasztói társadalom *státuszfogyasztásra épülő termelése, fogyasztása* (hosszú távon ez is elveszi a kreativitást, csak máskepp). Az autonómia elvétele a státuszfogyasztáson keresztül történik.

„A posztkapitalista társadalmat a II. világháborút követő időszakban egyre gyakrabban írják le *fogyasztói társadalomként*. Akik ezt társadalomkritikai élel tették, azok ideologikus rosszállással emlegették mint presztízsfogyasztást, mint *státuszszimbólumok* hajszolását, azt a jelenséget, hogy az embert fogyasztásában egyre csökkenő súllyal vezeti az az ésszerű szempont, hogy a lehető legkisebb költséggel a lehető legnagyobb élvezethez juttassa magát, és egyre növekvő súllyal az, mivel tartozik társadalmi rangjának. (...)

A régi szenvedély a pénz megszerzésére sarkallt, addig ez az új az akár még meg sem szerzett, csak hitelbe felvett pénz elköltésére buzdít, ami azonban nem azáltal okoz örömet, hogy az így megvásárolt árut használati értékének megfelelően elfogyasztják, hanem azáltal, hogy a rá *elköltött pénz státuszt szimbolizál*.

Ugyanúgy *státuszt szimbolizálhat a megszerzett pénz is*. A tevékenységet többé nem elsősorban az a különbség motiválja, amely például hasznosságának és kellemetlenségének mértéke között, általában a *bevétel* és a *ráfordítás* között mutatkozik, hanem egyre gyakrabban az, amelyik a *mi* bevételünk és *mások* bevétele között. (...)

A teljesítmény kifejezi a személy technikai erejét: minél gazdagabb együttesét hordozza a személy a képességeknek, általában annál nagyobb teljesítményre képes, a díjazás pedig a *szociális erejét*: minél magasabb a státusza a személy társadalmi azonosságának, általában annál előnyösebb a díjazása.” (Garai 1995, 44-45 o.)

A termelés korábban vázolt dilemmája a fogyasztásban oldódhat meg. *Ha a termelő a termelésben, társadalmi munkamegosztásban elfoglalt státusát státuszának megfelelő fogyasztással kívánja jelezni, akkor e termelő (fogyasztó) csoport fogyasztással kapcsolatos igényének befo-*

lyásolásával jövedelemigénye befolyásolható, s jövedelemigényén keresztül befolyásolható termelési magatartása.

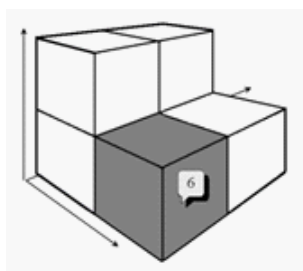
A tudásmunkástól nem vehetők el teljesen termelőmunkájának feltételei, de státusának szimbolikus, státuszfogyasztással kifejezett értéke befolyásolható, s ha ez sikerül, elveszíti (a termelésben már megerősített) autonómiáját. Ő az értelmi dimenzióban idegenedik el. Az elidegenedés, az „értelem elvétele” finomabb formát öltött, megfelelve annak, hogy az „értelmétől” elidegenítendő ember maga is szofisztikáltabb.

E tudáskombinációs modell uralkodó gondolkodása *extrovertált*, a „kézzelfogható”, mérhető, anyagi-tárgyi technikai problémamegoldó felkészültségekre reflektál, arra, ami „odakinn” van, ám nem igazán reflektál az éppen benne lévő humán, értelmi és szimbolikus felkészültségekre.

Ám a tudásintenzív világok jellemző munkafolyamata a kommunikáció, ahol specialisták ülnek össze a komplex probléma körül, hogy a megoldáshoz kombinálják tudásaikat.

A munka szűk keresztmetszete a participáció. Az, hogy miként férjünk hozzá mások tudásához. A technokrata olyan korlátokba ütközik, amelyet a rá jellemző megközelítéssel nem lehet megoldani. Ugyanis nem dolgokhoz, hanem egy másik emberhez kell hozzáférni. A dologiasodás kommunikatív korlátokba ütközik.

„Tanulj, képezz, s kösd össze a szakosodott tudásokat!”

Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információban gazdag, elidegenedett innováció: *t-é-I*. A típusos szereplő az informatikus, információkereskedő, médiaszereplő, a celeb.

E prototípus munkahelye valamilyen kommunikációs eszköz és helyzet körül van. A számítógép képernyője előtt vagy egy értekezleten, előadó teremben, tv-stúdióban, közvetítésen.

Mindenütt kommunikáció, a jellemző munka szimbolikus problémamegoldó felkészültségek megosztása. Ez a *szimbolikus tudáskombináció világa*. Abban különbözik az előzőtől, hogy a termék nem tárgy, hanem információ.

A szellemi foglalkozásúak aránya tovább nő, s a piaci verseny, az egyre jobban érzékelhető természeti korlátok és a kiterjedő tömegkommunikációs eszközök, majd az internet szelekciós nyomást gyakorolnak a termelésre. Az 1973-as olajválság volt az első érezhető válságjelenség *e* nyomásban, amikor hirtelen megemelkedtek az üzemanyagok

költségei, s ez új fejlesztési irányokat követelt. Erre is adott választ az energiatakarékos, „okos” technológiák terjedése és az energiaigényesek visszaszorulása.

Piaci előnyt jelent a nagy és növekvő tömegű információ újbóli rendezése, a „rendezettségek rendezése” a technikai-tudományos fejlesztésben, majd az információ árukba fektetése – a lehető legújabb, legokosabb, legolcsóbb, legkevesbé energia- és tőkeigényes termelés. A legfejlettebb országokban létrejön egy új növekedési modell: a (viszonylag) alacsony anyagi tőkeigényű, információt dúsító, elidegenedett innováción alapuló újratermelés: hívtuk úgy, hogy információs társadalom. Hívjuk úgy is, hogy hálózati társadalom, gazdaság.

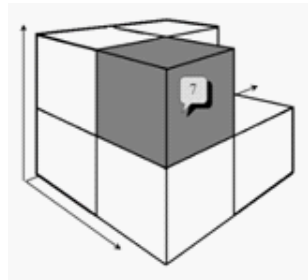
A főszereplője az információt termelő ember. A termelés a *szimbolikus problémamegoldó felkészültségekkel történő munka*. Ez a termelés a korábbiakkal szerves egységben működik.¹⁰ Az itt megtermelt szellemi javakat valahol másutt anyagi, technikai fejlesztésre fordítják, ez nem önmagában globális modell, hanem a korábbi (3., 4. és 5.) modellek kiegészítő része.

E modell dologiasodásának illusztrálását megkönnyíti, ha feltesszük a kérdést néhány ismerős celebre: vajon *terméke*-e a rendszernek, vagy *alkotója*? Néhány esetben az az benyomásunk, hogy a rendszer terméke, s itt a dologiasodást érezzük meg, de néhány esetben azt fogjuk mondani, hogy alkotója. A különbség *műveltségi* jellegű.

„*Alkoss és művelődj!*”

Alacsony anyagi-tárgyi tőkeigényű, információ-gazdag humán kombináció: *t–É–I*. A tipikus szereplő a tudós, a tréner, a művész.

Magasan művelt emberek egyéni vagy csoportos alkotómunkáját képzeljük el! Az alkotóállapotnak azt a művel és az alkotófolyamattal történő egységben áramlását, amelyet nem lehet a termelési folyamatok eddigi logikai sorában leírni. Képzeljünk el egy ideális tudományos közösséget, amely a tudomány globális hálózatában dolgozik, s a tudomány művelése egyszerre személyes és globális ügy, a személyes tudások – hordozóik hálózatával – tudások hálózatát alkotják.

¹⁰ Nem működik önállóan, az ebben dolgozók döntően a többi típus által megtermelt javakból fogyasztanak.

Ez öncélú autotelikus és közösségi szempontú alkotás, az alkotómunka örömteli, szabad, elidegenedésmentes tevékenység. Amikor ihletett állapotban „áramlik az alkotás” az alkotón keresztül. Itt a „problémamegoldáshoz szükséges felkészültség” és hordozó ágensének nem elkülönült volta miatt ez a felkészültség nem instrumentum jellegű, „tudás és tudó” egy ebben az állapotban. Amikor néhány pillanatra „megszalad” a csoport tagjainak a gondolkodása, egymást gerjesztik a gondolatok, s mindenki áramlik ebben az izgalmassal teli alkotásban. A különbség a legelső közösségi modelltől, hogy itt magas a (szimbolikus) műveltség. A tudást nem csak közvetlen kommunikáción alapuló kiscsoport hordozza, hanem kiterjedt hálózat.

A 6. és 7. kombinációt az is megkülönbözteti, hogy a 6.-ban egyszerűbb adatokkal, információkkal dolgoznak, lehet, hogy bonyolult hálózatokban. A 7.-ben az információ is bonyolultabb, s a gondolatok áramlása döntően a szofisztikált személy belső világában, személyiségében, belsőleg *átélve* történik. S mivel a belső tartalmak, a gondolkodás nem pusztán szimbolikus nyelvi formában áramlanak, sok a belső kép, az érzelem, az élmény, s ezért a közös munka során a kommunikáció, főleg az értelemmel teli kommunikáció válik szűk keresztmetszetté. Nem könnyű, s van, amiben jelenleg lehetetlen a belső alkotófolyamat nem nyelvi formában megfogalmazott részéhez hozzáférni. Ha a tudás gazdaságáról beszélünk, akkor kihagyhatatlan, hogy a tudásnak erről a nehezen hozzáférhető, belső, személyes (Polányi 1994, 1997) oldaláról is beszéljünk.

Az „információmenedzsmentet” talán éppen az különbözteti meg a „tudásmenedzsmenttől”, és az „információs gazdaságot” a „tudásgazdaságtól”, hogy az egyikben explicit információkkal való munkavégzés történik, a *tudásgazdaságban* már erősen a *tacit* tartalmakkal és a *tacit tartalmakra is reflektálva* dolgoznak. Minden eddigi innovációs típusban-társadalomban dolgoztak *tacit* és explicit tartalmakkal, itt már tömegesen termelik is ezeket, s ez is része a termelés fejlesztésének.

A *tacit* problémamegoldó felkészültségek a csoportokhoz, személyiségekhez vannak kötve, a „belső világok” részei, s elidegenedett viszonyok között énvédő okokból rejtve maradnak. Az alkotójellegű munka viszont nem lehetséges a személyiség mélyebb bevonódása nélkül. Az elidegenedett viszonyok lényegéhez pedig éppen ez a személyiség egészéhez képest redukált tevékenység tartozik. A *tacit* tartalmakhoz való hozzáférés akadálya lenne az elidegenedés. A tudásgazdaságnak úgyszintén. Bért munkásléttel, -tudattal, kiszolgáltatva, biztonság nélkül nem lehet alkotni, s ezért az alkotás lehetősége keveseknek adatik meg.

Léteznek már a világban olyan helyek, ahol a tudásáramlást tudatosan ennek szellemében szervezik. A tudás létmódja és áramlása az emberi

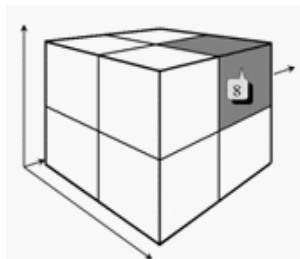
közösségi hálózatokban rejlik. Képzeljünk el egy skandináv egyetemi várost, a háttérben biztonságos, az emberi erőforrásba intenzíven befektető államot és társadalmat, erős szociálpolitikát!¹¹ A várost úgy építették, hogy az egyetemét s a hozzá kötődő kutatóhelyeket, az itt dolgozó és tanuló embereket kiszolgáló létesítmények egy komplexumot alkotanak. A kiépített infrastruktúra természetes módon biztosítja a világhálón való jelenlétét bárkinek. Az egyetemi oktató, „mellékállásban”, az egyetemi termekben kutat, s az itt szerzett tudását vállalkozásában is kamatoztatja, s e vállalkozása is a közelben van. S a vállalkozásért ért kihívásokat kutatói munkájába is becsatlakoztatja. Ebédszünetben beszélget egy vállalkozó kollégájával, aki más kutatásáról mesél, és ebéd közben a csevegés során tudások cserélnek gazdát. Időnként együttműködések, közös fejlesztések születnek ebből. E fejlesztésekből valahol máshol a világban tárgyakat állítanak elő (ahol olcsón és eredményesen meg lehet szervezni a termelést, a technokrácia 5. világa szerint), de itt szellemi alkotás történik. A diákok egy része is már megalapította a maga kutató-fejlesztő vállalkozását, s ők is beleszocializálódnak e tudásintenzív világba. Éppen azért építették így e várost.

A tudás tömeges előállítása egyfelől igényli a sokszínű tudás összeadását. Amelyben az adott tudományos, technikai, társadalmi probléma megoldására egymáshoz képest autonóm tudások, tudományok kommunikálnak. Mindegyik fél olyan tudományos ismeret birtokosa, amellyel nem rendelkezik a másik, és ezeket megosztják egymással. „Szaktudások encounterai” termelik az interdiszciplináris problémák megoldásait. Sőt fordítva erősebben látszik e feltétel, hogy e tudásmegosztások nélkül nem könnyen keletkezik új ismeret. S ez emberi rendszerként történik, szakemberek mellérendelt találkozásaként. Előnyt jelent az olyan szervezeti kultúra, amelyben a magasan kvalifikált, együttműködő, énbevont szellemi munka feltételei adottak. Az énbevontság fordítottan arányos az elidegenedéssel. Énbevontság nélkül nincs mélyen, értelemtelen megosztott tudás. Ez az innovációs típus (ritkasága okán) kissé utópikus ma még. Még inkább ilyen a nyolcadik.

¹¹ A nagy adóelvonással terhelt jóléti modell e tudásmunkával létrehozott hozzáadott értékkel felveszi a versenyt elidegenedettebb versenytársaival szemben.

„A bolygó tudatos részeként műveld a bolygót!” A bölcs Gaia

Magas anyagi-tárgyi tőkeigényű, információban gazdag, humán innováció: *T-É-I*. A tipikus szereplő a természetvédő.

Az előző innovációk a maguk tudásintenzitásával döntően tárgyak tömegtermeléséhez szükséges tudás előállításán dolgoznak. A természet szempontjából ez egy elidegenedett, instrumentalizált állapot. A termelés elidegeníti, tárgyiasítja a természetet. Az élő természetből holt tárgyakat állít elő. A tárgyakra nézve fejlődés, a természetre nézve pusztulás.

Így a tárgyi gazdaság növekedésének természeti, ökológiai korlátai vannak. Ugyanígy korlátos az emberi munkaerő, az emberiség lélekszámának növekedése. Nem sok (egy) út marad a növekedés számára: a kultúrából származó növekedés. És a növekedés jelentésének is meg kell változnia. „Okos”, olcsó (és kevesebb) tárgy és sok információ, továbbá olyan magasabb rendű, „értelmes” élet, ami nem a tárgyak felhalmozásában látja az élet értelmét. Az anyagi verseny beleütközik a bioszféra korlátaiba.

Mi lehet a 8. innovációs prototípus? Mi lehet itt egyáltalán a „magas anyagi-tárgyi tőkeigény” jelentése? Az eddigi fogalomhasználat az ökológiai korlátok miatt nem lehetséges.

Ugy lehet mégis fejlődésről és „termelésről” beszélni, ha az elidegenedés leküzdésének programját kiterjesztjük a bioszféra is. Nem tárgyiasítjuk tovább a bioszférát, hanem együtt élünk vele. Nem is tehetünk mást. Az emberiségnek meg kell mentenie létfeltételét, a bioszférát. Az anyagi-tárgyi előnyökre törekvő verseny kemény korlátok közé szorítása lehet az a feltétel, amely lehetővé teszi a természet elidegenítésének, pusztá eszközként való kezelésének megszüntetését. Ám amíg az ember világra és önmagára is mint eszközre gondol, ez tudatlag sem lehetséges. Az ebben a típusban benne rejlő „*anyagi-tárgyi tőkenövekedés*” talán a bioszféra-ról való gondoskodás lehet, a bioszféra természetének megfelelően. És ha a tőkét problémamegoldó felkészültségnek tekintettük eddig, itt is az, csak most *már más a probléma*, amit meg kell vele oldani. *Túl kell élni – a bioszférával együtt.*

Léteznek ilyen tendenciák. Önmagában az a tény, hogy elkezdtünk a bioszféra-ról bolygó méretekben gondolkodni, mutat egy új rendszert. Kialakult a bolygón egy bolygó méretű kommunikációs rendszer, amelyben a sok csacsogás mellett a bolygó sorsáról is eszmecsere folyik. Mi ez, ha nem a bolygó önmagáról való gondolkodása? Amikor erről beszélünk, bennünk a bolygó beszél. Persze ma még ez inkább csak

pár kósza gondolat. Ezt képtelenségként gondoljuk, ha a bolygóra úgy nézünk, hogy az más, mint mi. De ha úgy nézzük, hogy hozzá tartozunk, akkor már csak egy lépés, hogy tudatos, kommunikáló részének lássuk magunkat. S ezzel reflektálunk rá, s ez a hozzánk tartozó bolygó felől nézve önreflexió. Az itt látható NASA¹²-képen a „felkelő” Földet látjuk a Hold felszínéről nézve. Mi ez, ha nem a Föld és vele az emberiség önreflexiója?

Az emberiség bolygóméretű cselekvése elpusztíthatja a bolygót és ezzel önmagát. S ennek veszélye kikényszeríti az önreflexiót. Át kell alakítanunk bolygóméretű cselekvéseinket úgy, hogy a bolygó egészségesen éljen. Úgy kell viselkednünk, mint a bolygó önmagára reflektáló kommunikáló alrendszere. Mint Gaia idegrendszere, tudati alrendszere. Ez az öntudatra ébredt bölcs Gaia modellje (Lovelock 1990).

Determinisztikus? Narratíva?

E tudáskombinációs típusokat nem választják el éles határok. Valóságos megfelelői összefüggő globális rendszerben egymás mellett léteznek, s hatnak egymásra. Nem lehet azt mondani, hogy a „világ” valamelyik innovációs típusra jellemző állapotban van, hanem, hogy némely helyen inkább ebben, máshol abban.

¹² http://www.nasa.gov/vision/earth/features/bm_gallery_4.html, utolsó letöltés: 2013. január10.

A típusok így, egymás után bemutatva egy meghatározott fejlődési narratívát mutatnak, s ma nem determinisztikus modellekkel dolgozunk, s nem illik hinni a nagy narratívákban sem. Talán determináltabbak az anyagi természeti folyamatok, s nyitottabbak a kommunikációsak.

Magyarázatot keresve a determinisztikus sorozatra, három kérdést tehetünk fel.

1. Miért „nyerő” az embergéppel induló elidegenedés, az emberek tárgyiasítása a közösségi viszonyokkal szemben?
2. Az embergép miért nem a rendszer „okosodása” felé indul először, az „okosodás” miért jön az anyagi gyarapodás után?
3. Miért nem látjuk az „anyagi-tárgyi oldalról gazdag” és „nem elidegenedett” (4. és 8.) típusok kiteljesedett modelljét?

Az elsőre az a válasz adható, hogy az embergép hatékonyabb volt a közösségeknél, s legyőzte őket. (Lehet, hogy ez a harmadik kérdésre is magyarázat.) Ezt az is erősíti, hogy az embergép őse a hadsereg (Mumford 1986), és a jobb hadsereg legyőzte a közösségeket. S később (ma is) erőszakszervezetként biztosítja az elidegenedés „természetes” rendjét. A mai szervezeteknek is szüksége van a hierarchikus szerveződéésre, s ennek is a hadsereg az ősmintája. Ez lehet az oka (bármennyire nem szeretjük), hogy az ember tárgyiasítása nem nélkülözhető a fejlődés egyszerűbb fokain. A tudásintenzív fejlődés korában talán már nem így történik, de a történet elején egyszerűbb viszonyok vannak.

A második kérdésre az a válasz adható, hogy az intenzív szimbolikus fejlődés az ezzel foglalkozók életidejét igényli, akiknek anyagi szükségleteik vannak, nekik is kell enni, inni, lakni, öltözködni, s ez természeti determináltságot jelent. Ezt a rendszernek meg kell termelni. Az anyagi bőség mennyisége megszabja, hogy a rendszer mennyi „csak szellemi” életidőt engedhet meg magának. Olyan mezőgazdaság és ipar kell, amelyik biztosítja a nem élelmiszer és tárgyak előállításával foglalkozók anyagi szükségleteit is. Ezért lehet időben előbb a tömeges anyagi szükségletek hatékony kielégítését szolgáló tudásintenzív technikai fejlesztés (5. világ) és később a többi (6. és 7.).

A harmadik kérdés rejtély. Lehet, hogy a legegyszerűbb magyarázat az, hogy az „embergép” hatékonyabb a nem eszközként viselkedő közösségeknél.¹³ Vagy Turnerrel mondva, a megélhetés miatt be kell állnunk a munkamegosztási struktúrákba, akkor is, ha a lelkünk mélyén a struktúrák nélküli *communitas*ra vágyunk. De néhányunknak megadatik az

¹³ A kutató néha olyan választ talál, amit nem szeret. Ez olyan. Az elidegenedés termelési szempontból hatékony. Ám az elkötelezett kutató nem adja fel, s a tudásintenzív fejlesztésekben keresi tovább az elidegenedést csökkentő lehetőségeket. Az elkötelezettség motivációs forrás, de nem az igazság kritériuma.

alkotással átélhető egység és szabadság élménye (7. világ). Kérdés, hogy ez lehet-e tömeges. Vagy tekinthetjük az európai jóléti államot e kiteljesedett modellnek? Láttuk, hogy az egyszerű, anyagi fogyasztásra épülő modell nem versenyképes. Az elidegenedésre nem a fogyasztás, hanem a tudásintenzív fejlesztés, az alkotás s a tudásban rejlő hozzáadott érték lehet a *versenyképes* válasz.

Például abban nincs szabadságunk, hogy bármennyire tönkretethetjük a bolygó adta létfeltételeinket, és túléljük. Talán abban van szabadságunk, hogy ezt ne tegyük.

Az ember, mint bármely más élőlény, biológiai (és társadalmi, de most a biológiai akarom hangsúlyozni) feltételrendszer adta lehetőségek és korlátok között viselkedik. Az ember létfeltételét konstruáló hajlama talán ilyen, s ebből nem tudunk kilépni. Őseink cipelték a tárgyaikat, s ez előnyt jelentett az evolúcióban, s a mi tárgyak iránti vonzódásunk is biológiai adottság. Ezt nem tudjuk a magunktól való elidegenedés nélkül átlépni. Azonban e konstrukciós hajlam a nyelvi képességekkel s az ezeken alapuló kommunikációval más szimbolikus és értelmi konstrukciós folyamatokat is lehetővé tett. Nagy a szabadságunk a szimbolikus és értelmi konstrukciók, és szűkülő az anyagiak terén. Ám biológiai természetünkből nem léphetünk ki. Ha a gólyától nem várjuk el, hogy békaként viselkedjen, engedjük meg az embernek is, hogy konstruáljon, tárgyakat, szimbolikus és értelmi szerkezeteket, úgysem tudja nem tenni, de külső kényszerei vannak, hogy e konstrukcióit olyan irányokba terelje, amelyek megfelelnek a bioszféra és önmaga létének is.

Ez a kényszer megenged egy olyan fejlődést, amely a társadalmi tőke tömbjét a szimbolikus és az értelem irányában növeli – magasabb kultúra –, s az anyagi-tárgyi dimenzió irányában csökkenti. Ez is lehet fejlődés. Az amúgy is elsősorban értékkijelölő kérdés, hogy mit tekintünk fejlődésnek.

A narratíva pedig „adja magát”. Nem is vagyunk a narratívák utáni korban.¹⁴ A jelenlegi termelési szisztéma fenntarthatatlan, mert gyorsabban éli fel a bolygó tartalékait, mint hogy az megújuljon. Ha változtatni akarunk ezen, új, együttes cselekvések és ehhez új narratívák szükségesek. Narratívák nélkül nincs cselekvési terv, s ha nincs terv, nincs cselekvés.

¹⁴ A reklámban, a szervezeti kommunikációban, a lélektanban – okkal – divatja van.

A felkészültségekhez való egyenlőtlen hozzáférés

Ha három különböző problémamegoldó felkészültséggel él az ember vagy minden felkészültségnek van tárgyi-fizikai, szimbolikus és értelmi összetevője, akkor ezen összetevők tulajdonságai meghatározzák az ezekhez való hozzáférés lehetőségeit. A felkészültségek kommunikatív, azaz hozzáférhető és legitim állapotba kerülésének léteznek elemezhető feltételei.

Tárgyakhoz való hozzáférés

1. A fizikai tárgyakhoz való hozzáférésnek vannak természeti, fizikai feltételei, fizikailag kapcsolatba kell tudni lépniük vele, azon a módon, ahogyan ezt a tárgy oksági kiképzettsége lehetővé teszi. A kulcsnak illeszkednie kell a zárba, hogy kinyissuk vele az ajtót. Vagy a lépcsőn való feljutás fizikai feltételeivel általában rendelkezünk, de sok fogyatékos embertársunk nem.
2. A tárgyak használatához valamilyen testünkben lévő tudás szükséges. Testünket alkalmassá kellett tennünk a tárgy használatára. Például meg kellett tanulni írni, biciklizni, autót vezetni, s ezekhez ki kellett képezni a testünket. Testünk egyenlőtlen kiképzettsége egyenlőtlen tárgyhasználatot eredményez.
3. A tárgyak használatához egy sor ismerettel, szimbolikus felkészültséggel kell rendelkezniük arról, hogy egyáltalán létezik (hogy észlelhessük), hogy mire való, mire használható, hol található stb. Ezek nélkül nem tudjuk észlelni vagy (jól) használni a tárgyat. Szimbolikus tudásunk egyenlőtlen kiképzettsége egyenlőtlen tárgyhasználatot eredményez.
4. A tárgyak használatához célszerűségeiket és használatuk legitimitási feltételeit is ismerni kell. Tudnunk kell, mire valók. Ismernünk kell a helyes használatukat; a rájuk vonatkozó ajánlott és tiltó szabályokat. Például legtöbbször tilos fegyvert hordanunk, s aki hordhat is, a legritkább esetben használhatja. Ismernünk kell (?) mobiltelefonunk sokféle funkcióját, hogy ne csak telefonnak és dísznek használjuk. A tárgyak célszerűségeinek egyenlőtlen ismerete egyenlőtlen tárgyhasználatot eredményez. A tárgyakkal való rendelkezést, birtoklást intézményes eszközök (erőszakszervezetek is) szabályozzák. Nem mindegy, hogy én birtoklom-e az „életem újratermeléséhez szükséges anyagi feltételeket”, vagy más. Ez

a kérdés a marxizmusban társadalmi struktúrát, osztályok közötti viszonyokat képző tényező. A tárgyak birtoklásának egyenlőtlensége életesélyek és hatalmi helyzetek egyenlőtlenségét is okozza.

5. A tárgyakat gyakran elcserélik egymással. A tárgyak eltérő tulajdonságai is különböző és gyakran egyenlőtlen hozzáférési lehetőséget jelentenek birtokosaiknak. Például a romlandó élelmiszer birtokosa, aki nem romlandó pénzre cserélné élelmiszerét, hátrányba kerülhet a pénz birtokosával szemben. Építhet, bérelhet drága hűtőházakat (lehet, hogy hitelből), míg a pénz birtokosa erre nem kényszerül. Az élelmiszer romlandósága természeti okokra vezethető vissza, a pénz kamatozása a hitelező számára emberek által alkotott intézményes okokon nyugszik.

A szimbolikushoz való hozzáférés

1. A szimbolikus anyagi hordozóját érzékszerveinkkel kell tudnunk érzékelni. Szemünkkel meg kell látni a papíron a betűt, az apró betűhöz nagyító szemüveget kell használnunk. A szóban elhangzó információt meg kell hallani. Gyakran sok minden múlik ezen, hogy jelen vagyunk-e az információ elhangzásánál. Szabályozzuk is, hogy ki hallhatja az információt, s ki nem. Ki vehet részt az egyetemi oktatásban, és ki nem, kit finanszíroz az állam, kit nem. A szimbolikus érzékszervi elérhetőségének egyenlőtlensége egyenlőtlen hozzáférést jelent a szimbolikushoz s az ezzel összefüggő tudáshoz. Az internetes kommunikációhoz internetkapcsolat vagy télerő kell. Valaki „jókor volt jó helyen”, s valaki nem.
2. Érzékszerveink kiképzettsége is szükséges a jelek észrebevéséhez. Az anyanyelvünkhöz tartozó fonémákat könnyebben megkülönböztetjük, meghalljuk, mint az idegen nyelvét. Az írott betűk, majd a szavak megkülönböztetését meg kell tanulnunk az olvasáshoz.
3. A szimbolikus gyakran más szimbolikussal van konstituálva. Az új szimbolikus tartalom megismeréséhez, megértéséhez ismerni kell azt a nyelvet, amelyen elmondják. A szimbolikus használatához egy sor ismerettel, szimbolikus felkészültséggel kell rendelkez-nünk arról, hogy egyáltalán létezik (hogy észlelhessük), hogy mire való, mire használható, hol található stb. Ezek nélkül nem tudjuk észlelni vagy (jól) használni a szimbolikust. Például, ha egy iskolában a magyar anyanyelvű pedagógusok egy olyan, szimbolikusan gazdagabb nyelvet beszélnek, amelyet nem értenek a szegényesebb nyelvű diákok, akkor nem érthetik az új ismereteket. Ugyanis

olyan fogalmakat használnak, amelyeket nem értenek a hallgatók. Érthető még a beszéd, ha a megismertetett új szignifikációt ismert szimbolikussal teszik. Ám érthetetlen, ha az újnak szánt szignifikáció ismeretlen szimbolikussal történik. Szimbolikus tudásunk egyenlőtlen kiképzettsége egyenlőtlen nyelvhasználatot és ezen keresztül egyenlőtlen szimbolikus tudást eredményez.

4. A szimbolikus használatához annak helyességeit, célszerűségeit is ismerni kell. Tudnunk kell, melyik kifejezés mire való. Ismernünk kell a rájuk vonatkozó ajánlott és tiltó szabályokat. A jó olvasási képesség, a jó tanulási technikák ismerete például megkönnyíti és élvezetessé teszi a szimbolikus tudáshoz való hozzáférést. A szimbolikussal való bánás egyenlőtlensége és a szimbolikus ismeretek terjedelmének egyenlőtlensége egyenlőtlen ismereteket és egyenlőtlen problémamegoldó felkészültséget eredményez. Az élet újratermeléséhez nemcsak anyagi, hanem e szimbolikussal elérhető problémamegoldó felkészültségekre is szükség van. Ha a termelésben ezek szerepe megnő, akkor ez az életesélyek különbözőségében is meglátszik. A szimbolikus használatának vannak ajánlott, intézményesen engedett és tiltott formái. Például, ha nem vagyunk anyakönyvvezetők, nem adhatunk össze párokat.

Az értelemhez való hozzáférés

1. Az értelem anyagi hordozóját nehéz megfogni. De az emberi-termezeti oldalát érzékeljük. Azt lehet mondani, hogy élménytelen átélhetőnek kell lenni a cselekedetek felemelő „jó” és alacsonyító „rossz” voltának, következményeinek. Érzelmileg is *átélhető* jutalomérték és átélhető kudarcélmény is szükséges ahhoz, hogy a jó és rossz megkülönböztetésére képesek legyünk. Jelen kell lenni a „jó” ünnepein. De át kell élni és viselni a kudarcot is. Ma olyan korban élünk, amely korábbi rossz tapasztalatok miatt a büntetést gátolja, ám ezért nehezebben alakul ki immunitásunk a rosszal szemben. Az értelemtelen élmények egyenlőtlensége egyenlőtlen hozzáférést jelent az értelmi dimenzióhoz s az ezzel összefüggő életben való eligazodáshoz és életminőséghez.
2. Érzelmünk kiképzettsége is szükséges az értelem átéléséhez. Érzelmünk gazdagsága, átélésük magabiztossága szükséges a jó és a rossz intenzív átéléséhez, megismeréséhez. Érzelmünk egyenlőtlen fejlettsége egyenlőtlenséget okoz az értelem átélésében s életvezetésünk minőségében.

3. Az értelmi dimenzióhoz való hozzáférés az átélés mellett a gondolati magasságokat is igényli, s ez főleg a szimbolikussal közelíthető meg. Pontosabb az átértzett és átgondolt értelem olyan konstrukciója, amelyben az érzelem segíti a gondolatot, s a gondolat segíti az érzelmek differenciált észlelését. A szimbolikus kiképzettségének egyenlőtlensége egyenlőtlenséget okoz az értelem megfogalmazhatóságában, elképzelhetőségében.
4. Az értelmi dimenzió főleg szocializáció révén sajátítható el. Ahány kultúra és szubkultúra, annyiféle értelem létezik. Segít az olvasás, a művészet, a kultúra, sőt kultúrák történeteinek, mítoszainak (kis vagy nagy narratíváinak) elsajátítása. Az értelmi dimenzióhoz való hozzáféréshez valahol – a kultúránkban, nemzetünkben átélhetően – otthon kell lennünk. Idegen kultúrában, amely elnyomja a miénket, a számunkra értelmeset, elidegenedetten létezzünk. A más, idegen kultúrának való alávetettség egyenlőtlenséget teremt az értelem átélésében és az életvezetés minőségében.¹⁵ Az értelem is kollektív alkotás, s ha léteznek olyan csoportok, amelyek mások számára értelmet tudnak megfogalmazni, s olyanok is, amelyek mások értelmei szerint kénytelenek élni, ez is egyenlőtlenséget teremt. Ez nem csak a jelenben élő csoportok viszonyára igaz. E rendszert mindig az elődeinktől kapjuk, sok célunkat ők tűzik ki, s a mi jelenbeli munkálkodásunk is célokat meghatározó tényező az utódaink számára. E kérdésre más értéktöltetű választ konstruál a konzervatív, a liberális-modernizációs és a jövő nemzedékek érdekeit is képviselni szándékozó ökológiai gondolat.

Társadalom- és fejlesztéspolitikai következmények

A problémamegoldó felkészültségekhez való hozzáférésnek és ezek egyenlőtlenségének bonyolult anyagi, szimbolikus és intézményes feltételrendszere van. A hozzáférési lehetőségek különbözőségei az egyenlőtlenségi viszonyok gazdag szövedékét alkotják, s ha egyenlőtlenségi viszonyokat elemzünk, e gondolatokra támaszkodhatunk.

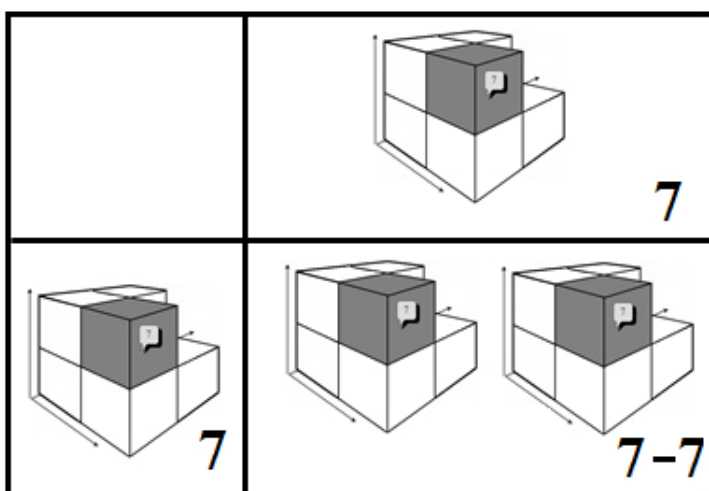
¹⁵ Valakinek értelemmel teli a csador viselése Európa iskolában. Akkor is, ha valakinek nehezíti az értelem olyan iskolai megélését, amelyben az iskolának „értelmes” vallásilag semlegesnek lenni. Vannak azonos neműek, akik közös életüket házassági kötelékben szeretnék élni, úgy, mint a heteroszexuális párok, egyes országokban ezt megtehetik, máshol nem.

Az is belátható innen, hogy:

- A problémamegoldó felkészültségek, az emberi gazdagság újratermelésében nő a nem anyagi (szimbolikus és értelmi) természetű tényezők szerepe. A termelésben a hozzáadott érték előállításának képessége egyre inkább műveltségi jellegű, s az egyszerű munka képességei leértékelődnek. Az egyszerű munka olcsó, s a magyarországinál vannak olcsóbb egyszerű munkavégző képességű tömegek. Az egyszerű munka ára és hozzáadott értéke nem elég a munkás és a többiek szükségleteinek kielégítéséhez.
- A szimbolikus és értelmi felkészültségekkel jobban rendelkező rétegek gazdasági esélyei jobbak azokénál, akik kevesebbel rendelkeznek, mert jobbak a hozzáadottérték-előállítási képességeik.
- Ezért a társadalmi különbségek csökkentésének, optimalizálásának manapság elsősorban műveltségemelő, oktatási lehetőségei vannak.
- A gazdasági-társadalmi fejlesztéseknél, tervezésnél a komplex hozzáférési lehetőségeket és ezek egyenlőtlenségét is figyelembe kell venni.

A multikulturális világban tipikus, hogy a különböző kultúrák találkozása új és új tudáskombináció-variánsokat teremtsen. Az előző fejezet nyolc világa egymás mellett él. S mindegyik számára más a világ rendje, értelme. E világok egymás mellett élése tovább differenciálja az egyenlőtlenségek rendszerét.

Nincs mód itt kibontani annak a lehetőségét, hogy a nyolc világ prototípusai egymás mellett élésének elemzésével $8 \times 8 = 64$ -féle elméleti „világok találkozása” típust alkothassunk. Csak két példát mutatok be.

Van nyolcféle, típusában azonos, de tartalmában különböző találkozás. Például, ha a természet- és a társadalomtudósok 7. világa találkozik, háromféle eset lehetséges. Egy egyenrangú és két egyenlőtlen találkozás. Az egyenlőtlen esetekben az egyiküknek elidegenedettebb a viszonya, mert saját „értelmétől” eltérő „értelemnek” kell megfelelnie.

1. Egyenrangúnak, ám különbözőnek tekintik egymást. Rácsodálkoznak a másik világának szépségeire, s igyekeznek kombinálni a magukéval.
2. Vagy a természettudományos értelem az uralkodó, s a társadalomtudománynak a természettudomány normái szerint kell működni. A természettudomány a maga értelménél van, de a társadalomtudományon olyan értelem kéretnek számon, amelyek (szerinte) idegenek tőle. Például a célokat, értékeket tartalmazó, teleologikus modellek kisebb szerepet kapnak, s oksági modellekre kell visszavezetni őket.
3. A társadalomtudományos modell az uralkodó. A társadalomtudomány van a saját értelménél. Például sokféle konstrukcionista értelem lehetséges, ám ez a természettudományos modellekre is kiterjed. A konstrukcionista ismeretelmélet eluralja az ontológiát, s „bármilyen mehet”. A természettudománynak olyan modelleknek kell megfelelni, amelyek idegenek tőle.

Természetesen az eset tudásszociológiai, tudományelméleti elemzéseket igényel, s nem lehet elintézni egy táblázatban. Az azonban látható, hogy az elemzés felhasználhatja a „világok egymásmellettsége” modellt, s a modell segítségével könnyebben elkerülhetjük azt, hogy az egyik világ „értelme” eluralja a másikat. Elemezhetők a világok önmaguk értelmei szerint, s kapcsolatukban feltárható, hogy mit jelentenek értelemük egyenrangú és uralmi találkozásai.

Van $7 \times 8 / 2 = 28$, típusában egyenlőtlen felkészültségű találkozás. Ezekben is három eset lehetséges. Egy egyen- és két nem egyenrangú. Az egyenlőtleneségek egyenrangúsága is lehetséges. Lehet, hogy egyenlőtlen felkészültségű szubkultúrák egyenrangúnak tekintik, és lehet, hogy elnyomják egymást.

Legyen egy másik példánk a projekthorizontú fejlesztési politikák és egy közösség találkozásából. A közösség legyen egy közösségi életvilághoz közeli állapotból induló szervezet. Mondjuk, az 1. világhoz hasonló. Pályázni akar, s a pályázatok követelményei komoly bürokratikus apparátust, tervezőmunkát, pénzügyi elszámolási fegyelmet stb. igényelnek. Legyen az adományozó világa és követelménye mondjuk a 6. világ szerinti.

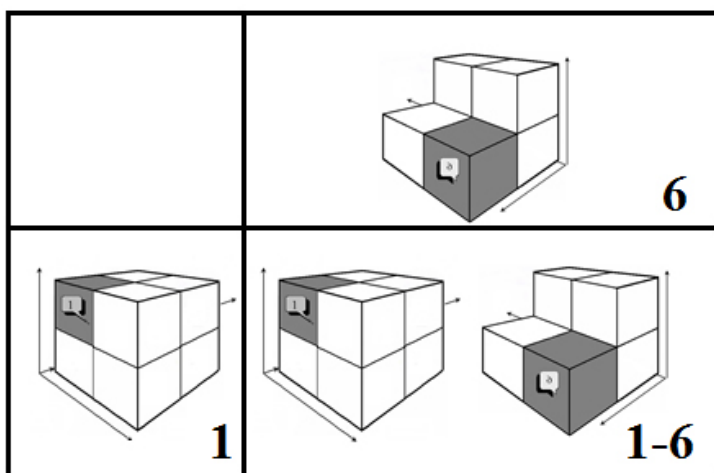
1. Találkozásuk pénzügyi részében a 6. világ a domináns helyzetű. A valószínű eset, hogy nem találkoznak, mert a közösség nem nyer

pályázatot. Ha meg nyer, az jó a pályáztató célrendszerére, és rossz a közösség addigi értelmi rendszerére nézve. Az addig közösségi módon döntő, működő, „grass-root”-szerű kapcsolatok, baráti kapcsolatok közepébe bekerül egy projektmenedzselő pénzügyi felelősségi, alá-fölé rendelődési viszony, amely egy „elégséges” elidegenedésű munkaszervezetet igényel. Sok közösség ezért nem jut forráshoz, az a kevés, amelyik igen, hamarosan megszűnik közösség lenni. S átalakul jó projektszervezetté. S hogy melyik a jó, azt „világa válogatja”.

2. Lehet ez a civil közösség egy „klánszerű” szervezet, amelyben a klán vezetői a saját s a klántagok céljaira használják fel az elnyert összeget, s elmarad a projekt célja vagy értékrendje szerinti közösségi fejlesztés, illetve csak „lepapírozzák” a projektet. Ez esetben a csoport értékrendje uralja el az adományozó értékeit.

Ám ha a fejlesztési politikának célja a valódi közösségek támogatása, s eközben nem akarja megszüntetni őket azzal, hogy a maga képére formálja támogatottjait, át kell gondolni az adományozás elveit. Tán még azon az eretnek szálon is el lehet gondolkodni, hogy néhány közösség számára a klán természetes. Minimum meg kellene érteni a közösségeket.¹⁶ Az „egyenlőtlen világok” találkozásában a funkcionális problémamegoldás mellett a problémamegoldó felkészültségek sok egyéb egyenlőtlen kombinációja található.

¹⁶ Ilyesmivel próbálkoznak eredetileg a szegények bankja kezdeményezések, mint a Muhammad Yunus által alapított Grameen Bank vagy az üzleti életben a BOP (Bottom of the Pyramid) kezdeményezés (Prahalad 2006).

A „helyes” és „helytelen” találkozások mögött a helyes egyenlőtlen-ségekről s egyenlőségről alkotott problémamegoldó felkészültségek állnak. S mint ilyenek a három összetevős felkészültségi rendszer részei. Az emberek alkotják őket. Az egyenlőségről, egyenlőtlen-ségről más és más értelmi rendszert alkotnak a konzervatív, a liberális, a szocialista és a zöldáramlatok. A konzervatív megvédené a már kialakult, hagyományos egyenlőtlen-ségi, egyenlőségi rendszert, érdemeket, rendet; a zöld védené a kialakult természetet, a szocialista és a liberális rendszerek a modernizáció érdekében átalakítanák azt. A liberális gondolat a szabad vállalkozáson alapuló egyenlőtlen teljesítményekkel indokolva látja a javakból való egyenlőtlen részesedést; s a szocialista, konzervatív logikák a túl nagy egyenlőtlen-ségben és szabadságban közösségeket veszélyeztető jelenségre mutatnak rá; a zöldlogika a modernizáció túlhajtásainál természetromboló hatásokra figyelmeztet. A szocialista logika a közösségi egyenlősítés jegyében gyakran veszélyezteti a kiérdemelt előnyöket is, s ha ez túlteng, teljesítményellenes hatású. Ezen eszme-rendszer mindegyike önmagában olyan, mint egy nem tökéletes problémamegoldó felkészültség. Segít dönteni egy „melyik a jobb?” típusú rangsorolási kérdésben. De az is látszik, hogy egyik sem jó önmagában. Négy egymást kiegészítő felkészültség-rendszert alkotnak. Néha jobb négy szerszám, mint egy.

Gyakorlati fejlesztési lehetőségek

A tudáskombinációs modellnek és a szervezeti problémamegoldó felkészültségek háromdimenziós modelljének használatával megalapozot-tan tudunk szervezeti kutatásokat és fejlesztési folyamatokat tervezni.

Szervezet- és tőkefejlesztés három dimenzióban

A szervezeti problémamegoldó felkészültségek három összetevős modelljével kidolgoztunk egy olyan nyelvet, amelyben a sokféle szervezeti problémamegoldó felkészültséget egységes rendszerben tudjuk tárgyalni. A tőke és ezen belül a szervezeti tőke kiterjesztett fogalmával pedig olyan nyelven beszélünk e felkészültségekről, amelyet a szervezet vezetői maguk is értenek. A szimbolikus távolság a szervezetfejlesztés gyakorlati művelői, a szervezet- és kommunikációkutatás között lecsökkent.

A gyakorlati szervezetfejlesztésben ezután fel lehet tenni a kérdést, hogy hogyan ismerjük meg és hogyan fejlesszük a szervezet háromdimenziós problémamegoldó felkészültségeit.

- A felkészültségekhez való hozzáférés mélyebb elemzése is kidolgozható, s ez további támogatást adhat a felkészültségek kommunikatívvá tételéhez, a szervezeti kommunikáció fejlesztéséhez.
- A szervezetek és környezetük leírására felhasználhatjuk a tőkekombinációk nyolc világának modelljét. Ez pedig abban segít, hogy a fejlesztett szervezetet elhelyezzük egy fejlődést leíró térben, s a szervezethez illeszkedő megoldáshoz nyúljunk. Például nem biztos, hogy jó, ha a tudásmenedzsment módszereit nyomjuk le egy betanított munkában dolgozó beszállító torkán, amikor minden szükséges tudás még a vezető fejében van. Vagy ne akarjuk a rámenős, hatalommal vezető menedzser figuráját, attitűdjét egy tudás-szervezetben dolgozó *networking* rendszernek ajánlani.
- A fejlesztés és szervezetfejlesztés uralkodó módszertana leginkább a technokrácia címszó alatt bemutatott (5.) „világból” származik. Ez az „egy világ van” koncepcióra alapozó támogatási rendszer konfliktusainál is látszik. A támogatások ma általában projektekre vonatkoznak, magas bürokratikus elvárásokkal, kemény pénzügyi ellenőrzéssel. Ebben a támogatási rendszerben virul a mérhető pénzügyi kontrollal dolgozni tudó technokrácia kultúrája, és kiszorul belőle a közösségek kevesebb külső kontrollal élő kultúrája. Így a fejlesztési források bizonyosfajta „világot” támogatnak, másokat meg nem. Ha szervezet és szervezeti „világ” sokféle van, differenciált eszközrendszer kell a fejlesztésükhöz. A nyolc világ koncepciójával ehhez is kaptunk eszközöket.

A problémamegoldó felkészültségek elméleti elemzése bázisán elindult egy differenciált felkészültségkutatás, amelyben azt vizsgáljuk, hogy milyen felkészültségeket kell megszereznie egy mai vezetőnek – s e felkészültségeknél már külön rákérdezzünk:

- a tárgyakkal, természettel, technikával való bánás képességeire;
- arra, hogy a vezetőnek (az ő területén) milyen szimbolikus felkészültségekkel kell rendelkeznie;
- s milyen felkészültségre van szükség az értelem, a „jó” és jobb” rendet teremtő dimenzióban.

Már most látszik, hogy az új kutatói szemüvegünk jó, fel tudjuk tárni a szükséges újfajta képességeket.

Társadalomelméleti fejlesztési lehetőségek

A komplex tőke modellje viszonyul sok egyéb társadalomelmülethez. S azzal, hogy társadalmi jelenségeket képes más módon tematizálni, ezeket is tisztázni kell. Különösen tisztázandó az itt bemutatott modell és a kommunikatív alapú társadalomelmületek viszonya.

Az értelem, az elidegenedés és az egyenlőtlenségek témakörének új tematizálása is lehetővé válik, tovább lehet fejleszteni a kritikai társadalomelmületeket, hogy a három tőkeösszetevő legújabb kombinációi segítségével az elidegenedés és az egyenlőtlenségek újabb változatai és csökkentésük lehetőségei is jobban megfeleljenek a mai problémáknak.

A problémamegoldó felkészültségekhez való hozzáférés egyenlőtlenségi rendszerének már vázlatos elemzése is a társadalmi különbségek okát a korábbi elképzelésekhez képest kevésbé anyagi, és sokkal inkább kommunikatív természetűnek mutatja. Ez pedig kihat a társadalomkritikai gondolkodásra.

- Amennyiben az emberi élethez szükséges problémamegoldó felkészültségek kommunikatív-kulturális természetűnek mutatkoznak, akkor elavul a főleg az anyagi javakra s ezek birtoklására koncentráló társadalomkritikai gondolkodás. Ezeket az újabb fajta egyenlőtlenségeket nem lehet az anyagi-tárgyi javak birtokbavételével, anyagi támogatásokkal csökkenteni.
- A kommunikatív-kulturális problémamegoldó felkészültségek megszerzése nem egyszeri rendelkezés a tulajdonról, nem(csak) anyagi felhalmozás, hanem a személyek és közösségek együttes munkálkodása önmagukon, saját problémamegoldó felkészültségeiken.
- Ez utóbbi ok miatt a kizsákmányolás fogalma is félrevezető az újabb egyenlőtlenségek esetében. A zsákmány valami olyan, amit valakik elvesznek valakiktől. Az újabb egyenlőtlenségek esetében az a probléma, hogy sosem volt azok birtokában, akik elidegenedtek tőle, s akiknek birtokába került, azoktól meg nagyon nehéz elvenni, hiszen személyiségükhöz tartozik. Ezért az újabb egyenlőtlenségek nem magyarázhatók valamiféle „elvéttel”, például az értéktöbblet elvéttelével – a zsákmány metafora félrevezet. Ezek olyanok, amelyeket az emberek önmaguk képességeinek kimunkálásával szereznek meg, vagy nem. Ha itt megfosztás történik, akkor fejlődési lehetőségektől való megfosztásról kell beszélni.
- A társadalompolitikának e képességfejlesztés feltételrendszerét kell biztosítania.
- Ebben az összefüggésben a társadalomkritikának **-s** fejlesztésnek – szemben a korábbi, csak elosztásra koncentráló (4. típusú) világ-

gal – a tudásintenzív világok perspektíváiban érdemesebb gondolkodni. Ezek az 5., 6., 7., 8. világok lennének. Ha az ökológiai kritika szempontjait is figyelembe vesszük, akkor szűkül a „jó” világok száma, s a kevesebb tárggyal dolgozó 6., 7. s a természeti feltételekkel új viszonyt kialakító 8. világ tudáskombinációs perspektívái az ígéretesek.

Remélem, hogy az itt bemutatott modellekkel segíthetek a fejlesztésről való gondolkodás újraalkotásában. Jobban látjuk, hogy a fejlesztés során mit is fejlesztünk, s mi mindenen múlik az is, hogy mit tekintünk fejlődésnek.

A modellek segítenek a gyakorlati fejlesztési programok megalkotásában, s abban, hogy a szervezeti vezetők is jobban lássák az általuk vezetett szervezetek társas-kommunikatív természetét.

Irodalom

- Daniel C. Dennett 1996: *Micsoda elmék. A tudatosság megértése felé* (ford. Orosz István). Budapest, Kulturtrade.
- Domschitz Mátyás 2008: Valaha volt, szebb jövő – Milyen jövőt álmodunk az unokáinknak? *Comitatus, Önkormányzati Szemle*, 18., 2008/7. (július).
- Domschitz Mátyás 2012: Társadalmi tőke a kommunikáció participációs modelljében. In Bajnok Andrea et al. (szerk.): *A kommunikatív állapot*. Budapest, Typotex.
- Frankl, Viktor E. 1996: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben* (ford. Molnár Mária, Schaffhauser Ferenc). Nyíregyháza, Kötet.
- Fromm, Erich 1994: *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetése* (ford. Hidas Zoltán). Budapest, Akadémiai.
- Garai László 1995: *Quo vadis tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről I–II*. Budapest, Scientia Humana.
- Horányi Özséb 2007: Függelék. A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. In uő (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI-Typotex.
- Lovelock, James E. 1990: *Gaia. A Földi élet egy új nézőpontból*. Budapest, Göncöl.
- Luhmann, Niklas 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe* (ford. Brunczel Balázs). Budapest, Gondolat.
- Lyubomirsky, Sonja 2008: *Hogyan legyünk boldogok? Életünk átalakításának útjai tudományos megközelítésben* (ford. Turóczy Attila). Budapest, Ursus Libris.
- Mumford, Lewis 1986: *A gép mítosza* (ford. Csillag Veronika, Lukin Gábor). Budapest, Európa.
- Polányi Mihály 1994: *Személyes tudás I–II*. Budapest, Atlantisz.
- Polányi Mihály 1997: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Budapest, Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság – Argumentum.

- Prahalad, Coimbatore Krishnarao 2006: *Esélyek a piramis alján* (ford. Falcsik Mari, dr. Kiss Tibor). Budapest, HVG.
- Seligman, Martin E. P. 2008: *Autentikus életöröm. A teljes élet titka* (ford. Erdélyi András István). Győr, Laurus.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris.
- Turner, Victor W. 1997: Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.

Fröhlich Johanna

A nyelvfilozófia és az alkotmányértelmezés összefüggései – a szöveg korlátai és lehetőségei

Felvezetés

az alkotmányértelmezés elméletének kutatása és annak gyakorlati művelése kapcsán is gyakran találkozhatunk azzal a dilemmával, amelyet a szöveg értelmezése okoz. Egy konkrét alkotmányjogi kérdés megoldása során a gyakorlatban általában először egy jogsérelemmel találkozunk, amelyet az alkotmány alapján el kell bírálni. Az alkotmány mint a jogrendszer csúcsán elhelyezkedő norma ugyanis mérceként szolgál minden rajta kívül álló jogi norma megítéléséhez. Ahhoz tehát, hogy egy jogszabályi rendelkezés vagy egy bírói ítélet alkotmányellenességét meg lehessen állapítani – vagy éppen cáfolni –, először a mérce tartalmát kell meghatározni. Ha megállapítható, hogy miben áll a mérce, az aztán összevethető a kérdés tárgyát képező, alkotmányon kívüli jogi normával, s így megállapítható, hogy a vizsgálat tárgya összhangban van-e a mércével.

Az alkotmány mint mérce tartalmának megállapításakor azonban számos dilemmával szembesülünk. A szöveg egyes részei nagyon általános formában, magas absztrakciós szinten íródtak. A kapcsolódó alkotmánybírói gyakorlatból levonható bizonyos következtetés arra nézve, hogy milyen irányú értelmezést tulajdonítottak eddig egy adott rendelkezésnek, azok milyen irányokba változtak, s mely irányokról állapították meg, hogy azok nem képezhetik a mérce tartalmát. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor nem a szöveg változott, csupán a hozzá kapcsolódó alkotmánybírói gyakorlat. Egy alapjoghoz kapcsolódó alkotmánybírói gyakorlatban azonban időnként tetten érhetők az ingadozó vagy nem egészen következetes joggyakorlat jelei.

Az alkotmánybírósági – és gyakran a rendes bírósági – gyakorlat inkonzisztenciáinak kritikusi ezért visszatérően számon kérik a bírákon az alkotmány szövegéhez való hű ragaszkodást, az „alkotmány betűjének” következetes érvényesítését. E törekvés létjogosultságát az adja, hogy minden jogértelmezés kötelező erejét elsősorban és leglátványosabban a normaszövegre való visszavezethetőségből, vagyis a normatív szövegből nyeri.¹ Ha a szöveg egy adott jogértelmezést semmilyen módon nem képes igazolni, úgy annak az értelmezésnek könnyen megkérdőjelezhetővé válik a normativitása, minthogy az alapja nem vezethető vissza az érvényességét adó alkotmányszövegre.

A szöveg ugyanis – mint az egyetlen kommunikációs közeg, amely alkalmas arra, hogy maradandó közös alapul szolgáljon a jogi normák közvetítésére – nem csupán közvetítő funkciót lát el, hanem garanciaként is szolgál. A szöveg hivatott biztosítani a kiszámíthatóságot, az előreláthatóságot, vagyis azokat a jogállami követelményeket, amelyek alapján minden jogalanytól elvárhatóvá válik a jogszabály betartása. Az értelmezés során a szövegből levezetett jelentéssel való összeegyeztethetőség tehát szükséges és kívánatos, nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, amit a szöveg közvetíteni hivatott. A jogszabály és a szabályozandó jogi tárgy jellegzetességeitől függően a szöveg megfelelően absztrakt vagy konkrét alakot öltve arra hivatott, hogy a jogalanyok viselkedését befolyásolja. A jogérvényesülés néha magától értetődő alapokon nyugszik, ilyenkor nincs vita arról, hogy egy bizonyos cselekedet a jogi normának megfelel-e vagy sem. Más esetekben viszont nem egyértelmű, hogy a jogszabály szövegéből mi következik.

Az alkotmányszöveg nyelvtani értelmezése önmagában gyakran nem elegendő egy alkotmányjogi kérdés megoldásához. Különböző érvelési módszerek ugyanis gyakran más-más eredményre vezethetnek. Az alkotmányszöveg jelentésének ilyen értelemben vett gazdagságát az mutatja a legjobban, amikor egyazon rendelkezésből levezethetővé válnak egymással szöges ellentétben álló értelmezések. Felmerül a kérdés, hogy hogyan igazolhat egy szöveg egyszerre ilyen eltérő tartalmú értelmezéseket. Van-e egyetlen „igazi jelentése” egy szövegnek? Az alkotmányértelmezési vitákban gyakran a szemben álló vitapartnerek mindegyike a szöveg általa preferált jelentését kéri számon, s a másikat a szöveg „helyes jelentésének” figyelmen kívül hagyásával vádolja. Vajon a szöveghez értelmesség követelményének szükségszerű megsértését

¹ A jelenleg tárgyalni kívánt dilemma szempontjából e helyütt nem kívántunk a jog normativitásának forrását kutatva e kérdésben mélyebbre ásni, ezért azt végig adott-nak tekintettük.

jelenti a szövegen túli szempontok figyelembevétele? Meddig lehet a szöveget hajlítani, ha az önkényesség vádját el szeretnénk kerülni?

A szövegből kiinduló és végül a szövegre visszavezethető értelmezés között az értelmező az adott probléma komplexitásától függően egyszerűbb vagy bonyolultabb utat is bejárhat. Az alkotmányértelmezés esetében nem elegendő az értelmezés eredményét igazolni (vagyis megfelelő alkotmányjogi érvekkel megindokolni), hanem az értelmezés választott módszerét is igazolni kell. A szövegtől szövegig tartó érvelési folyamatnak tehát minden pontját megfelelően indokolnunk kell ahhoz, hogy az értelmezés normatív maradjon és annak eredménye is megnyugtató legyen (vagyis például egy bírói döntés révén a jogsérelmet orvosolni lehessen). Látható tehát, hogy akármilyen összetett alkotmányértelmezési kérdésről legyen is szó, annak sikerében meghatározó szerepe van a jelentés feltárása szabályszerűségeinek.

A szöveg jelentésének kutatása túlmutat a szigorúan vett jogtudomány határain, s a nyelvfilozófia, a hermeneutika és a cselekvéstudomány felé visz el. Az alábbi elemzésben a saját szempontunkból eddig felfedezetlen, majdnem egészében új tudományterület alkotmányjoggal közös jegyeinek csupán pontszerű megvilágítására vállalkoztunk. Az elemzés során a különböző elméleti irányok bemutatásakor közel sem törekedtünk teljességre, hanem csupán a kutatás révén megismert dilemmák felvillantására és azok alkotmányelméleti szempontú észrevételezésére teszünk kísérletet.

A nyelvfilozófia felé fordulás és a hurok tudatosítása

A jog és a nyelv kapcsolódásainak kiemelkedő jelentőségével először a morálfilozófia területén találkoztam. Egy kollégámmal a jog és az erkölcs kapcsolatáról beszélgettünk, amikor felvetette, hogy olvassam el Richard Mervyn Hare *Sorting Out Ethics* című könyvét (Hare 1997). Hangsúlyozta, hogy a lényeg a nyelvi megnyilatkozások univerzális igényén van. A könyv sajtóságos és eddig egészében ismeretlen megközelítési módja hamar feltűnt, és tudatosodott, hogy a nyelv szerepének súlya nagyobb a jelentés pusztá közvetítő közegénél. Korábban a nyelvben meglévő bizonytalanságok kiküszöbölendő hibákként tűntek fel, amelyekkel újra és újra szembesülünk. A többértelműség és a bizonytalanság azonban fokozatosan átalakult a nyelv érdekes és mély, többnyire szabályok közé szorítható előnyévé.

Milyen szabályokból fakad, hogy mit értünk egy-egy szó, kifejezés alatt? Egy mondat hogyan jelenthet időről időre mást úgy, hogy közben nem változik? A nyelv mélységeinek tanulmányozása hamar megmu-

tatta, hogy e kérdések mögött több húzódik, mint pusztán a jelentés feltárásának kérdése. A nyelvfilozófia „a nyelv bizonyos általános jellemzőinek igyekszik filozófiailag megvilágító erejű leírását adni – ilyen például a referencia, az igazság, a jelentés és a szükségszerűség –, és csupán érintőlegesen foglalkozik konkrét nyelvek konkrét elemeivel; jöhetnek a vizsgálat módszere – már ahol empirikus és racionális, nem pedig a priori és spekulatív – rákényszeríti a nyelvfilozófusokat, hogy nagy figyelmet fordítsanak a természetes nyelvek valóságos tényeire” (Searle 2009, 16).² Az alkotmányjog elméletének kutatása szempontjából a nyelvfilozófiai vizsgálódások magának a nyelv és az alkotmányjog kapcsolatának közelebbi megértését segíthetik elő. S bár a nyelvfilozófián keresztül elsősorban nem a nyelvi megértés *módszereiről* tudhatunk meg többet, azokat a jelen gondolatkör szempontjából mégis az alkotmányértelmezés módszerei keretén belül kíséreljük meg hasznosítani.

A vizsgálódás kiindulópontja ugyanis, hogy az alkotmányértelmezés során az alkotmány szövegéből kiinduló érvelés az absztrakt normák értelmét egy viszonylag összetett gondolati *hurok* segítségével ragadja meg, amely több érvelési módszert és a szöveg több pontját is alapul veszi a végeredmény eléréséhez. Kérdés, hogy létezik-e olyan alkotmányértelmezés, amelyhez nem szükséges ezt a hurkot bejárni, vagyis ami képes a szöveg szigorú keretei között maradni. Azok az esetek pedig, amikor a szöveg mint kezdő- és mint végpont között az érvelés kilép a szövegen túlra, az így megtett út mennyire lehet összetett, és az érvelés lépései meddig támaszthatók alá a jogtudomány szempontjaival is. Az elsőként tárgyalandó analitikus iskola éppen az objektivitás azon hagyományából táplálkozik, hogy „a megismerést élesen el kívánta választani a (vallási-politikai) »életérdekek« előírásaitól, s a világrendet elfogulatlan, teoretikus beállítódásban akarta leírni”.³ Kérdés, hogy közös nevezőre hozható-e valamilyen módszerrel ez a fajta elfogulatlan-ság a szövegen túli tartalmak felhasználásával.

² A nyelvfilozófiát tehát meg kell különböztetnünk a nyelvi filozófiától, amely alapvetően szavak és nyelvi elemek használatát vizsgálja konkrét nyelvekben. Ilyenformán ez inkább valamilyen fajta módszer elméletét jelenti, míg a nyelvfilozófia magáról a nyelvről szól.

³ Állapította meg Habermas (Felkai 1993, 178).

Az analitikus nyelvfilozófia egy gondolati iránya

Az analitikus filozófiai irányzat fő sodrába tartozik a John Searle által 1969-ben megírt könyv a beszédaktus-elméletről (Searle 2009). A beszédaktusok feltalálása tulajdonképpen Searle tanára, John Austin nevéhez fűződik, aki valódi tényeken, tapasztalat útján értékelhető megfigyeléseken alapulva jutott ahhoz a felismeréshez, hogy vannak olyan szavak, amelyek más szavaktól eltérően viselkednek. Eszerint ugyanis léteznek szavak, amelyek csupán leírják azt, ami megtörtént, például hogy „sétáltam”. Ezzel szemben vannak olyanok, amelyek nem csupán rögzítik, hogy a bennük foglalt cselekvés megtörtént, hanem saját maguk hajtják végre a cselekvést, például ha azt mondom, hogy „ígérem”. Ezeket nevezte Austin „performatív aktusoknak”, amelyek lényege tehát, hogy e szavak kimondása és az általuk jelölt cselekvés egybeesik. Kutatásai során Austin megállapította, hogy például az angol nyelvben nagyjából kétezer olyan szó létezik, amelyek performatív aktusok végrehajtására alkalmasak.⁴ Ezzel megdönteni remélte a filozófiai hagyományban honos azon deskriptív gondolatot, amely szerint a nyelv kizárólag az információ-továbbadás eszköze.

Searle szerint a nyelvhasználat *komplex, szabályvezérelt viselkedés* (Searle 2009, 24). E viselkedés beszédaktusok végrehajtását jelenti, vagyis a nyelvi kommunikáció alapegysége nem szavak vagy jelek, hanem ezek létrehozatala egy beszédaktus keretei között (i. m., 28). E beszédaktusok mögött szándékos viselkedés áll, vagyis valamilyen cselekvéssel van dolgunk. A kommunikációval foglalkozó szaktudományok között ez a cselekvéselméleteknek csupán az egyik iránya. Ide tartozik a későbbiekben tárgyalandó azon elméleti irány is, amelyet a kommunikatív cselekvés elméletének nevezünk, de az kapcsolatba hozható olyan filozófiai irányzatokkal is, mint a hermeneutikai filozófia.

Searle elméletében fontos szerepet játszik, hogy saját művét nem a nyelvi filozófia területére sorolja, hanem a nyelv általános jellemzőinek filozófiai leírását kísérli meg, s ezzel bizonyos mértékben elhatárolja magát az analitikus filozófiai irányzattól is.

Egyik alaptétele, hogy „mindent, aminek értelme lehet, ki is lehet mondani, tehát minden jelentés kifejezhető nyelvi elemek segítségével” (i. m., 30). A beszédaktus lényege, hogy egy-egy ilyen aktus végrehajtásával minden esetben létrehozunk valamit, ami azelőtt nem volt, más szóval a valóságot is megváltoztatjuk azzal, hogy például megígé-

⁴ Ezeket a megfigyeléseit Austin először egyetemi előadásában használta fel (magyarul: Austin 1990).

rünk valamit, nem csupán kimondunk egy szót, hanem cselekszünk, létrehozva ezzel egy ígéretet. Az alkotmányjog területén ezen beszédaktusok legszembetűnőbb megnyilatkozásai a preambulumok, amelyek általában egy politikai közösség közös múltjához, jövőjéhez kapcsolódva fogalmazznak meg performatív aktusokat.⁵

Austin után Searle is „illokúciós aktusoknak” nevezi az ilyen beszédaktusokat. Amikor tehát azt mondom, hogy „ígérem, ezután betartom a határidőket”, amellet, hogy morfémákat (szavakat) mondok ki [*megnyilatkozásaktus*], beazonosítom azt, amiről beszélek, vagyis meghatározom, hogy a mondat kire, mire vonatkozik (tulajdonnevek, köznevek és névmások) [*propozicionális aktusok*], végül ezenkívül még „állítok”, „ígérek”, „ellenzek” is valamit [*illokúciós aktus*]. További beszédaktusoknak tekinthetjük azokat, amelyek az előbbi beszédaktusok révén, azok következményeiként állnak be. Így például az állításaim révén „megijesztek” valakit, vagy „aggodalmat keltek” az ígéreteimmel [*perlokúciós aktusok*]. Többen ráirányították a figyelmet arra, hogy az illokúciós aktusok egyik lényeges jellemzője, hogy teljes mondatokban hajthatók csak végre, a szavak pedig kizárólag mondatok kontextusában bírnak jelentéssel.

Az előbbieken próbáltuk bemutatni, hogy a nyelvhasználat miért tekinthető viselkedésnek. Searle azonban olyan viselkedésnek tekinti a nyelvhasználatot, amelyet szabályok urálnak. Az alkotmányértelmezés szempontjából a kérdés ehhez kapcsolódva éppen az, hogy egy adott nyelvi megnyilvánulás mögött milyen tartalmak lehetnek, és azok milyen szabályszerűségek mentén igazolhatók.

Searle tehát megkülönböztet regulatív és konstitutív szabályokat (Searle 2009, 46–55). A *regulatív szabályok* az emberek közötti illendőség síkján helyezkednek el, vagyis például megmondják, hogyan kell a társasági etikett szabályai szerint viselkedni. A *konstitutív szabályok* azonban nem csupán egy viselkedés kívánatos módját jelzik, hanem azokat a szabályokat jelölik, ahogy az adott tevékenységet egyes-egyedül művelni lehetséges. Ezek tehát nem szabályozzák, hanem tulajdonképpen megteremtik az adott viselkedésformát. Jó példa erre a matt, amely a sakk szabályai alapján adott lépéssorozat révén állhat csak elő, máskülönben nem nevezzük mattnak. A regulatív és a konstitutív jellegű szabályokat más és más nyelvi forma jellemzi. Így az előbbi leggyakoribb előfordulása a „ha Y, akkor tedd Y-t”, míg az utóbbié az „Y P kontextusban X-nek számít”. Ezek által a konstitutív szabályok által úgynevezett „intézményes tények” hozhatók létre, vagyis olyanok, amelyek intéz-

⁵ A preambulumokról és a bennük foglalt performatív aktusokról lásd például: Fekete 2011.

ményeket (konstitutív szabályrendszereket) feltételeznek. Searle tehát azt is állítja ebből kifolyólag, hogy „egy nyelv szemantikai szerkezete mögöttes konstitutív szabályok sorozatának konvencionális megvalósulása, és a beszédaktusok jellemzően olyan cselekedetek, amelyeket úgy hajtunk végre, hogy e konstitutív szabályoknak megfelelően mondunk ki egyes kifejezéseket” (i. m., 49). Ezek a mögöttes konstitutív szabályok azonban azt feltételezik, hogy az illokúciós aktusok és azok szabályrendszere nem egy adott nyelvhez kapcsolódnak, hanem magához a nyelvhez, vagyis más-más igék formájában, de minden nyelvben fellelhetők. Innen pedig egyenesen vezet az út a nyelvi megnyilatkozások egyetemes igényéhez.

Ezen a ponton egyelőre azt állapíthatjuk meg, hogy az Austin-féle analitikus gyökerekből táplálkozó, Searle által szerkezetileg megrajzolt beszédaktus-elmélet még mindig „jelentéselmélet”, de már nem formális, szemantikai értelemben. Searle az intézményes tények fogalmával túlmegy a nyelv szigorúan vett határain, és megnyitja az utat a nyelv és a társadalom közös alapjainak feltárásához (Kelemen 2009, 231).

A hermeneutikai irányzat

A hermeneutika⁶ mint értelmezéselmélet gyökerei már az ókori görög filozófiában megtalálhatók. Platón és Arisztotelész, valamint a sztoikusok után, az *Ótestamentum*hoz kötődően jelent meg először az értelmezés szisztematikus elmélete kiépítésének igénye, illetve az írott szövegek mögötti, mélyebb értelmezési szintek kutatása. A jelen ügy szempontjából a hermeneutika lényeges állomása Georg Friedrich Meier 1757-ben írt műve, a *Versuch einer Allgemeinen Auslegungskunst*. Ebben Meier egyfajta holisztikus szemlélet jegyében arra hívta fel a figyelmet, hogy egy nyelvi jel nem határozható meg önmagában, hanem csakis más nyelvi jelekkel való viszonya révén. Amellett érvelt, hogy a nyelvi bizonytalanságok feloldása a nyelvi szabályszerűségek révén, és nem a nyelven kívüli, például a szerző szándékára hivatkozva oldhatók csupán fel.

⁶ A hermeneutika kifejezés a görög *hermeios*, a delphoi jósa papjára vonatkozott, a szó pedig Hermészre, az istenek hírnökére utal. Hermész neve összefüggésbe került az emberi megismerés határain túlinak az emberi értelem számára való felfoghatóvá tételével, vagyis valamilyen ismeretlen érthetővé tételével. A görögök Hermésznek tulajdonították a nyelv és az írás felfedezését is (Felkai 1993, 102, 40. lábjegyzet).

Friedrich Schleiermacher a modern hermeneutika kialakulását megelőzően, már konkrét szövegektől elszakadva épített fel általános értelmezési elméletet (Ramberg–Gjesdal 2005). Álláspontja szerint minden nyelvhasználat nyelvtani szabályokra és közös szimbolikus szókincsre vezethető vissza, amelyeket aztán mindannyian egyedi módon használunk. Hangsúlyozta, hogy a megértés problémája minden kommunikációs helyzetben felmerül, s „az értelmezés során a gondokolás, beszéd és megértés széttephetetlenül összetartoznak” (Felkai 1993, 105).

Wilhelm Dilthey, Schleiermacherről írt monográfiájában amellest érvel, hogy a körülöttünk lévő világ a megélt tapasztalati élmények (*Erlebnis*) révén vezethet el a megértéshez (*verstehen*), amivel beemeli a hermeneutika vitájába az emberi létezés szempontjait, és egyben felvezeti a modern hermeneutikai irányzatot. Dilthey elméletében a megértést indukciós eljárás alapján nyerhetjük ki, s az egyes életmegnyilvánulásokból jutunk el a személy egészének összefüggéseihez; a megértés mozzanatai így „belehelyezkedés és utánaélés” (i. m., 110).

A hermeneutikában jelentős fordulatot Martin Heidegger hozott (*Sein und Zeit*, 1927), aki szerint az igazi kérdés nem a nyelvi kommunikáció megértése, hanem általa az emberi lét alapvető kérdéseinek magyarázata. Ebben az értelemben a megértés nem valami olyasmi, amit tudatosan művelünk, hanem valami olyasmi, ami mi magunk vagyunk. Ezzel az ontológiai fordulattal a hermeneutikai filozófiai irányzat másodlagossá teszi a nyelvtudomány jelentőségét, és a megértést egzisztenciális problémává emeli (Ramberg–Gjesdal 2005).

Végül Hans-Georg Gadamer szerint a megértés az egész emberi létezés velejárója, nem csupán pillanatnyi aktus (Heidegger szavaival élve a megértés az ittlét [*Dasein*] létmódja). Gadamer elméletében jelentős szerepet játszott a hagyomány és a múlttal való viszony. Eszerint a hermeneutikai kör nem csupán a részek és az egész közötti kölcsönhatást jelenti, hanem egyszerre a múlt és a jelen közötti komplex dialogikus kölcsönhatást is. Elméletében a hagyomány olyan tapasztalat, amely beleszövődik jelenbe, s így megváltoztatja az önmagunkkal kapcsolatos tudásunkat is. Az idegen szöveg megértése szerinte minden esetben előzetes elvárások mentén történik, s bár az új értelem iránti nyitottság nagyon fontos, ez nem jelenti korábbi tapasztalataink elvetését. A megértés tehát szerinte minden esetben előítéletszerű, egy nyelv beszélése pedig egyszerre világlátásunkról is tanúskodik (Felkai 1993, 111–119).

A hermeneutikai irányzatot többen annak teológiai eredete, illetve antinaturalizmusa miatt bírálták. Karl Popper egyik tanítványa, Hans Albert a hermeneutikai irányzatról azt állította, hogy azzal „a bibliai elképzelésekre alapozott keresztény teológiában az emberi [lét] tarto-

mányában végbemenő történést csak üdvtörténeti szempontok szerint – azaz az isteni tervbe való bekapcsolás szemszögéből – vették tekintetbe, s e történésnek a természetbe való besorolása (...) nem tehetett szert jelentőségre” (Albert [1971]: *Hermeneutik und Realwissenschaft*; Felkai 1993, 100).

Természetesen a hermeneutikai irányzatnak számos neves képviselője és további ága létezik, amelyek nem jelentőségük hiányánál fogva maradtak ki a fenti ismertetésből. Az alkotmányértelmezés elmélete és módszerei szempontjából azonban érdemes e helyütt néhány megjegyzést közbevetnünk.

Az értelmezés szerepének az alkotmányelmélet szempontjából hangsúlyozandó jelentőségét már fentebb tisztáztuk. Az analitikus filozófiai irányzatok az alkotmányszöveg egyes részeihez – vagyis a morfémák és kifejezések létrehozatalához – kapcsolódóan jelenthettek újdonságot, kimutatva, hogy a nyelvi kifejezések mögött egyetemes szabályszerűségek húzódnak. Ezeknek a felfedezéseknek a további tanulmányozása az alkotmányjogi érvelés területén a kezdő- és végpont között bejárható érvelési út szempontjából rendkívül érdekes lehet. Emellett a hermeneutika tulajdonképpen a nyelv mögötti tartalmak és irányok bonyolultságába és összetettségébe engedett bepillantást, megmutatva, hogy a szövegből kiindulva egészen messze is eljuthatunk, beleértve az emberi lét alapkérdéseit is. A hermeneutikai szempontok gyökere kifejezetten tetten érhető például a rendszertani értelmezés egyik fajtájánál, az úgynevezett integrációs elméleteknél. Ennek lényege ugyanis nagyon hasonló, mint amit a hermeneutikai kör jelent, vagyis hogy az alkotmány értelmezésekor az alkotmánybíró az alkotmány egészét veszi alapul.⁷ Az alkotmányjogi rendelkezések egymással való folyama-

⁷ Az Alkotmánybíró az alkotmányjogi vizsgálatairól szóló 33/2012. (VII. 17.) AB határozatban a következőket mondta: „Az értelmezésnél az alkotmányértelmezésre általában irányadó szabályokat kell követni, vagyis egyetlen szabálynak sem lehet olyan tartalmat tulajdonítani, amellyel egy másik kiüresedhetne. Az Alaptörvény zárt, ellentmondásmentes rendszer. [Az Alkotmány egységének (zártságának) az elve a köztársasági elnök jogállását vizsgáló 48/1991. (IX. 26.) AB határozathoz csatolt párhuzamos véleményekben került kifejezetten rögzítésre (ABH 1991, 217, 242). Később ezt az elvet átvette a 36/1992. (VI. 10.) AB határozat is, amely a köztársasági elnök kinevezési hatáskörét vizsgálta: »Az Alkotmánybíró az Alkotmányt nemcsak a kifejezetten erre irányuló eljárásban, hanem a jogszabályok alkotmányosságát vizsgáló minden eljárásában értelmezi. Az Alkotmány egyes rendelkezéseinek értelme így az újabb és újabb értelmezések során bontakozik ki, amelyekben az Alkotmánybíró az újabb és újabb értelmezésekre tekintettel van. Az egyes értelmezésekből kialakuló tételeket – mint például a pozitív diszkrimináció feltételeit, vagy az alapjog-korlátozás határait – alkalmazásuk során tovább értelmezi és formálja az Alkotmánybíró. Ugyanazon alkotmányi rendelkezésre vonatkozó-

tos összeolvasása, vagyis az alkotmány egységes dokumentumként való kezelése azt eredményezi, hogy az egész több a részek összességénél. Mindez valahol a meieri koncepcióra emlékeztet. Az alkotmányértelmezés szempontjából továbbá újra ki kell emelni az absztrakt nyelvezet fontosságát. Schleiermacher az egyedi nyelvhasználat alatt talán eredetileg nem erre a szempontra gondolt, de a szövegszerű értelmezés egyik lényeges körülményeként kiemelendő, hogy az *alkotmány* értelmezése olykor más módszerek előnyben részesítését kívánja meg, mint egyéb jogszabályok értelmezése. Ez pedig azt jelenti, hogy figyelemmel kell lenni az alkotmányra jellemző egyedi szóhasználatra és nyelvi megjelenési formákra is. Az alkotmányelméleti kutatások fontos szempontként említik a magas absztrakciós szintet, amely több okból kifolyólag⁸ általában jellemzi a szöveget. Az alkotmány rendelkezéseit bizonyos értelemben felfoghatjuk szándékosan befejezetlen, nyitott végű szabályoknak is, amelyek lényege, hogy azok mindig az egyedi eset kapcsán a bírói döntéssel nyernek konkrét értelmet és érvényesülést.

Dilthey elméletéből fontos kiemelni a megértéshez szükséges „belehelyezkedő” pozíciót. Meghatározó lehet ez a bírói/alkotmánybírói jogértelmezés szempontjából, hiszen az a jogalkotó/alkotmányozó szemléletmódjától gyökeresen különbözik. A bírói jogértelmezés ugyanis szükségszerűen feltételezi annak a belső pozíciónak az elfogadását és az abba való belehelyezkedést, amelyet egy konkrét jogvita vagy értelmezési kérdés eldöntése a bíró esetében feltételez. Ezzel szemben a jogalkotó szándékoltan absztrakt, általános jellegű normákat alkot, amelynek során az egyedi esetek különlegességeinek figyelembevétele helyett éppen arra törekszik, hogy megfelelően széles szabályozási kört fogjon át. Kérdés, hogy a Dilthey által is felvetett belső szempont mennyiben módosítja, illetve segíti elő a megértést.

an az értelmezés súlypontja eltérő lehet, de az értelmezéseknek ellentmondásmentes rendszert kell képezniük.« (ABH 1992, 207, 210.) Az Alaptörvény szabályait is csak egymásra tekintettel lehet és kell értelmezni. Az általános korhatárt ezért úgy szabad értelmezni, hogy ennek eredménye ne vezethessen a bírói függetlenség lényeges elemei sérelmére.” Indokolás, [94]. Az alkotmányértelmezés során tehát az alkotmány egy-egy rendelkezése nem értelmezhető a többitől elszigetelve, hanem azt minden esetben a többivel, az egészszel való kölcsönhatás fényében kell olvasni. Lásd ehhez bővebben: Csink–Fröhlich 2012, 73–75.

⁸ Megemlíthető itt az az elmélet, amely szerint az alkotmányok a megfelelő konszenzus elérése érdekében szándékosan nem kellően meghatározott fogalmakat használnak, amelyek elvontságuknál fogva képesek közös nevezőt teremteni azon felek vonatkozásában, akik egy konkrétabb megfogalmazás kapcsán kibukó ellentét miatt már megtagadnák az egyetértésüket. Cass R. Sunstein ezeket „*incompletely theorized agreements*”-eknek nevezi (Sunstein 2007).

Végül a hagyományok és a múlttal való viszony is fontos eleme lehet az alkotmányértelmezésnek, hiszen a magyar Alkotmánybíróság – bár nem precedensbíróság – korábban hozott ítéleteibe foglalt indokolás és az azokban kibontott alkotmányi tartalmak érvényes hivatkozási alapjai a későbbi döntéseknek is.⁹ Az Alkotmánybíróság által egy jogintézmény vonatkozásában bejárt értelmezési gyakorlat minden esetben bizonyos fejlődési ívet mutat, amelyhez viszonyítva a következő lépésnek is koherensnek kell maradnia.¹⁰

A kommunikatív cselekvés elmélete

A jog és a nyelv kapcsolódási pontjait keresve a cselekvéselméletek egyik ágát is meg kell említenünk. A Jürgen Habermas nevével fémjelzett kommunikatív cselekvés elmélete az „empirikus-analitikus és a hermeneutikai elméletek »egyazon tető alá hozását« jelölte meg” (Felkai 1993, 84) mint az elméleti vállalkozása egyik célját. Szerinte ugyanis a cselekvéssel foglalkozó tudományok nem kerülhetik el az empirikus-analitikus eljárásmodok hermeneutikaiakkal való összekapcsolását (Zur Logik der Sozialwissenschaften [1967]; Felkai 1993, 165). Már korábban idéztük Habermas azon megállapítását, amely az analitikus irányzatok érdekektől való mentességét célul tűző hagyományról szólt. A megismerés és az érdek elválasztásáról szóló kutatásait követően pragmatikai vizsgálódásokba kezdett, és többek között

⁹ A 22/2012. (V. 11.) AB határozatban az Alkotmánybíróság a következőket mondta ki a korábbi gyakorlat átvételével kapcsolatban: „Az Alkotmánybíróságnak azokra az alapértékekre, emberi jogokra és szabadságokra, továbbá alkotmányos intézményekre vonatkozó megállapításai, amelyek az Alaptörvényben nem változtak meg alapvetően, érvényesek maradnak. Az előző Alkotmányon alapuló alkotmánybírói döntésekben kifejtett elvi jelentőségű megállapítások értelemszerűen irányadók az Alaptörvényt értelmező alkotmánybírói döntésekben is. Ez azonban nem jelenti az előző Alkotmányon alapuló határozatokban kifejtettek vizsgálódás nélküli, mechanikus átvételét, hanem az előző Alkotmány és az Alaptörvény megfelelő szabályainak összevetését és gondos mérlegelést kíván. Ha az összevetésnek az az eredménye, hogy az alkotmányjogi szabályozás változatlan vagy jelentős mértékben hasonló, az átvételnek nincs akadálya. Másrészt az előző Alkotmány és az Alaptörvény egyes rendelkezései tartalmi egyezősége esetén éppen nem a korábbi alkotmánybírói döntésben megjelenő jogelvek átvételét, hanem azok figyelmen kívül hagyását kell indokolni.” Indokolás [41].

¹⁰ Például a regisztráció alkotmányossági vizsgálatánál a központi névjegyzékbe vétel az Alkotmánybíróság a választójogi garanciák kialakulása szempontjából is vizsgálta, és megállapította, hogy „a választójog gyakorlásának kialakult részjogosultságaiból azonban indokolatlanul visszavenni nem lehet”. 1/2013. (I. 7.) AB határozat, Indokolás [73].

Searle, valamint Hare kutatási szempontjait is felhasználva a nyelv és a beszéd megkülönböztetésére összpontosította a figyelmét. E kutatások a „lehetséges kölcsönös megértés” meghatározását tűzték ki célul. A „kölcsönös megértés” minimális jelentése, hogy két fél egy nyelvi kifejezésen ugyanazt érti. A beszédaktusok e kölcsönös megértés közvetítői, és a következő funkciókat látják el: 1. személyek közötti kapcsolat létesítése és megújítása (legitim rend világában történő utalás); 2. állapotok és események leírása (létező tényállások világában való utalás); 3. élményközlés, önmegjelenítés (a beszélő a maga számára elérhető módon a szubjektum világában utal) (Habermas 2011, 217).

A beszédaktusok tehát a habermasi elméletben e három funkció valamelyikét látják el. Alkotmányelméleti szempontból érdekes tanulságokkal szolgálhat, ha megkíséreljük besorolni az alkotmányi normákat mint beszédaktusokat az egyes csoportokba. A harmadik csoportot a szubjektív világra utalás miatt kizárhatjuk, azonban a másik két fennmaradó csoport releváns lehet. Talán a legegyszerűbb kategória a tényállások világára utalás, azzal, hogy bizonyos értelemben az alkotmányjogi normák is az adott politikai közösség együttélésének szerkezetét, kialakult társadalmi, politikai rendszerét próbálják leképezni. A leíró jellegű alkotmányi normák mellett azonban gyakran előfordul, hogy ezek a normák nem csupán leképezik a fennálló rendet, hanem megkísérlik azt alakítani is. Az alkotmányok stabilitásáról szóló, gyakorlati tapasztalatokon alapuló mű (Elkins–Ginsburg–Melton 2009) szerzői azt állították, hogy az alkotmány megalkotásakor, illetve azt követően, az alkotmány hatálya alatt megvalósuló inkluzív gyakorlat nagyban elősegíti egy alkotmány legitimitását. A szerzők azonban nem csupán az alkotmányozási eljárás során megszólított és meghallgatott egyénekre és szervezetekre gondolnak, hanem az alkotmányos diskurzus fenntartásának folyamatos lehetőségére is. Az alkotmánybíráshoz benyújtott indítványok, illetve az ügyekben hozott döntések, az ombudsman felszólalásai vagy az országgyűlésben folytatott vita során a párbeszédbe beemelt alkotmányos szempontok és azok minősége mind olyan tényezők, amelyek a legitim rend világában tett utalásokként is értelmezhetők.

Habermas kiindulópontja a kommunikatív aktusokkal összefüggésben, hogy azok négy *érvényességi igényt* támasztanak a címzett fél felé (Habermas 2011, 216–224). Megnyilatkozásainknak ezek szerint 1. érthetőnek, tehát jól formálnak kell lennie; 2. propozicionális szinten igaznak kell lennie; 3. a szubjektív őszinteség értelmében hitelesnek kell lennie; 4. végül egy létező erkölcsi szabályrendszer alapján morálisan helyesnek kell bizonyulnia (Felkai 1993, 210). Ezek az érvényességi igények minden megnyilatkozás esetében igazolásra szorulnak, vagyis

ebből következően bírálhatók is. Habermas szerint a jólformáltság átfogalmazással, ismétléssel, csiszolással javítható. Az igazság-, illetve helyességigényekkel kapcsolatos nézeteltérések elméleti és gyakorlati diskurzusok segítségével oldhatók fel; a hitelességigény azonban nem alakítható sem csiszolással, sem a diszkurzivitás eszközével, kizárólag állhatatossággal, kiszámíthatósággal (i. m., 211). Látható, hogy a hitelességigény hibája orvosolható a legnehezebben, hiszen annak teljesüléséhez hosszú távú szempontok figyelembevételére van szükség. Felvetnek némi hasonlóságot ezek a feltételek azokkal, amelyek az alkotmányok preambulumaik normativitása témájában a performatív aktusok kapcsán felmerülnek (Fekete, 2011). Ebben az illokúciós erő magyarázatára hét komponenst¹¹ határozott meg a szerző:

„Az első három ezek közül az ún. »illokúciós ponttal« függ össze. »Ilokúciós« pont alatt minden illokúciós megnyilatkozás jellemző célját értjük, azaz azt, hogy mit kíván elérni az adott megnyilatkozás. Két illokúciós megnyilatkozás irányulhat ugyanarra az elérendő célra, azonban a cél azonossága ellenére is eltérhetnek erősségükben egymástól, hiszen mindig vannak erősebb és gyengébb megnyilatkozások. Továbbá gyakran bizonyos különleges eljárási módok is szükségesek egy »illokúciós pont« eléréséhez, például ahhoz, hogy valamit tanúsítsunk, tanúként jelen is kell lennünk valahol. További feltétel, hogy egyes illokúciók csak meghatározott keretek között lehetnek értelmesek, például nem kérhetünk értelmesen valamiért bocsánatot, ami tőlünk teljesen független. Az előbbieket mellett további előzetes, gyakran társadalmi természetű feltételeket is teljesíteni kell az adott beszédaktus megvalósulásához. Az utolsó két feltétel a megnyilatkozó pszichológiai állapothoz kapcsolódik, ugyanis a sikeres illokúcióhoz bizonyos őszinteségi feltételeket is ki kell elégíteni, azaz a szubjektumnak és a megnyilatkozásnak összhangban kell állnia egymással, továbbá az őszinteségi feltételekben megnyilvánuló pszichológiai mozzanat ereje is különbözhet. Az illokúciós erő, mely a normativitás létrejöttében kulcsszerepet játszik, tehát alapvetően a céllal, a megnyilatkozással szemben támasztott külső elvárásokkal és feltételekkel, valamint a megnyilatkozó szándékaival, leginkább őszinteségével áll kapcsolatban.” (Fekete 2011, 10.) Ezek alapján is alátámasztható, hogy az alkotmányi rendelkezések, amelyek értékeket, elveket jelenítenek meg, gyakran az alkotmányok preambulumaiban vagy akár az alapjogi részben, azok érvényesülése – és ily módon legitimitása is – nagyban függ a hitelességi faktortól.

¹¹ A komponensek forrása: Green 2007.

Habermas e nézetei szempontunkból különösen is az alkotmányozási eljárás, illetve az azt követő alkotmányos élethez kapcsolódó inkluzív gyakorlat kapcsán, az alkotmány stabilitásának és legitimitásának garanciáit adó tárgyalásos elmélet vonatkozásában, valamint az alkotmányi rendelkezések érvényesülési kritériumai terén jelentősek.

Nyelvfilozófia jogelméleti szemszögből

A jogtudomány területén a nyelv és a jog kapcsolata leginkább a jogelméleti, illetve -bölcseleti munkák körében tűnik fel. A jelen írás keretei között ezért alapvetően erre a területre szorítjuk a vizsgálatot.

Herbert L. A. Hart jogelmélete a nyelvfilozófiát a kezdetektől fontos helyen említette, ez az elem azonban sokáig nem került a viták fősodrába. Hart nyelvfilozófiáját, illetve a nyelvnek a megértésben játszott szerepét többek között Ronald Dworkinnal folytatott vitái tették a jogelméleti diskurzus részévé (Shapiro 2007). Hart – alapvetően Ludwig Wittgenstein és Austin hagyatékából kiindulva – a jog fogalmának feltárásához a „jelentésre összpontosító módszertan”-ra irányította figyelmét. *A jog fogalma* című művében (Hart 1961) a jog normativitását a nyelv szemszögből kezdte vizsgálni. A mű egyik alapkoncepciója, hogy minden fogalomkapcsolat szükségszerűen nyelvi természetű probléma. Ebből következően Hart elméletét gyakran a jog „szemantikai elméletének” is nevezik (Marmor–Soames 2011).

Ezzel szemben Dworkin szerint Hart téves alapokon közelít a nyelv és a jog kapcsolatához, hiszen a jogászok nem nyelvi szabályokat követve fogadják el kötelezőként a jogot és hozzák meg ítéleteiket. Dworkin úgy vélte, a jog nem a szavak jelentésének, hanem sokkal inkább a szavak helyes használatának az elmélete. Ez a helyes használat azonban minden esetben az értelmező részéről feltételezi az értékelő érvelést, és ezzel különböző morális értékek beemelését a szavak jelentésének feltárásába.

Felmerült tehát a kérdés, hogy a jog és a nyelv kapcsolata hogyan ragadható meg pontosan; hogyan lehetséges általános elméletet megfogalmazni egy jogszabályi rendelkezés adott tényekre való alkalmazásának magyarázatára. A kérdést az alábbiakban a bírói jogalkalmazás területén jelentkező nyelvi jellegű kihívások egyik példáján, a nyelvi meghatározatlanság segítségével tárgyaljuk.

A nyelvi meghatározatlanság dilemmái

A magas absztrakciós szint, ahogy korábban már említettük, meghosszabbítja, illetve meg is nehezíti a szövegtől szövegig tartó érvelési fonalat. Minél általánosabb a norma, ez az út annál összetettebb. Egy-egy konkrét eset kapcsán ezt gyakran hátrányként értékelik, és az ilyen rendelkezéseket veszélyes gumiszabálynak tekintik. A legtöbb esetben azonban olyan nyelvi meghatározatlanságról van szó, ami eleve kódolva van az adott szó kapcsán.

A *nyelvi meghatározatlanságok* Andrei Marmor szerint alapvetően három forrásból táplálkoznak: 1. normák közötti konfliktusok; 2. szemantikai meghatározatlanságok (kétértelműség s bizonytalanság); 3. a kommunikáció pragmatikus tulajdonságai.

A nyelvfilozófiai viták egyik érdekes problémája a *nyelvi meghatározatlanság* jogi konzekvenciáiban rejlik. A nyelvi meghatározatlanság hatása, következményei a jogi norma tartalmának meghatározásában a nyelvi sajátosságok szerepét domborítják ki a jogi módszertan feltárásában. A nyelvi bizonytalanságok szerepének, okainak és következményeinek feltárása tehát a jogelmélet és a nyelvfilozófiai kutatások olyan metszete, amely álláspontunk szerint rámutathat a jog egyes jellegzetes tulajdonságaira.

Egyes szerzők szerint a nyelvi bizonytalanságok nem csupán a jogértelmezés fázisában érhetők tetten, hanem már a jog megalkotásának folyamatában is (Marmor–Soames 2011, 4–5). Fontos, hogy a jogi bizonytalanságok nem feltétlenül és kizárólag a jogértelmezés során felmerülő vagy annak folyamán keletkező jelenségek. A nyelvi bizonytalanságok szükségszerűen a jogi szövegbe kódolva már a jogalkotás folyamatában megszületnek. A jogalkotás folyamatában részt vevők egymás közötti kommunikációját olyan pragmatikus elemek formálják, amelyek kihatnak az annak keretei között születő jogi norma tartalmára, illetve a jogi norma tartalmának beazonosíthatóságára is. Ezek a pragmatikus elemek általában a kommunikációt és egyúttal a jogi nyelvet is meghatározzák.

Timothy Endicott a jogi norma nyelvi meghatározatlanságáról szóló írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a jogi norma bizonytalansága nem feltétlenül hátrány. Az általa használt kifejezés szerint a „beszédesség meghatározatlanság” (*communicative under-determinacy*; Endicott 2011, 16) olyan esetekben nyújt hatékony segítséget, amikor egy adott jogi rendelkezés szándékosan nem tisztázza az állampolgároktól elvárt magatartás minden részletét, annak érdekében, hogy a bizonytalanul

hagyott részleteket a bíróságok a konkrét élethelyzetekhez igazíthatják.¹²

A jog nyelvi meghatározatlansága szempontjából Endicott megkülönbözteti a *leíró* és az *értékelő jellegű* jogi normák körében tetten érhető bizonytalanságokat (i. m., 17–19). Álláspontja szerint a leíró jellegű jogi normák, mint például az adók vagy a kereskedelem területén használt szabályok vonatkozásában a bizonytalanságoknak kevesebb igazolási alapja van, mint az értékelő jellegű normák körében, amelyek például a szerződési jog vagy a *tort law* területein (például „az általában elvárható”, „tisztességtelenség”, „rosszhiszeműség”) fordulhatnak elő. Endicott megállapításai tehát arra mutatnak rá, hogy a jog nyelvi meghatározatlansága nem ítéhető meg annak figyelembevétele nélkül, hogy milyen normákról beszélünk. A nyelv által közvetített jogi norma jellege tehát nem közömbös az adott norma meghatározatlansága, valamint e meghatározatlanságnak az értelmezésben játszott szerepe vonatkozásában sem. A jogi norma jellegére következtethetünk többek között az elvontsági fokból, illetve a jogi norma objektív céljából is.

Endicott az önkényesség (*arbitrariness*) és a norma jelentése kapcsán ugyancsak kimutatja, hogy a norma jellege rendkívül fontos szerepet játszik a megértésben. Önkényességen az ésszerűtlenséget, illetve az indokolatlanságot érti, egy norma önkényes alkalmazásán pedig azt, amikor a norma jelentését ésszerűtlenül határozzák meg (i. m., 20). Mivel a norma célja az emberi cselekvés bizonyos cél érdekében történő befolyásolása, a normát közvetítő szöveg lényege is az, hogy e kívánt célt elérje. A norma azon képessége, hogy általa az emberi magatartást befolyásolni lehet, olyan megkülönböztető jegy, amely a norma tartalmának meghatározásakor is segítséget nyújthat (*guidance*).¹³ A *norma*

¹² Endicott példája szerint a gyermekvédelmi törvény egyik rendelkezése előírja, hogy büntettnek tekinthető, ha valaki „egy gyermeket oly módon elhanyagol, magára hagy vagy veszélynek tesz ki, hogy azzal felesleges szenvedést vagy egészségének sérelmét okozza”. Szerinte az „elhanyagolás”, „magára hagyás” vagy a „veszélyeztetés” olyan fogalmak, amelyek bizonytalanul hagyják a jogkereső állampolgár számára azt, hogy pontosan milyen cselekedet formájában követhetik el a törvényben megfogalmazott büntetést. Ez a fajta bizonytalanság azonban szükséges ahhoz, hogy az ezen a területen előforduló, megszámlálhatatlanul színes elkövetési magatartásokat a bíróságok megfelelően értékelhessék.

¹³ A jogi normában foglaltaknak való megfelelés közel sem feleltethető meg minden esetben a „cselekedetek hozzáigazításával”. Jeremy Waldron például ennél egy sokkal komplexebb magyarázatot ad a „*guidance*”, vagyis a norma céljának fogalmára. Szerinte ebben a folyamatban a praktikus ész és a praktikus megfontolás eszközeinek alkalmazására van szükség („*engagement of practical reason and practical deliberation is needed*”) (Waldron 2011, 63).

irányító funkciójának betöltésére rendelkezésre álló eszközök közül a nyelvi meghatározottság egy egyszerűbb, míg a nyelvi meghatározatlanság egy kifinomultabb módszer. A norma által betölteni kívánt céltől függ tehát, hogy a nyelvi meghatározatlanság önkényes vagy sem. Ki kell emelni, hogy nem csupán a nyelvi meghatározatlanság,¹⁴ hanem a túlzott nyelvi meghatározottság is lehet önkényes.¹⁵ Mind a nyelvi meghatározottság, mind pedig a meghatározatlanság érték. Az első esetben a precizitás a jogi norma jelentésének egyértelmű és gyors megtalálásában, valamint a jogi norma címzettjei részére az elvárt magatartás vagy a részükre juttatott jogok és kötelezettségek problémamentes felismerésében rejlik („*the process value of precision*” és a „*the guidance value of precision*”; Endicott 2011, 19). A nyelvi meghatározottság értéke tehát alapvetően az adott nyelvi jel jogalkalmazók általi önkényes és ellentmondásos döntéseitől véd. Ezzel szemben a nyelvi meghatározatlanság értéke¹⁶ éppen abban a bizalmi faktorban rejlik („*the fidelity value of vagueness*”; Endicott 2011, 24), amelyre nézve a jogalkotó jobbnak látja a fogalmat inkább meghatározatlanul hagyni, mint előre kiszámítható módon hibás és hiányos szöveget elfogadni. A nyelvi meghatározatlanság tehát azt is jelenti, hogy a jogalkotó által nyitva hagyott fogalmat a jogalkalmazónak *kell* meghatároznia, vagyis a bizalmi faktor mindig párosul egyfajta feladatleosztási funkcióval is („*power-allocation function*”; i. m., 26–27). Végül nem lehet eléggé hangsúlyozni a nyelvi meghatározatlanságnak azt az előnyét, amely a felelősség viselésében mutatkozik meg („*value of allocation of responsibility*”; i. m., 27). Amennyiben ugyanis a precíz fogalmakra

¹⁴ Endicott az aktív választójog példáját hozza, de gondolhatunk más életkori határt megállapító szabályra is. Amennyiben ugyanis megpróbálnánk körülírni, hogy milyen tulajdonságokkal, fizikai és szellemi képességekkel kellene bírnia egy választásra jogosult (vagy egy bűncselekményt elkövetni képes) személynek, az azt eredményezné, hogy ezeket a tulajdonságokat minden esetben például valamilyen bizottságnak meg kellene vizsgálnia és – a döntés során meglévő személyes behatások kiküszöbölésének esélye nélkül – egyedileg eldöntenie. Ebben az esetben tehát a tulajdonképpen önkényesen megállapított 18. életév az egyedi körülmények szükséges és indokolt figyelmen kívül hagyása.

¹⁵ Elég visszagondolni a már idézett gyermekvédelmi törvény rendelkezésére. A magán- és családi élet, valamint az ezzel kapcsolatos napi rutin végeláthatatlanul színes és eltérő intézéséből fakadóan képtelenség lenne felsorolni vagy körülírni azokat az elkövetési magatartásokat, amelyekkel egy gyermek veszélyeztetését ki lehet méríteni. Ilyen értelemben tehát a precíz, nyelvi meghatározottság követelménye lehetetlen és – a szükségszerű hiányosságok miatt – nem is kívánatos.

¹⁶ Ezzel szemben a nyelvi meghatározottság előnyeit hangoztató vélemény szerint „az egyértelműség kívánalma a jogszerűség legalapvetőbb összetevője” („*The desideratum of clarity represents one of the most essential ingredients of legality*”) (Fuller 1964, 68).

hagyatkozva olyan esetekben is a jogalkotóra bízunk egy probléma megoldását, amikor tulajdonképpen mi magunk lennénk abban a helyzetben, hogy tettünk minden következményét és körülményeit tisztán látjuk, akkor a nyelvi meghatározottság valójában az ezek kapcsán viselt felelősség elkenését is eredményezheti. Ilyen értelemben a nyelvi meghatározatlan fogalmak akár a joggal való visszaélés és a *summum ius summa iniuria*¹⁷ eseteit is képesek lehetnek kiküszöbölni.

Látható tehát, hogy a nyelvi meghatározatlanság és meghatározottság értékei egymásra, illetve egymás veszélyeire tekintettel határozhatók meg. Amennyiben a jogalkotó a fogalom nyelvi meghatározásában lát nagyobb veszélyt (túl nagy az esélye a hiányosságoknak és a hibás megfogalmazásnak), úgy kevésbé precíz fogalmakhoz nyúl; míg ha a fogalom nyelvi meghatározatlanságát tartja károsabbnak (mert a jogi normából fakadóan elvárt magatartás nem látható előre, vagy a hivatalnokok és bírák túl tág diszkréciójától lehet tartani), úgy inkább megkísérli a fogalom lehető legpontosabb nyelvi formába öntését.

A nyelvi meghatározatlanság tehát nem feltétlenül a jogi norma elveendő jellemzője, sőt, egyes esetekben elkerülhetetlen és kívánatos is. A kérdés inkább az, hogy mikor, milyen normák esetében kell az egyik, és mely esetekben a másik nyelvi eszközhöz nyúlni; valamint az, hogy a bíróságok mennyire léphetik át, illetve írhatják felül a jogalkalmazás során e nyelvi jellemzőket.

A fenti elemzéshez kapcsolódóan ki kell emelnünk, hogy ebben a fejezetben is felmerült a már korábban is többször emlegetett „belső szempont” kívánalma. A nyelvi bizonytalanságot illető bizalmi faktor abból a szükségszerűségből is fakad, hogy a jogalkotó természeténél fogva nincs abban a helyzetben, hogy egyedi ügyeket tömegesen döntsön el (s természetesen a hatalommegosztás elvéből kifolyólag ez nem is lenne kívánatos). Több okból kifolyólag¹⁸ tehát az egyedi ügyek eldöntését olyan testületekre, szervekre kell bízni, amelyek képesek behelyezni magukat az eset körülményeibe, s egy bizonyos belső szempont alkalmazásával az absztrakt szabály talaján érvényesíteni az abban foglaltakat a konkrét helyzetre. Robert Alexy a jogpozitivizmus tételeinek cáfolatára használja a megfigyelői és a résztvevői perspektívát (Alexy 2002, 27–39). Álláspontja szerint a megfigyelői perspektíva – amelyet a jogpozitivizmus a jog érvényességének levezetéséhez használ – szükségszerűen nélkülözi a morális elemek figyelembevételét, hiszen arra

¹⁷ „A legszigorúbb törvényesség a legnagyobb igazságtalanság” (Cicero).

¹⁸ Láthattuk Endicott elemzéséből is, hogy a feladatleosztási funkció a jogalkotó részéről csakis szándékos lehet.

a kívülálló szemszögéből valójában nincs kényszerítő szükség. Ezzel szemben a résztvevői perspektíva szükségszerűen a helyesség igényét (*claim to correctness*) érvényesíti az egyedi viszonyokban, amelynek révén egy speciális, belső szempontot vet be a jog érvényesítése során.

Nyelvi tartalmak formái

Végül érdemes a nyelvi tartalmakkal, illetve azok jellemzőivel röviden foglalkozni annak érdekében, hogy láthatóvá váljon a nyelvi meghatározatlanság háttérében meghúzódó nyelvi sajátosságok néhány eleme. Általában véve tehát három különböző nyelvi tartalomról beszélhetünk (Marmor–Soames 2011, 8):

1. *szemantikai tartalom* (az a nyelvi jelentés, amelyet a beszélő szavai elsődlegesen jelentenek);
2. *szándékolt tartalom* (az a beszélő által kifejezett jelentés, amelyet a kifejezésmód és a kontextus jelez);
3. *benne foglalt tartalom* (olyan tartalmak, amelyek a beszélő által nem kifejezett, csupán utalás szintjén megjelenített jelentéstartalmat közvetítik).

A benne foglalt tartalmak további két részre bonthatók:

1. *implikációk („implicatures”)*: a beszélgetésre vonatkozó általános szabályok, amelyeket a konkrét beszédhelyzet során alkalmaznak a felek;
2. *kifejezésfeltételezések („utterance presuppositions”)*: az a speciális kontextusfüggő tudás, amelyet az adott kifejezésmód jelent.

Alapvető fontosságú, hogy az implikációk minden esetben olyan nyelvi tartalmak, amelyek a kommunikációban *törölhetőek*, vagyis a beszélő szándékaitól függetlenül vannak jelen. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben jelen vannak, úgy a beszélő oldaláról vélelmezhető a hozzájuk kapcsolható szándékolt jelentéstartalom is. Az implikációk másik jellemző tulajdonsága, hogy nagymértékben *kontextusfüggőek*. Eszerint az implikációkat gyakran nem a szokásos nyelvi szabályszerűségek határozzák meg, hanem olyan előzetes tudás, amelyből a beszélgetőpartnerek le tudják vezetni az implikációk tartalmát.

A példa szerint képzeljük el egy beszélgetést, amelyben az egyik fél ezt mondja: „Dávid ma este találkozik egy nővel.” Az implikációnk ebben az esetben az, hogy minden bizonnyal Dávid nem a feleségével, de nem is az édesanyjával vagy a húgával találkozik. A Paul Grice által használt kifejezés szerint ezek az „általánosított társalgási implikációk” (*generalized conversational implicatures*),

amelyeknek lényege, hogy mindaddig, amíg a beszélő fél nem törli ezeket az implikációkat – hiszen ezek minden esetben törölhetők –, addig az adott kifejezés egy vagy több többlettartalmat foglal magában (Grice 1989, 37; idézi: Marmor–Soames 2011, 86–87). A felvetett példában szereplő implikációt például a következőképpen törölhetjük: „Dávid ma este találkozik egy nővel. Kíváncsi lennék, hogy az a nő a felesége vagy sem.”

Emellett a feltételezett kifejezések esetén a kontextusfüggőség különösen megmutatkozik. Az előző példánál maradva a feltételezett kifejezés legyen az, hogy Dávid házas. Egy olyan kontextusban, ahol bizalmas beszélgetés folyik két jó barát között, amelynek során titkokat osztanak meg egymással a felek, a fenti mondat azt a feltételezett kifejezést rejti magában, hogy Dávid valószínűleg titkos viszonyba keveredett azzal a nővel, akivel találkozik. Egy másik kontextusban azonban, ahol a szokásos napi történéseket mesélik el egymásnak a felek, a fenti mondat talán semmilyen többletinformációt nem jelent a beszélgetőpartnerek számára.

A szemantikailag kódolt tartalmak

A benne foglalt tartalmak körébe azonban nem csak olyanok tartoznak, amelyek a konkrét beszédszituáció vagy a kontextus révén válnak információvá. Ezenkívül olyan benne foglalt tartalmak is léteznek, amelyek az adott kifejezésbe *szemantikailag kódolva* vannak. Ezeket Grice „hagyományos implikaturáknak” (*conventional implications*) (i. m., 89) nevezi. A legnagyobb különbség ebben az esetben az, hogy ezek a szemantikailag kódolt tartalmak *nem semlegesíthetők*.

Vegyük példaként a következő mondatokat! „Még Ádám is képes megoldani ezt a feladatot.” „Már nincs értelme futni a busz után.” „Réka törte el a vázát.” Ezekben az esetekben a mondatban használt szavak olyan jelentést adnak, amelyeket ugyanezen szavak használata mellett nem lehet törölni a mondatból. Más szóval, nincs értelme azt a szót használni, hogy „még”, ha azzal nem arra szeretnénk utalni, hogy Ádámtól nem feltétlenül vártuk volna el, hogy teljesítse a feladatot. Ugyanígy, a „már” szó arra utal, hogy a busz, amelyik után nincs értelme futni, elment. A szemantikailag kódolt tartalmak tehát nem küszöbölhetők ki semmilyen más kifejezéssel, mert azzal nem megváltoztatnánk az implikációkat, hanem a kijelentésünk értelmét vesztené. Nem lenne értelme például a Rékáról szóló mondatnak, ha aztán kijelentenénk, hogy a váza nem tört el.

Ha ez így van, akkor a szemantikailag kódolt tartalmakat egyszerre szándékolt tartalmaknak kell tekintenünk. A jogalkotó vagy az alkotmányozó esetében ezeknek a szavaknak a tartalma, célja átlátható; a használata tehát kizárólag szándékolt lehet. Az alkotmányozás folyamatában a kodifikációs szaktudás alkalmazása révén a különböző szavak és kifejezések kapcsán a szándékolt és a szemantikailag kódolt tartalmak tehát alakíthatók. Ezt azért fontos kiemelni, mert ha így van, akkor tulajdonképpen a szövegben kifejezetten meg nem jelenő, de annak jelentésében mégis kódoltan benne foglalt tartalmakat anélkül lehet az értelmezés eszközével feltárni és az érvelésben felhasználni, hogy az értelmező nehezen igazolható vagy önkényes elemekhez folyamodna. Ezek a tartalmak tehát szorosan véve a szövegen túliak, szemantikailag azonban mégis a szöveg részeinek tekinthetők.

Együttműködő információcsere és stratégiai beszéd

Végül érdemes még megemlíteni az együttműködő információcserét („*cooperative exchange of information*”) és a stratégiai beszédet („*strategic speech*”). Az első esetben a kommunikáció alapvető szabályai az együttműködés, a kölcsönös megértésre törekvés és a kommunikáció céljának és tartalmának átláthatósága. A stratégiai beszéd esetei azonban ettől eltérően hagyhatnak kétségeket a kommunikáció tartalmát illetően, akár szándékosan (például valamilyen kompromisszum elérése érdekében bizonyos információk eltitkolása miatt), akár szándékon túl. Fontos, hogy stratégiai beszéd esetén nem rosszhiszeműséget feltételezünk a felekről. A rosszhiszemű beszéd eseteit Marmor *manipulatív beszéd*nek nevezi. Ennek lényege, hogy a beszélő szándékosan belefoglal a mondanivalóba olyan elemeket, amelyekről tudja, hogy hamisak. Tulajdonképpen mind a manipulatív, mind a stratégiai beszéd eseteiben a beszélő felek érdekeiben, céljaiban összeütközés van. A manipulatív beszéd ennek az érdekütközésnek egy szélsőséges példája. Ezzel szemben a stratégiai beszéd legfontosabb ismertetőjegye, hogy a beszélő valójában sokkal többet belefoglalna a mondanivalójába, mint amennyire végül kifejezetten képes (Marmor 2011a, 93).

Mivel a stratégiai beszéd az együttműködő és nem együttműködő elemek keveredése miatt szükségszerűen tartalmaz valamilyen bizonytalanságot, valójában a stratégiai beszéd normatív kontextusaiban általában olyan *befejezetlen döntések* (jogsabályi rendelkezésekbe foglalt absztrakt szabályok) meghozatalára predesztinálja a jogalkotót, amelyek esetében a szükségszerű meghatározatlanság egy másik szinten, bírói jogértelmezés és jogalkalmazás révén oldódik fel.

A jogszabály-alkotási folyamatot a stratégiai beszéd tipikus példájának tekinthetjük (i. m., 96). A jogalkotás során ugyanis a jogalkotó kompromisszumokat kénytelen kötni – például a jogszabály megfelelő többséggel történő elfogadása érdekében –, amelyek miatt egyes fogalmakat meghatározatlanul hagy, illetve kevésbé egyértelműen fektet le. A jogalkotási folyamatba emiatt belekerülnek részben együttműködő, illetve részben nem együttműködő elemek, amelyek miatt a szöveg jelentése és a szándékolt tartalom vonatkozásában bizonyos elemeket homály fed. Minél kevésbé pontos ugyanis egy szöveg, valamint minél elvontabb szinten fogalmazódnak meg a benne foglalt normák, annál kevesebb az érdekütközés, vagyis annál nagyobb a konszenzus esélye. Ezeket nevezi Marmor „hallgatólagosan elismert hiányos döntések”-nek („*tacitly acknowledged incomplete decisions*”) (i. m., 97; Marmor 2011b, 154–155). Marmor sémájában azonban minderre – mármint a meghatározatlanul hagyott fogalmakra, a nem együttműködő elemekre – azért kényszerül a jogalkotó, mert a jogszabály elfogadásához *kompromisszum* szükséges. Mi van azonban azokban az esetekben, amikor a jogalkotó nem szorul ilyen kompromisszumokra? Létezik-e más olyan körülmény, amely miatt a jogalkotás továbbra is stratégiai beszédre kényszerül? Ahogy Marmor is elismeri, felmerül a kérdés, hogy egyáltalán a jogalkotás folyamatában ki(k) tekinthető(k) részt vevő feleknek; valamint, hogy mi számít releváns közreműködésnek ebben a tekintetben. Elképzelhető ugyanis, hogy az említett kompromisszumok kényszere nem csupán a kormánypárt–ellenzék tengelyén alakulnak ki, hanem akár a jogalkotás és a közigazgatás (minisztériumok) vagy a jogalkotásban részt vevő egyéb lobbiszervezetek között. Mindazonáltal felvetődik, hogy a *norma jellege* is magában hordozhatja a meghatározatlanság okát. A jogalkotó tehát nem minden esetben kompromisszumkényszertől hajtva használ nyelvileg meghatározatlan fogalmakat, hanem azért, hogy azáltal valami mást, jelen esetben az alkotmány támogatottságát – a megfelelően általános szinten megfogalmazott nyelvi tartalmakkal – biztosítsa.

Más szóval, minél inkább rákényszerül a jogalkotó, hogy stratégiai beszédet folytasson (vagyis minél kevesebb a beszédben az együttműködő elem), annál nagyobb az esélye, hogy a beszélő által implikált és befogadó fél által megértett jelentések elválnak egymástól. Ez pedig azt jelenti, hogy a jogalkotói szinten kódolt nyelvi meghatározatlanságokat a bíróságok hivatottak feloldani, néhol a jogalkotói szinten – szándékosan – elmulasztott döntések meghozatala révén.

Következtetés

Az előbbiekből összességében az alábbi következtetéseket vonhatjuk le.

1. Az alkotmány – és általában a jog – szabályai nem regulatív, hanem *konstitutív szabályok*nak tekinthetők, amelyek a tárgyukat a szabályozással egyszerre meg is teremtik. A jogszabályok érvényességi kellei például az azokra irányadó alkotmányi rendelkezések hiányában nem vagy nem úgy léteznének. Ebből tehát az következik, hogy a konstitutív nyelvi szabályok szerint egy alkotmányi rendelkezés értelmének felfedésénél az intézményes tények adott kontextusban való jelentését kell feltárnunk.

2. A fenti elméleti megközelítések és a nyelvi tartalmak szabályszerűségei révén hatékonyan cáfolható, hogy a (jogi) szövegek kizárólag egyféleképpen érthetők. Sőt, alappal vethető fel, hogy *a szöveg szerinti olvasat többértelműsége kényszerítő erővel magából a nyelvi szabályszerűségekből fakad*. Ezt támasztja alá a jogalkotás folyamatának stratégiaibeszéd-elmélete, amely a kompromisszumok kényszere és az elfogadottság növelése érdekében szándékosan homályosan hagy bizonyos fogalmakat. Ezen túl bizonyos fogalmak nyelvi meghatározatlansága éppen a helyes értelmezést, a szöveg rugalmasságát, tartósságát eredményezi. A szöveg kódolt többértelműsége az értelmező fél „belső” vagy „résztvevő” pozíciója révén is szükségszerű. Más motivációk (absztrakt szabályozás vagy konkrét jogi kérdés megoldása) más olvasatokat eredményezhetnek. Ezt támasztják alá a jogi normához köthető különböző sajátosságok is, amelyek a nyelvi meghatározatlansághoz számos funkciót kapcsolnak. A nyelvi tartalmak rövid áttekintése pedig arra enged következtetni, hogy a benne foglalt tartalmak, különösen a kifejezésfeltételezések a szövegen kívül minden esetben a kontextus figyelembevételét teszik szükségessé, illetve a helyes értelmezés szempontjából megkerülhetetlenné.

3. Elismerve tehát a szöveg kódolt nyitottságát, az (alkotmány)jog sem tekinthető pusztán nyelvtani-logikai síkon megragadható tartalomnak, hanem az azzal kapcsolatos analitikus jellegű tudás mellett *szükség van az érvelésre vonatkozó bizonyos elméletre*, hiszen a különböző olvasatok között alkotmányjogilag igazolt módon kell dönteni.

4. A fentiekben tárgyalt elméletek arra nézve is hasznos következtetéseket engednek levonni, hogy az értelmezési lehetőségek közül milyen *döntési szempontok figyelembevételével* kell választani. Az értelmezésnek figyelembe kell venni az értelmezendő tárgy jellegét (absztrakt normák). Az értelmezés eredményeképpen az értelmezett szövegnek be kell tudnia tölteni a hozzá kapcsolt objektív célokat (feltétlen érvényesülést igénylő, a társadalmi együttélés és az államszerkezet demokra-

tikus, jogállami alapjait meghatározó stabil mérce). Az értelmezéskor éppen ezért az alkotmány egészéből kell kiindulni, az egyes rendelkezések egymásra való hatását figyelembe kell venni. Az alkotmány értelmezésekor fontos szempont továbbá a korábbi gyakorlathoz való koherens viszony fenntartása, amelyet a hermeneutikai szempontok ugyancsak alátámasztanak.

Ha összegezni kellene, hogy mi az, amivel a nyelvfilozófiai és a kommunikációs elméletek felszínén az imént folytatott vizsgálódások az alkotmányelméleti nézőpontunkat gazdagabbá tehettek, az kétségtelenül az, hogy minden, amit – az alkotmányokból, de saját magunkból is – megérthetünk, a nyelv közegén keresztül, illetve a hozadékaiknak elfogadása útján fogható csupán fel. A fenti szempontok alkotmányjogba integrálásával végső soron nemcsak az alkotmányi rendelkezések jelentését nyerhetjük ki még tökéletesebben, hanem egyúttal az arról való kommunikációban részt vállalva, saját magunkat is szerves részévé tehetjük az alkotmányról szóló diskurzusnak. Ez nem csupán szimbolikus értelemben valósulhat meg, hanem ténylegesen, akár oly módon is, hogy egyes alkotmányi fogalmak értelmezését további szempontokkal bővítjük a róluk szóló szakmai viták alkalmával.

Megérteni és megértetni az alkotmányt tehát annyi, mint megváltoztatni, alakítani. A kommunikáció valóban létkérdés, s természetesen nem csupán az alkotmányjog vonatkozásában. Bár a jelen írás nem adhat teljes körű áttekintést az alkotmányértelmezés és a nyelv kapcsolatáról, e kezdetleges elemzés annyit azonban célul tűzhet ki, hogy belép az általa választott téma diskurzusába, s ezzel is alakítani igyekszik az arról alkotott valóságot. Ahogy Habermas 1965-ben a Goethe Egyetemen tartott beiktatási beszédében fogalmazott, „[n]em az elméletek információs tartalma, hanem a tudósok közötti józan és fölvilágosult habitus teremti meg végül a tudományos kultúrát”.¹⁹

Irodalom

Alexy, Robert 2002: *The Argument from Injustice. A reply to legal positivism*. Oxford, Clarendon.

Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak* (ford. Pléh Csaba). Budapest, Akadémiai.

Csink Lóránt – Fröhlich Johanna 2012: *Egy alkotmány margójára. Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről*. Budapest, Gondolat.

¹⁹ Jürgen Habermas: Megismerés és érdek. Frankfurt am Main, 1965. június 28. (idézi: Felkai 1993, 178).

- Elkins, Zachary – Ginsburg, Tom – Melton, James 2009: *The Endurance of National Constitutions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Endicott, Timothy 2011: The Value of Vagueness. In Marmor, Andrei – Soames, Scott: *Philosophical Foundations of Language in the Law*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Fekete Balázs: Preambulumok és a nyelvfilozófia avagy a preambulumok normatívításáról másként. *Pázmány Law Working Papers*, 2011/33., <http://plwp.jak.ppke.hu/images/files/2011/2011-33.pdf>, utolsó letöltés: 2013. március 14.
- Felkai Gábor 1993: *Jürgen Habermas*. Budapest, Áron.
- Fuller, Lon L. 1964: *The Morality of Law*. New Haven, Yale University.
- Green, Mitchell 2007: Speech Acts. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/speech-acts/>, utolsó letöltés: 2013. március 14.
- Grice, Paul H. 1989: *Studies in the Way of Words*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat.
- Hare, Richard Mervyn 1997: *Sorting Out Ethics*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus 1961: *The Concept of Law*. Oxford, Clarendon.
- Kelemen János 2009: Utószó. In Searle, John R.: *Beszédaktusok* (ford. Bárány Tibor). Budapest, AKTI-Gondolat.
- Marmor, Andrei 2011a: On Some Pragmatic Aspects of Strategic Speech. In Marmor, Andrei – Soames, Scott: *Philosophical Foundations of Language in the Law*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Marmor, Andrei 2011b: *Philosophy of Law*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Marmor, Andrei – Soames, Scott 2011: *Philosophical Foundations of Language in the Law*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Ramberg, Bjørn – Gjesdal, Kristin (szerk.) 2005: Hermeneutics. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/hermeneutics/>, utolsó letöltés: 2013. március 14.
- Shapiro, Scott J. 2007: The „Hart-Dworkin” Debate: A Short Guide for the Perplexed. University of Michigan Law School, *Public Law and Legal Theory Working Paper Series*, 2007/77. (március), http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Faculty/Shapiro_Hart_Dworkin_Debate.pdf, , utolsó letöltés: 2013. március 14.
- Sunstein, Cass R. 2007: Incompletely Theorized Agreements in Constitutional Law. Law School of University of Chicago, *Public Law and Legal Theory Working Paper*, 2007/147. (január).
- Searle, John R. 2009: *Beszédaktusok* (ford. Bárány Tibor). Budapest, AKTI-Gondolat.
- Waldron Jeremy 2011: Vagueness and Guidance of Action. In Marmor, Andrei – Soames, Scott: *Philosophical Foundations of Language in the Law*. Oxford – New York, Oxford University Press.

P. SZILCZL Dóra (1971, Pécs) kommunikációkutató, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikációtudományi Tanszékének tanára. Kutatási területe: szakrális kommunikáció (OTKA), párbeszéd, csoportkommunikáció. Legutóbbi publikációi: A kommunikáció intézménye (Pete Krisztiánnal közösen). In Horányi Özséb (szerk.) 2007: *Kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI-Tyopotex. 17–101; (Korpics Mártával közösen) 2007: *Szagrális kommunikáció*. Budapest, Tyopotex.

PETE Krisztián (1975, Siófok) filozófus, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófia Tanszékének oktatója. Kutatási területe: analitikus filozófia, nyelvfilozófia, kommunikációelmélet. Legutóbbi publikációi: A kommunikáció intézménye (P. Szilczl Dórával közösen). In Horányi Özséb (szerk.) 2007: *Kommunikáció mint participáció*. Budapest, Tyopotex. 17–101; Nyelvi konvenciók a PTC-ben. In Bajnok Andrea et al. (szerk.) 2012: *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók Horányi Özséb 70. születésnapjára*. Budapest, Tyopotex. 200–205.

PÓLYA Tamás (1974, Győr) kommunikációkutató, az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének vezetője, egyetemi docens. Kutatási területei: nyelvészeti pragmatika, a személyközi kommunikáció elméletei, vizuális kommunikáció. Legutóbbi publikációi: A médium mint cselekvési közeg. Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika*, 76. évf., 2011/3., 51–73; Kommunikáció, kogníció, s a kollektív intencionalitás problémája Searle-nél. In Bajnok et al. (szerk.) 2012: *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest, Tyopotex. 373–380.

9 770 237 152 000 8

FEHÉR KATALIN Az internettől az új médiáig

PÓLYA TAMÁS Goffman online. Mediatizált dramaturgiai szerepek és közönségek az új mediális (digitális) személyközi kommunikációban

PETE KRISZTIÁN A nyelvi kommunikáció alapvető normái

P. SZILCZL DÓRA Túl a szavakon – a dialóguskommunikációról

DOMSCHITZ MÁTYÁS Kommunikatív tőke

FRÖHLICH JOHANNA A nyelvfilozófia és az alkotmányértelmezés összefüggései – a szöveg korlátai és lehetőségei

1000,- Ft